

অথ সকলবেদভাষ্যকারস্য ভগবতঃ সাযণাচার্যস্য ব্যাখ্যানি
মাট্ঠস্যাল্পাধিযঃ কিমস্তুি বর্ণণীয়ত্বম্, তথ্যাপ্যুপলভ্যতে চান্ন
ত্বরাঙ্কতো লিপিকরমভাদপ্রবাহজো বা দোষঃ ক্বচিৎ ক্বচিদিতি ।
তদন্থ 'অস্য প্রেযা'-ইত্যস্যাঃ পট্ঠসামস্বীকরণম্ (২৬ পৃ০), 'স্তুর-
সংযুক্ত'-ইতি (১৮৫) পদস্যাব্যাক্ষ্যানভেদদ্বয়ং স্থালীপুলাকন্যা-
য়েন স্থান্নির্দর্শনমিতি ॥

কলিকাতা—রাজন্বতী । } আবসথস্বীকৃত্যব্রতসামশ্রমী ।
সংবৎ ১৮৫১, মাঘ-শুক্লঃ । }

দ্বিতীয়বারের বিজ্ঞাপন ।

এবার মূল ও ভাষা, উভয়ই ভালরূপে শোধিত করিবার জন্য
চেষ্টা করিয়াছি এবং পূর্নকৃত সেই বাঙ্গলা ব্যাখ্যাই শোধন সহ কিছু
কিছু পরিবর্তন করিয়া সরল-অনুবাদে পরিণত করিতে প্রয়াস
পাইয়াছি । এই ব্রাহ্মণের উপকারিতা বুঝাইবার জন্য ইহাতে
যে যে বিষয় উপদিষ্ট হইয়াছে, তৎসমস্তই সূচীপত্রে নংক্রেপে
বর্ণন করা হইল । এতদীয় প্রায় সমস্ত নামই সংস্কৃত ও
মদনুবাদ সংবলিত, শকাব্দা ১৭৯০ ও ১৭ নুজ্জিত, ভাগবত "নাম-
সূচী"তে প্রকাশিত আছে, অতএব নামগুলির স্থাননির্ণয়-প্রকাশের
জন্য এবার কোনরূপ যত্ন কবা ন-প্রয়োজন বিবেচিত হইল না ॥

কলিকাতা । }
শকাব্দা ১৮১৬ । }

শ্রীগভ্যব্রত শর্মা ।

প্রথমবারের বিজ্ঞাপন ।

(যথাক্রমে শোধিত)

সামবেদের আটখানি ব্রাহ্মণ গ্রন্থ আছে । ১ম প্রোত্ অথবা তাণ্ডা, ২য় যজু-বিংশ, ৩য় সামবিধান, ৪র্থ আর্ষেয়, ৫ম দৈবত, ৬ষ্ঠ উপনিষদ্ বা মন্ত্র, ৭ম গংহিতোপনিষৎ ও ৮ম বংশ । প্রোত্ ব্রাহ্মণে এবং যজুবিংশ ব্রাহ্মণে যজ্ঞাধিকারীদিগের স্বর্গাদি-ফল-শিদ্ধার্থ একাহ, অহীন ও মত্ৰাজক সোমযাগের এবং অন্যান্য বিবিধ ক্রতুর ঐদগাত্ৰ বিহিত আছে । এই সামবিধান নামক তৃতীয় ব্রাহ্মণে, উল্লিখিত ব্রাহ্মণদ্বয়ে প্রতিপাদিত যাগাদির অনুষ্ঠানে অগমর্থ বিজ্ঞাপনের শুদ্ধি নিমিত্ত কৃচ্ছ্রাদি ত্রিবিধ ত্রত উপপাতক, মহাপাতক প্রভৃতির প্রায়শ্চিত্তের জন্ত বহুতর সামাধ্যয়ন এবং ‘রুদ্রগংহিতা’, ‘বিকুগংহিতা’ প্রভৃতি গণবিধ সামসমষ্টি বিহিত হইয়াছে । অতএব ইহার নাম সামবিধান ।

সম্প্রতি এই ব্রাহ্মণের পদগুলি অথর নুখে যথাবৎ উদ্ধৃত পূর্বক সংস্কৃত টীকাকারদিগের ব্রীত্যমুদারে বঙ্গভাষায় ব্যাখ্যান করিতে প্রবৃত্ত হইলাম । অবলম্বিত নিয়মে, সংস্কৃতানুশীলনে নিবিষ্ট ছাত্রদিগেরও বিশেষ উপকার দর্শিতে পারিবে ॥

“আগম-প্রবণম্‌হ” নামদ্বয়ঃ স্তলম্‌পি ।

ন হি স্তলম্‌না গচ্ছন্‌ স্তলিনীষ্যমীষ্যতে ॥”

(মহাভাষ্যে)

কলিকাতা ।
শকাব্দ ১৭৯২ }

জীনভ্যত্রত শর্ম্মা

মৃচীপত্র ।

গ্রন্থারম্ভ বা গ্রন্থের উপক্রম	---	৩
(১) অথ প্রাজ্ঞাপত্য ব্রত প্রভৃতি তপস্যার বিধি	---	১৭
(২) অথ যাগানুকল্প-সামাধ্যয়নের বিধি	---	২৭
১—যাবজ্জীবন বা বৎসরৈক অধ্যায় সামসমূহের বিধি		২৯
(অগ্ন্যধান, পবমানেষ্টি, দর্শপূর্ণ্যমাস, অগ্নিহোত্র এবং তৎসহ দর্শ- পূর্ণ্যমাস ও কাম্যদর্শপূর্ণ্যমাস ও কাম্য অগ্নিহোত্রে বিশেষ বিধি)		
২—পঞ্চদিন অধ্যায় সামসমূহের বিধি	---	৩৫
(ঐষ্টিক চাতুর্দশ, পাণ্ডক চাতুর্দশ, পণ্ডবক, অবিকৃত সৌজামণী ও কোকিল সৌজামণী)		
৩—সপ্তদিন অধ্যায় সামসমূহের বিধি	---	৩৯
(অগ্নিষ্টোম, অত্যগ্নিষ্টোম, উক্ধ্যা, ষোড়শী, অতিরাত্র, বাসপেয)		
৪—মানাদি অধ্যায় সামসমূহের বিধি	---	৪২
(মাপ্তোদ্যম, ছাদশাহ, গব্যয়ন সত্র, ক্ষুদ্রক তাপশ্চিত সত্র এবং মহাতাপশ্চিত সত্র, সৌমিক চাতুর্দশা, ছাদশাহ সত্র, শতাহ সত্র ও সহস্রাহ সত্র)		
(৩) অথ সপ্তসংহিতা-সামাধ্যয়নের বিধি	---	৫০
(অমৃতসংহিতা, মাধুচ্ছন্দসী সংহিতা, কল্পসংহিতা, বিষ্ণু- সংহিতা, বিনায়ক সংহিতা, কন্দলসংহিতা ও পিতৃসংহিতা,)		
(৪) অথ প্রায়শ্চিত্ত সামাধ্যয়নের বিধি	---	৫৫
(অগ্নীনভাবাদিব এবং উপপাতক সমূহে প্রাশ্চিত্ত, অরাপান জপহত্যা, স্রবণভেদ্য পাপে প্রাশ্চিত্ত, ব্রহ্মবাদিহরণের প্রায়শ্চিত্ত, ওকদারাদিগমনের প্রায়শ্চিত্ত, বার্হু বিগ্রহণে প্রাশ্চিত্ত, বাজপ্রতি- গ্রহাদির প্রাশ্চিত্ত, ব্রাহ্মণ্যপমানাদির প্রাশ্চিত্ত, অবকীর্ণ্যাদির প্রায়শ্চিত্ত, দ্রববিজ্ঞাদির প্রাশ্চিত্ত, হ্রস্বপাদির্দর্শনের প্রায়শ্চিত্ত)		
(৫) অথ কাম্য-সামাধ্যয়নের বিধি	---	৬৩
(অরিষ্টবর্গ, পবিত্রবর্গ, আরোগ্যবর্গ, মৃতবৎসাদিব প্রয়োগ, রোগ- শাস্তিব প্রয়োগ, বাত-রোগ-বারণ প্রয়োগ, সর্পভববারণপ্রয়োগ, শত্রুভববারণ প্রয়োগ, জীবিকাত্যবতরবারণ প্রয়োগ, জলমগ্নভয়-		

- বারণ প্রয়োগ, যজ্ঞাভিষেবণ প্রয়োগ, সর্কর ভয়বারণ প্রয়োগ, জ্ঞানভিষেবণ প্রয়োগ, এবং বহুবিধ বশীকরণ প্রয়োগ)
- (৬) অথ সৌভাগ্যসাধন সামাধ্যয়নের বিধি --- ১১১
(সৌভাগ্যার্থ, সর্গজনপ্রিয হইবার জন্য, নারীবশীকরণ, কন্যা ও পুত্রের ইচ্ছানুরূপ বিবাহার্থ, উচ্চাটন প্রয়োগ, যশোলাভের জন্য)
- (৭) অথ ব্রহ্মবর্ষম্যাদি সামাধ্যয়নের বিধি --- ১২১
(ব্রহ্মবর্ষসী হইবার জন্য, বাবদুক হইবার জন্য, সভাভয়ের জন্য)
- (৮) অথ পুত্রীম্যাদি সামাধ্যয়নের বিধি --- ১২৭
(স্বরূপ দীর্ঘজীবী বহুপুত্র লাভার্থ, বহু অমৃত্যু লাভার্থ)
- (৯) অথ ধন্য সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৩৩
(ঐশ্বর্যের জন্য, দারিদ্র্যদূরীকরণার্থ, হিরণ্যাদির লাভার্থ, বিবিধ জ্ঞানাদি লাভার্থ, গাভীপ্রভৃতির বাহন্যার্থ)
- (১০) অথ বাস্তবশাস্তি প্রয়োগ --- ১৪৬
- (১১) অথ আদৃষ্টদর্শন সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৫০
(যন্ত্রবিজ্ঞান, আদর্শাদি বিজ্ঞান)
- (১২) অথ রাজ্যভিষেকাদিতে সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৫৮
(অমৃত্যুশাস্তি, অতিচাৰ্য্যে অতিপ্রয়োগ, যুদ্ধদেব প্রয়োগ)
- (১৩) অথ সিদ্ধিফল সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৬৯
(মাতৃশ্রম হইবার জন্য, অগ্নিকে বশ করিবার জন্য, শিশুচন্দ্র হইবার জন্য, পিতৃগণাদির দর্শনার্থ, বিবিধনিষিদ্ধাভার্থ, অক্ষয় কোষ করিবার জন্য, জন্তুক-বশীকরণ)
- (১৪) অথ পুনর্জন্মভাব কামনার রাজির উপাগনা --- ১৮১
- (১৫) অথ সিদ্ধ সামাধ্যয়নের বিধি --- ১৮৪
(কুটীপ্রবেশ প্রয়োগ, দেবদর্শন, অন্তরীক্ষলবণ, সর্ককামসিদ্ধি)
- অথ প্রানোপনংসাব --- ১৮৬
(যে সমস্ত নামের প্রয়োগ বিধি অবশিষ্ট থাকিল, তদ্বিষয়ে উপদেশ, . . .
প্রহাবির্ভাব বিবরণ, ইহার উপদেশের পাত্র নিরূপণ, ইহার উপ-
দেশের দক্ষিণা নিরূপণ)

॥ सामविधानब्राह्मणस्य सूचीपत्रम् ॥

—०००—

	पृ०
सायणभाष्यमुखबन्धः - - -	१
अथ प्रथमः प्रपाठकः - - -	३
प्राजापत्यादिव्रतत्रयाणां सुपदेशः - - -	१६
‘अथातः स्वाध्यायाध्ययनस्य’ विधानम् - - -	२०
पाञ्चरात्रिकाणां साम्नां विधानम् - - -	३४
सामरात्रिकाणां साम्नां विधानम् - - -	३८
मासाद्यध्येयानां साम्नां विधानम् - - -	४१
सप्तानां संहितानां साम्नां विधानम् - -	४८
‘अथातः प्रायश्चित्तानाम्’ विधानम् - - -	५४
अश्लीलभाषणादीनां प्रायश्चित्तानि - - -	५५
उपपातकानां प्रायश्चित्तानि - - -	५५
सुरापानादिमहापातकानां प्रायश्चित्तानि - - -	६०
राजप्रतियज्ञादीनां प्रायश्चित्तानि - - -	६८
रसविक्रयादीनां प्रायश्चित्तानि - - -	७६
दुःस्त्रप्रदर्शनादीनां प्रायश्चित्तानि - - -	७८
अथ द्वितीयः प्रपाठकः - - -	८२
‘अथातः काम्यानाम्’ प्रयोगविधानम् - - -	८२
‘अथैकमनुष्ठानाम्’ आवर्तनप्रयोगाः - -	१०५
‘अथातः सौभाग्यानाम्’ प्रयोगाः - - -	१११

‘अथातो यशस्यानाम्’ प्रयोगाः	---	११८
‘अथातो ब्रह्मवर्चस्यानाम्’ प्रयोगाः	--	१२१
‘अथातः पुत्रियाणाम्’ प्रयोगाः	---	१२७
अथ तृतीयः प्रपाठकः	--- --	१३२
‘अथातो धन्यानाम्’ साम्नां प्रयोगविधानम्	”	
‘अथातो वासुयमनम्’ प्रयोगः	---	१४६
‘अथातोऽष्टदर्शनानाम्’ प्रयोगाः	---	१४८
राजाभिषेकादिप्रयोगाः	---	१५७
संग्रामजयादयः प्रयोगाः	--	१६२
जातिस्मरणप्रयोगः	---	१६८
अग्नेः स्वायत्तीकरणप्रयोगः	---	१७०
पिशाचवशीकरणदिप्रयोगाः	--	१७१
दिव्यपार्यवनिधिसाधनप्रयोगौ		१७२
भौतिकसाधनप्रयोगः	--	१७४
पुनर्जन्माभावाय रात्रेरुपासना	--	१७६
अभीष्टदेवदर्शनादयः कुटीप्रवेशादिप्रयोगाः	---	१८२
इहाविहितप्रयोगाणां साम्नां प्रयोगसूचनोपदेशः	--	१८६
इह विहितप्रयोगाणां साम्नां साभिप्रायिकत्वोपदेशः	”	
सामविधानविहितोपदेशानां पारम्पर्यागतत्वम्	---	”
सामविधानब्राह्मणोपदेशपात्रनिर्देशः	---	१८७
सामविधानब्राह्मणोपदेशकाय देयदक्षिणनियमः	--	१८८

अथ

॥ सामविधानब्राह्मणम् ॥

(तत्र)

॥ सायणभाष्यमुखबन्धः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागोशाद्याः सुमनमः सर्वार्थानां सुप्रक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः संसृतं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मंहं वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।

आदिशत् सायणाचार्यः वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसङ्गृहात् ।

कपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं चक्षु मुद्यतः ॥ ४ ॥

*, † 'आदिशत् सायणाचार्यः—कपालुमाधवाचार्यो—इति ए. सो. सु० सायणमहा-
ब्राह्मणभाष्यपाठः । 'आदिशत्साधवाचार्यः—कपालुमाधवाचार्यो—इति मूलं सु०, अ० स०
भाष्यपाठः । तथा ए. सो. सु० तैत्तिरीयसंहिताब्राह्मणयोरेतरेयब्राह्मणस्य च भाष्येषु दृश्यते ।
'आदिशत्साधवाचार्यः—कपालुः सायणाचार्यो—इति ए. सो. सु०, तै० आ० भा० पाठः ।
सामवेदस्य पूर्वोत्तरसंहितयोः षड्विंशदिसप्तब्राह्मणानां च भाष्येषु, अथाप्यसुद्रित-काण-
संहिताशतपथब्राह्मणभाष्ययोः 'आदिशत् सायणाचार्यः—कपालुः सायणाचार्यो—इत्येव मीमां-
सिपिकरपाण्डिता सीतेश्वरपाठवैविध्यं निन्दनम् । यमुनी मूलसुद्रितपाठ एव साधुः स्यात्,
'ये पूर्वोत्तरमीमांसे'—इत्यादिभ्यारम्भादितत्त्वानाम् ।

व्याख्याताष्टयजुर्वेदी, सामवेदेऽपि संहिता ।

व्याख्याता, ब्राह्मणस्याद्य व्याख्यानं सम्प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मण मादिमम् ।

षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्ततः सामविधिर्भवेत् ॥ ६ ॥

आर्षेयं देवताध्यायं मन्त्रं योपनिषत्ततः ॥ ७ ॥

संहितोपनिषद् वंगो ग्रन्था अष्टावितीरिताः ॥ ८ ॥

तत्र महाषड्विंशाख्ययोः † ग्रन्थयोः यज्ञाधिकारिणां स्वर्गादि-
फलप्राप्तये एकाद्याहीनसत्रात्मका महाक्रतवः ‡ प्रतिपादिताः ;
अथ सामविधानाख्ये छतीये ब्राह्मणे ग्रन्थे तैश्चनधिकृतानां वस्य-
माणानां मजष्ट्रियवैखानसादीनां, तैश्चनक्तानां मन्त्रेषाञ्च शुद्धार्थं
छच्छादिप्रायश्चित्तानि, तैरपहतपाप्मनां स्वर्गादिफलप्राप्तये षड्वि-
धान्याधानाग्निहोत्रादिप्रत्यग्व्यायारूपाणि सामानि विधा-
स्यन्ते । तत एवास्य सामविधान मिति नाम सम्पन्नम् ॥

• 'भवेदुपनिषत्ततः'—इति च पाठः ।

† दाष्ट्यमहामाह्वये षड्विंशाह्वये चेत्यर्थः ।

‡ यागस्त्रिविधः, इष्टिहोत्रसोमभेदात् । तत्र सोम एव महाक्रतुः । स च पुन-
स्त्रिविधः ; एकाद्याहीनसमभेदात् । एकस्त्रिहोत्रादनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः, विराज
मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः, चतुदशरात्र मारभ्य सहस्रमवसरपर्यन्तानि सत्राणि,
द्वादशाहान्तु अहीनः सत्रात्मकयेति दिश्य एव । तद्यथा, शतपथे—आर्षे काण्डे प्रपञ्चेन
पौर्णमासेष्टिरीरिता, आधानपुनराधाने अग्निहोत्रमतः परम्, चय छतीयचतुर्थाभ्यां मीका-
द्याहीनसत्रलक्षसकलसोमयागप्रकृतिभूतचतुःसंख्ये षोडशीमः प्रत्यपादि इत्यादि दृश्यम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

(तृ)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—•••—

॥ ॐ ३म् ॥

ब्रह्म ह वा इदं मय आसीत् तस्य तेजो रसो
ऽत्यरिच्यत स ब्रह्मा समभवत् स तूष्णीं मनसा ऽध्या-
यत् तस्य यन्मन आसीत् स प्रजापतिरभवत् तस्या-
त्प्राजापत्यां मनसा कुक्षति मनो हि प्रजापतिस्तस्य
द्वौः शिर आसीदुरो ऽन्तरिक्षं मध्यं समुद्रः पृथिवी
पादौ (१)

तत्रादौ तायप्रजापतिः कृत्स्नं भूतजातं सृष्ट्वा तस्य सामोप-
जीवनम्प्रायच्छदिति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्तदुपजीव्यभूतप्रपञ्च-
सृष्टिप्रतिपादनाय तत्रागवस्था माह—ब्रह्म हेति । ‘इदं’ नाम-
रूपात्मकं प्रतीयमानं प्रपञ्चजातम् ‘अये’ मृष्टेः पूर्वं प्रलयावस्थायां
‘ब्रह्म वै आसीत्’ । ‘ह’ प्रसिद्धौ । सा च “सदेव सीम्येद मय
आसीत् (छा० उप० ६.२.१.)”—“आत्मा वा इदं मेक एवाग्र
आसीत् (ऐ० आ० २.४.१.१.)”—इत्यादिश्रुत्यन्तरापेक्षया । ‘वै’-

इत्येवकारार्थः । अत्र यः स्याणुः स पुरुष इतिवदिदं ब्रह्म आसी-
दितिबाधायां सामानाधिकरणम् । इदं सर्वं कारणरूपं ब्रह्म-
वासीत् ; न कार्यं किञ्चिदपीत्यर्थः । नात्र ब्रह्मशब्देन कूटस्थं
चेतन्यं विवक्षितम् ; तस्याविकारित्वेन पुनः प्राणिकर्मपरिपाक-
वेलायां ततो जगदुत्पत्त्यसम्भवात् । तन्मात्राद्योपाधिकमेव चैतन्यं
विवक्ष्यते । अतोऽयं मर्थः— इदं नामरूपघटितं जगत्, पूर्वं
तसायःपिण्डवन्माययाविभागापन्नं कारणरूपे ब्रह्मणि अव्या-
कृतनामरूपं मदा स्थित मित्यर्थः ॥

अथ ब्रह्मणः सकाशात् हिरण्यगर्भोत्पत्ति माह—तस्येति ।
'तस्य' उक्तलक्षणस्य सिमृद्योर्ब्रह्मणोऽत्र 'रसः' सारभूतं तेजो-
मयाधिष्ठानभूतं स्रष्टव्यविषयसामर्थ्योपेतं सत्त्वाख्यं विज्ञानम्
'अत्यरिच्यत' रजस्तमसौ अभिभूय स्वयमेवातिरिक्तोऽभवत् ।
'सः' अतिरिक्तः, सत्वगुणो मायांशो 'ब्रह्मा' स्रष्टृसमष्ट्यात्मना
परिष्ठटः, प्राणहिरण्यगर्भसूत्रात्मादिसंज्ञकः 'समभवत्' सम्य-
गुत्पन्नोऽभूत् ॥

अथ तस्माद्विराडुत्पत्ति माह—स तूष्णीं मिति । 'सः' हिरण्य-
गर्भाख्यो ब्रह्मा 'तूष्णीं' उपरतसमस्तव्यापारः 'मनसा' केवलेन
निर्विषयेण 'अध्यायत्' स्रष्टव्यविषयचिन्तां भवति । 'तस्य' ध्याय-
मानस्य ब्रह्मणः 'यन्मनः' यन्मानसम् 'आसीद्' स्रष्टव्योपायविषया
करणशक्तिरस्ति, 'सः' सैव मनोरूपा शक्तिः 'प्रजापतिः' प्रजानां
स्रष्टा एतन्नामकोऽपि ब्रह्मादिसंज्ञया व्यवह्रियमाणः 'अभवत्'
सम्भूतः । अत्र ब्रह्मप्रजापत्योर्यद्यपि स्रष्टृरूपकार्यकत्वादेकत्वम्,
तथापि ब्रह्मणः स्थूलसूक्ष्मकार्यगरीरोपाधिभेदेन भेदनिर्देशः ।
अस्ति च नृतिषु सर्वत्र भेदेन निर्देशः । तथाहि "त्वं रुद्रस्त्वं

ब्रह्म त्वं प्रजापतिः”-इत्यादिषु । तद्योपरिष्ठादपि “क्रुष्टः प्राजा-
पत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वा”-इति भेदेन निर्देष्टव्यम् ॥

अथ प्रजापतेर्मनःसम्बन्धित्वात् प्रसङ्गेन तदीये कर्मणि कश्चि-
द्विशेष माह—तस्मादिति । यस्मात् प्रजापतिर्ब्रह्मणो मनोरूपो-
ऽभूत्, ‘तस्मात्’ ‘प्राजापत्यां’ प्रजापतिदेवताका माहुतिं ‘मनसा’
मानसेन, मन्त्र मनुच्चारयन्त एव ‘जुह्वति’ । अस्य मनोरूपत्वं
प्रसिद्धमेवेत्याह ‘प्रजापतिः’ ‘मनो हि’ ब्रह्मणो मनोरूपः खलु ।
‘हि’-शब्दो “मन इव हि प्रजापतिः”-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्वीत-
नार्थः ॥ । अथ तत्प्रजापतेः क्लृप्त्प्रपञ्चमयगरीरात्मकंता माह—
तस्येति । ‘तस्य’ विराडाख्यस्य प्रजापतेः ‘शिरः’ उत्तमाङ्गं
‘द्यौः’ दुर्लोकः ‘आसीत्’ । तथा ‘उरः’ वक्षः, तदुपलक्षितो
मध्यदेशः ‘अन्तरिक्षम्’ एतदाख्यो द्वावापृथिव्योर्मध्यभाग आसीत् ।
“अन्तरा चान्त’ -भवति”-इति निरुक्तम् १ । तथा ‘मध्य’
मध्यभागान्तःप्रदेशवर्ति भूतोदकम्, आययिष्याययशब्दः । तत्
‘समुद्रः’ आसीत् २ । तथा ‘पृथिवी’ प्रचिता, ‘पादौ’ पादद्वय-
स्थानीया आसीत् । एतावता तस्य लोकत्रयात्मकत्वं सुक्तम् ।
अस्य द्योशिरस्त्वादवयवरूपत्वम् उपनिषदि वैश्वानरविद्यायां
“तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य भूर्देव सुतेजायक्षुर्विश्व-
रूपः”—इत्यादिना (छा० उप० ५.१८.२.) श्रुतम् ॥ (१)

* “तस्यात्मनसा प्रजापतये जुह्वति, मन इव हि प्रजापतिः”-इति सै० सं० २.५.११.५ ।

† “अन्तरिक्षं कक्षात् १ अन्तरा चान्तं भवत्यन्तरमे इति वा गरीरेवज्जलरचय मिति वा”
-इति निरु० २. ३. १ ।

‡ समुद्रयेहान्तरिक्षं जलस्थानम् । तथाहि—“तत्र समुद्र इति तत्पार्थिवेन समुद्रेण
सन्दिह्यते । समुद्रं कक्षात् १ समुद्रं द्रवत्वस्मादपि, समभिद्रवत्वेन साप., समीदृश-
स्मिन् भूतानि, समुद्रको भवति, समुन्नीति वा तथोर्निर्भागः”-इति निरु० २. ३. १ ।

এই নামরূপাত্মক ঐতীর্যমান ঐশ্বর্যাকার কার্য্যগমুদয়ের সৃষ্টির পূর্বে একমাত্র কারণাত্মক ব্রহ্মই ছিলেন। ইহা ঐগিক। সেই কারণাত্মক গিস্থকু ব্রহ্মের ডেজোমগাধিষ্ঠানস্বরূপ সৃষ্টিকার্য্যেব উপযুক্ত সামর্থ্যবিশিষ্টে মহা নামক বিজ্ঞান, রজঃ ও তমঃ গুণদ্বয়কে অতিক্রম করিয়া তাঁহা হইতে বিযুক্ত হইল। সেই মহগুণ, ব্রহ্মা নামে ব্যবহৃত হইলেন। তিনি মর্কব্যাপার-শূন্য হইয়া মনে মনে অষ্টব্য বিষয়সমস্ত ধ্যান করিলেন। ধ্যানে ঐরূপে সেই ব্রহ্মার যে মন, তাহাই ঐজাপতি নামে ব্যবহৃত হইলেন। যেহেতু ঐজাপতি, ব্রহ্মার মনঃস্বরূপ, সেই নিমিত্তই ঐজাপতি-দেবতার উদ্দেশে দেয় আহুতি মনে মনে মজ্রোচ্চারণ করিয়া হবন করিবে; মনই ঐজাপতি। ঐ দ্যুলোক, সেই ঐজাপতির শিবঃস্বরূপ; অন্তরীকলোক অর্থাৎ ভুলোক ও দ্যুলোকের মধ্যস্থান, তাঁহার বক্ষঃস্বরূপ, সমুদ্র অর্থাৎ অন্তরীকস্থ জলস্থান, তাঁহার মধ্যভাগ অর্থাৎ নভির অধঃস্থিত ও জায়ুর উপবিশ্ব মূয়োদকস্থানস্বরূপ এবং এই ভুলোক, তদীয় পাদদ্বয়স্বরূপ বহিয়াছে ॥ (১)

স বা ইদং বিশ্বব্রহ্মত মসৃজত তস্য সামীপ-
জীবনং প্রায়চ্ছদুপজীবনীযো ভবতি য এবং বেদ (২)

উক্তলোকত্ৰয়ানুকূলসিদ্ধয়ে তত এব জগৎসৃষ্টিম্, সৃষ্টস্বীপ-
জীবনায় সামপ্রদানম্—স বৈ ইতি। 'বৈ' শব্দঃ প্রসিদ্ধৌ। 'সঃ' খলু প্রজাপতিঃ 'ইদং' প্রতীয়মানং 'বিশ্বব্রহ্মত' ঈশ্বরদেবতীর্য্যগুণ-
প্যাদি ভূতজাতম্ 'মসৃজত' সৃষ্টবান্। সৃষ্টস্য 'তস্য' 'উপজীবনং' জীবনমাধনং 'সাম' 'প্রায়চ্ছত্' প্রকর্পেণ দত্তবান্ ॥

অথ বেদিতুঃ ফল মাহ—উপেতি। 'যঃ' পুমান্ 'এবং' জগতঃ উপজীবনপ্রদানং 'বেদ' জানাতি, সঃ সর্বঃ 'উপজীবনীযো ভবতি'।

एनं सर्वे उपजीवन्तीत्यर्थः ; धनकनकादिभिराज्यो भवतीति यावत् ॥ (२)

गेहैः प्रजापति एवै विश्व (अर्थात् देव, त्रिर्याक्, गन्धर्वादि प्राणिगणैः) सृष्टिं करिष्यांहेन । एवम् गेहैः गणस्य सृष्टेः जीवेन जीव-
नोपायं अरूपं ब्रह्मरादिनामेऽभिन्नं गानं गानं प्रदानं करिष्या-
हेन । ये केह एवम् तद्वत् जाने, ते अनेकेषु उपजीवनीय
ह्यर्थेऽपि देव आद्य ह्ये, ये तैः शान्ते आश्रयं करिष्या अनेके
जीविकानिर्वाहं करे ॥ (२)

तद्योसौ क्रुष्टतम इव साम्नः स्वरस्तं देवा
उपजीवन्ति योऽवरेपां प्रथमस्तं मनुष्या यो द्वितीयस्तं
गन्धर्वाप्सरसो यस्मृतीयस्तं पशवो यश्चतुर्थस्तं पितरो
ये चाण्डेषु शेरते यः पञ्चमस्तं मसुररक्षाएस्ति
योऽन्त्यस्तं मोषधयो वनस्पतयो यच्चान्यज्जगत् तस्मा-
दाहुः सामैवान्न मिति साम ह्येषा सुपजीवनं
प्रायच्छदुपजीवनीयो भवति य एव वेद (३)

जगतः सामोपजीवनं प्रायच्छदित्युक्तम्, तस्य कं भागं के
उपजीवन्तीति जिज्ञासायां तद्विभक्त्यं दर्शयति—तद्योऽसाविति ।
अस्यायं मर्थः—उपांशुव्यतिरिक्ताः सर्वा वाचो मन्द्रमध्यमोत्तमभेदेन
त्रिस्थाना भवन्ति । तत्र मन्द्रस्थाना वाक् 'सप्तयमा' क्रुष्टादिसप्त-
स्वरूपेत्यर्थः । क्रुष्टादय एव यमा उच्यन्ते । ते चोत्तरोत्तरं नीचा
भवन्ति । एवं मध्यमोत्तमगाने अपि वाचो वेदितव्ये । अमुं
भेदार्थं शौनके आह—“परिपदमन्द्रमध्यमोत्तमस्थानान्याहुः सप्त-

यमानि वाचः, अनन्तरञ्चाह यमोऽविशिष्टः सप्त स्वरा ये यमास्ते
 पृथग्वा”-इति ० । अनन्तर मित्यस्य वाक्यस्याय मर्थः— येषु यमेषु
 ‘अनन्तरः’ अव्यवहितो ‘यमः’, सः ‘अविशिष्टः’ अस्मद्विशिष्ट
 इत्यर्थः; विप्रकृष्टो यमो भेदेन ज्ञातुं शक्यते, न सन्निकृष्ट इति ।
 सप्त स्वरा इत्यस्याय मर्थः— ये यमा इत्युक्ताः ‘सप्त’, ते ‘स्वराः’
 षड्जादयः १ पृथग्वा । क्रुष्टादयः २; ‘पृथग्वा’ षड्जादिभ्योऽन्ये
 वा बोद्धव्याः । एवं सति ‘तत्’ तेषु क्रुष्टादिमंत्रकेषु षड्जादि-
 सप्तस्वरेषु मध्ये ‘योऽमो’ साम्नः सम्बन्धो ‘क्रुष्टतम इव’ । इवेत्येव-
 कारार्थः । अत्यन्तं सुधैः ‘स्वरः’ एवास्ति गानकाले, ‘तं’ स्वरं
 ‘देवाः’ इन्द्रादयः ‘उपजीवन्ति’ तेन यता भवन्तीत्यर्थः । एवं
 सुत्तरेष्वपि योन्यम् । ‘यः’ च ‘अवरेषाम्’ अवशिष्टानां षणां
 मध्ये ‘प्रथमः’ मुख्योऽस्ति, ‘तम्’ ‘मनुष्याः’ उपजीवन्ति । ‘द्वितीयं’
 ‘गन्धर्वास्परसः’ गन्धर्वाः अस्परसय उपजीवन्ति । ‘तृतीयं’ गवादयः
 ‘पगवः’ । ‘चतुर्थं’ ‘पितरः’ किञ्च ‘ये’ प्राणिनः सर्वे ‘ब्रह्माण्डेषु’
 ‘शिरते’ निवसन्ति, ते च । ‘पञ्चमं’ स्वरम् ‘असुररक्षांसि’ असुराय
 रक्षांसि च । ‘योऽन्यः’ षष्ठः स्वरः, ‘तम्’ ‘भोषधयो वनस्पतयः’
 च, ‘यथान्यद्’ अनुक्तं ‘जगत्’ जात मस्ति, तच्चेति । एतस्मजगतः
 सामोपजीवित्वमसिद्धिरुक्तापेक्षयेत्याह— ‘तस्मादाहुः’ सामैवाय-
 मिति १ यत एषां देवानां सामोपजीवनं प्रायच्छत्, अत आहु-

• अक्षप्रतिशब्दो ११, १० द्रष्टव्यम् ।

† ‘षड्जश्च सप्तमयैव सात्वाते मध्यमसप्त ।

षष्ठमो चैवतयैव निषादः सप्तमः सारः ४—इत्यादि भा० मि० १.१.५ ।

‡ ‘प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थश्च ।

मन्त्रः क्रुष्टो अतिस्वर एतान् कुर्वन्ति सामनाः ४—इति भा० मि० १.१.११ ।

रित्युक्तप्रकारसामान्यत्वप्रसिद्धानुवादोऽयम् । उक्तार्थस्य वेदितुः फल
माह—उपेति ॥ (२)

गानगान गणधराङ्गक इहेया बांके । तन्मध्ये ये এই অভ্যন্ত
উঠে:স্বর, সেই স্বরকে ইন্দ্রাদিদেবতারা উপজীবন করেন অর্থাৎ
সেই স্বরে তাঁহারা পরিতৃপ্ত হএন ; অবশিষ্টে ষট্‌স্বরের মধ্য
যাহা প্রথম স্বর, তাহা মনুষ্যেরা ; যাহা দ্বিতীয়, তাহা গন্ধর্ভেরা
এবং অপরোগণ ; যাহা তৃতীয়, তাহা পশুবা ; যাহা চতুর্থ,
তাহা পিতৃগণ এবং অন্যান্য যাবৎ প্রাণী ব্রহ্মাণ্ডে রহিয়াছে,
তাঁহারা । যাহা পঞ্চম, তাহা অম্রব এবং নাকগণ ; যাহা শেষ
অর্থাৎ ষষ্ঠ, তাহা ফলপাকমাত্রে নশিশীল, যন, গোমূষ প্রভৃতি
শস্য-স্বাদাদি, আত্ম পন্যাদি তরুগণ এবং আবও যাহা কিছু জগৎ
খাঙ্কিল, ভংগমস্ত । সেই নিমিত্তই তদ্বৎসারতা বলেন—গানই
অত্র,—গানই এই মনস্ত দৃশ্যাদৃশ্য চরাচরের জীবনোপায়স্বরূপ
প্রদান করিয়াছেন । যে কেহ এরূপ তদ্বত্ত জানে, সে নরুলেরই
উপজীবনীয়া হয় ॥ (৩)

तस्य ह वा एतस्य साम्न ऋगेवास्थीनि स्वरो
माणसानि स्त्रीभा लीमानि यो ह वै साम्नः खं यः
सुवर्णं वेद खं च ह वै साम्नः सुवर्णं च भवति स्वरो
वाव साम्नः खं तदेव सुवर्णं यो ह वै साम्नः प्रतिष्ठां
वेद प्रति ह तिष्ठत्यन्मिष्य लोके ऽमुष्मिष्य वाग्वाव
साम्नः प्रतिष्ठा यद्देतद्वागिर्यृगेव सर्चि साम्न प्रति-
ष्ठितः (४)

प्रजापतिरादिष्टफलसाधनस्वाध्यायाध्ययनार्थञ्च कानिचित्सांनो
ध्यानानि विदधाति । तत्रादौ पुरुषत्वेनावयवकल्पना माह—
तस्य हेति । 'तस्य ह वै' उक्तमहिमोपेतस्यैवैतस्येदानीं निर्दिश्य-
मानस्य साम्नः 'ऋगेवास्थौनि' ऋचः साम्नो सुख्याधारत्वादस्थित्व-
कल्पनम् । स्वराणां मपि ऋगाद्यितत्वादस्थित्वहिर्भूतत्वेन मांसत्व-
कल्पनम् । स्तोभानां मपि * ततो ऽपि बहिर्विषयत्वात्तोमत्व-
कल्पनम् ।

अथ तस्यैव स्वत्वसुवर्णत्वयोर्ध्यानं माह— यो हेति । 'यः'
उद्गाता 'ह वै' 'साम्नः' 'स्व' द्रव्यं 'वेद', 'यः' स्वविशेषरूपं 'सुवर्ण'
च । किं तदित्याकांक्षायां माह—'स्वरो वाव' कुष्ठादिसप्तमेदभिन्नः
स्वर एव साम्नः 'स्व' सारिष्ठं सामस्वरूपम् ; 'तदेव' 'स्वर एव'
'सुवर्णम्' ।

अथान्यस्मान्नो ध्यातव्यं स्वरूपं माह-

उद्गाता साम्नः 'प्रतिष्ठाम्' आस्पृष्टं लक्ष्मं माययं 'वेद', स उद्गाता
'प्रति ह तिष्ठति' प्रतिष्ठितः खलु । कुप्रेति तदुच्यते—'अस्मिंश्च
लोके' भुवि, 'असुप्तिंश्च लोके' स्वर्गे । उभयत्र परस्परापेक्षया-
शब्दः । इह जीवन् पश्चादिभिः प्रतिष्ठितो भवति ; देहान्तो स्वर्गे
सद्ब्रह्मसिद्धैर्भोगैरित्यर्थः । साम्नः का प्रतिष्ठेति चेत्, उच्यते—
'वाग्वाव साम्नः प्रतिष्ठा' । अत्र वाक्शब्दस्य ऋक्परता माह—

* "अधिकश्च विषयं, य जमिनि" स्तोमशब्दत्वात्—इति जे० सू० ८. १. १८ । रचितं
चापैतदधिकारं * माधवाचार्येण—'स्तोमश्च लक्ष्मं नास्ति ति' वाक्ति न विवर्णता ।
आधिका मध्यतिथ्यात् विविष्टं लक्ष्मं भवेत्—इति ११ अधि० । "अद्गायचरम्"—इति
आचरतत्त्वम् । स्तोमशब्दोऽप्यस्ति सामगानां प्रतिष्ठाः । स्तोमोपदेशाच्चरतत्त्वञ्चाचरणे
विशेषतः प्रोक्ताः ।

यदेतदिति । 'यत् उ एतत्'-इति पदच्छेदः । उ शब्द एव-
कारार्थे । वागेवेति यदेतदस्ति, सा ऋगेवेति ; अत्र ऋचोऽति-
रिक्तस्य अन्यस्य वचसो वा इन्द्रियस्य वा अप्रयोजनत्वादिति ।
तावद्वाग्ययत्न माह— 'ऋचि' गायत्र्यादिच्छन्दोवद्वायां 'साम'
गौत्यात्मकं रयन्तरादि प्रतिष्ठितम् ॥ (४)

शृङ्ग-मञ्जुलिहै तादृशं गानमग्न्यैव अस्मिन्नुक्तं, कूष्ठोदि गण अत्रहै
तत्तन्मग्न्यैव गानमग्न्यैव एव शब्द, हे, हेडा अत्रुति श्रोत्रमग्न्यैव
तादृशमेव लोमावलि । ये केह अग्निक उक्ताता ह्येव, मे
निम्नहै गानमेव गानम एव गौर्नर्था अवगत ह्येव, गानमेव
गानम एव गौर्नर्था निम्न अग्निक आह, अत्रहै गानमेव गानम
एव गौर्नर्था । ये कोन अग्निक उक्ताता निम्नरूपे गानमेव
अधिष्ठान जाने, नेहै ए तू-लोके एव ए वर्गलोके निम्न
अधिष्ठित ह्य । शृङ्ग-रूप वाक्यहै गानमेव अधिष्ठान, वाहा हेहा शृङ्ग
वलिता अग्निक, ताहा ए वाक्य, वाक्यरूप अत्रहै तथैवतादिनामक
गान गान अधिष्ठित रविताह ॥ (४)

स यदा गायत्रं वृद्ध्यां गायति वार्हतं जगत्यां
जागतं त्रिष्टुभि समतां चापद्यते तस्मादेतत्त्वामे-
त्याह समा उ ह वा अस्मिन्च्छन्दांसि साम्यादिति॥
'तत्त्वाम्नः, सामत्वं क्रुष्टः प्राजापत्यो ब्राह्मो वा
वैश्वदेवो वादित्यानां प्रथमः साध्यानां द्वितीयोऽग्ने-
स्तृतीयो वायोचतुर्थः सौमो मन्द्रो मित्रावरुणयो-
रतिस्त्वार्यः (५)

अथ निर्वचनेन साम प्रशंसति—स यदेति । ‘सः’ उद्गाता
‘यदा’ यस्मिन् प्रयोगकाले ‘गायत्रं’ गायत्रीच्छन्दस्काया मृच्युत्पन्नं
साम ‘बृहत्यां’ बृहतीच्छन्दकाया मृचि ‘गायति’, तदा ‘समता
मापद्यते’ इति सम्बन्धः । तथाहि—“अश्वं न त्वा”-इत्येतस्यां
गायत्र्या मृच्युत्पन्नं वारवन्तीयसंज्ञकं गायत्रं साम, “अभि त्वा
शूर नोनुमः”-इत्येतस्यां गीयमानं सत् ‘समता मापद्यते’ * ।
न्यूनच्छन्दस्कायाम्, परिमितं साम अधिकच्छन्दस्कायां गीयमानं
मपि परिमितमेव भवति, नाक्षरस्वरस्त्रीभविकारैरतिरिक्तं भवति ।
एवं सुत्तरेष्वपि योज्यम् । तथा बृहत्यां “पुनानः सोम”-इत्यस्या
मुत्पन्नं ‘बार्हते’ साम, ‘जगत्यां’ जगतीच्छन्दकास्त्वृचु “यज्ञायज्ञा-
अभिप्रियाणि-वृषामतीनाम्”-इत्यादिषु गीयमानं सत् ‘समता
मापद्यते’ † । तथा ‘जागत’ “प्रक्षस्य वृष्यः”-इत्येतस्यां जगत्या
मुत्पन्नं “मूर्ध्वानं दिवः”-इत्यादिषु त्रिष्टुप्छन्दस्कासु गीयमानं
सत् ‘समता मापद्यते’ ‡ । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ गीत्यात्मिकासु
‘सामेत्याह’ ब्रूते विद्वज्जनः § । न केवलं बहूनां छन्दसां सम-
त्वात्सामत्वम्, अपि तु ‘अस्मिन्’ जातावेकवचनम्, एषु बहुषु
सामसु रथन्तरादिषु प्रत्येकं ‘छन्दांसि’ गायत्र्यादीनि ‘समा उ
ह वै’ । ‘उ’ इत्यवधारणे । ‘ह वा’ इति प्रसिद्धौ । समान्येव
खलु । तत्रोपत्ति माह—साम्नादिति । समानशब्दः समशब्द-
समानार्थः । अकारदीर्घलोपे साम्नादिति । यद्वा समानाम्नात्वं

* अथर्व छ० पा० ११.२.० । वारवन्तीयं गी० गा० १.१.३० । अभि त्वा १.१.४.१ ।

† छ० पा० ६.१.२.१ । गी० गा० १.४.१.२१ । छ० पा० १.१.४.१ ; ६.१.२.१ ; ६.२.१.६ ।

‡ पार० पा० १.१.८ । पार० गा० ४.२.० । छ० पा० ४.२.२.१—२ ।

§ “सामं सम्प्रति मृचा मृतैर्वैषां समं मेव इति नैदाना”-इति निरु० ७.२.६ ।

साम्ब्रम् । समानञ्च तदान्वञ्चेति समानाम्ब्रम् । “समानस्य छन्दसि”—इत्यादिना (पा० ६.३.८३.) समानस्य सत्वे कृते साम्ब्रमिति भवति । तस्य भावः साम्ब्रम्, तस्मात् साम्ब्रात्, समानाम्ब्रानत्वादित्यर्थः । बहूनां हि साम्नां समान मेकच्छन्द आम्नायते ; यस्मात् समानाया मृचि बहूनि सामानि गीयन्ते, ‘तत्’ तस्मात् अपि ‘साम्ब्रः साम्ब्र’ सम्पन्नमिति ॥

अथ क्रुष्टादिसप्तस्वराणां क्रमेण देवता आह— क्रुष्ट इति । यः क्रुष्टाख्य उत्तमः स्वरोऽस्ति तस्य प्रजापतिर्विद्वा विश्वेदेवा वा त्रयो विकल्पेन देवताः । प्रजापतिर्विराट्, ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति विवेकः । शिष्टो निगद-व्याख्यातः । ‘मन्द्रः’ अवरेषां मध्ये पञ्चमः स्वरः, ‘प्रतिस्वार्यः’ षष्ठः ॥ (५)

गेहे नागगानकारौ उक्ताता, यथन गायत्रीछन्दस्य ऋके उ९-पन्न गान, रूहतीछन्दस्य ऋके एवम् रूहतीछन्दस्य ऋके उ९पन्न गान, जगतीछन्दस्य ऋके एवम् जगतीछन्दस्य उ९पन्न गान, त्रिष्टुप्छन्दस्य ऋके गानं करो, तथनहे नागगान विषये विविध छन्दस्य गान्य अवगत इहेयाथाके । गेहे गान्य निबध्ननहे “गान” बला याय ।— छन्दनकल नानानिध इहेलेऽ गानगान काले मकमहे निश्चय मगता प्रोशु हय । ताहाहे गानेन गानम् । जूष्टे नामक ये यन, ताहा प्रजापति-दैवत अथाऽ तद्द्वारा प्रजापति देवता प्रीत हयेन । अथवा अक्ष-दैवत अथवा विश्वदेव-दैवत । अवशिष्टे षट्स्वरेण प्रथम स्वर आदित्यागनेन प्रीतिप्रद, द्वितीयति माध्यादिगेन प्रीति-प्रद, तृतीयति अग्नि प्रीतिप्रद, चतुर्थति वायु प्रीतिप्रद, मध्यमात्मक पञ्चम स्वर सोमदेवतान प्रीतिप्रद एवम् अतिथार्या नामक षष्ठ स्वरति मित्र ओ वरुण देवदेव प्रीतिप्रद । (१)

তে দেবাঃ প্রজাপতি সুপাধাব্‌স্তে ঽব্রুবন্ কথং
 নু বয্‌ স্বর্গং লোক মিয়ামেতি তৈম্য এতান্ যজ্ঞ-
 ক্রতূন্ প্রায়চ্ছদেতৈঃ স্বর্গং লোক মেধ্যথেতি তৈঃ স্বর্গং
 লোক মাযন্ত্‌স্বর্গং লোক মেতি য এব' বেদ (৬)

অথ যজ্ঞানধিকারিণা দেবাदीनां स्वर्गादिफलाय सामा-
 ध्ययनं विधित्सुस्तदधिकारिणां स्वर्गफलाय प्रजापतिर्यज्ञक्रतून्
 प्रायच्छदित्वाह—ते देवा इति । “स वा इदं विश्वभूत ममृजत”
 इत्युक्तेषु (६ ६०) देवादिषु भूतजातेषु मध्ये ‘ते देवाः’ केचिद्देव-
 तात्मकाः स्वर्गाख्यसुखविशेषोपायज्ञानार्थं ‘प्रजापतिं’ स्वपितरम्
 ‘उपाधायन्’ अभिप्राप्ताः । ‘तैम्यः’ स्वर्गसाधनत्वेन ‘एतान्’ प्रौढ-
 ब्राह्मण-पङ्क्तिंशयोरभिहितान् एकाहाहीनसत्रात्मकान् ‘यज्ञ-
 क्रतून्’ यज्ञकर्माणि ‘प्रायच्छत्’ । ते ‘तैः’ ‘स्वर्गं’ प्राप्ताः । सुबोध
 मन्यव् ॥

अथोक्तवेदनफलमाह—स्वर्गं मिति । सप्तोऽर्थः ॥ (६)

গেহে শুষ্ঠে দেবগণ, মর্ক্সশ্রষ্টে হিবণ্যগর্ভের গনঃস্বরূপ, প্রজা-
 পতি নামক পিতার নিকটে গমন করিলেন । (তথায় গিয়া)
 তাঁহারা এইরূপ বলিলেন— ক্রিয়াক্রমে আমরা অর্গলোক নিশ্চয় প্রাপ্ত
 হইব ? প্রজাপতি গেহে অর্গলোক দেবগণকে “এই গমন্ত কৰ্ম্মের
 অনুষ্ঠান দ্বারা অর্গে আগমন করিবা” এইরূপ আদেশপূর্বক
 শ্রুতিবিহিত একাধ, অশৌচ, মজ্জাক্রক বহুতর যাগকৰ্ম্ম প্রদান করি-
 লেন । তদনন্তর দেবগণ গেহে গমন্ত যাগেন অনুষ্ঠান দ্বারা অর্গ-
 লোকে আগমন করিতে লাগিলেন । যে কোন ব্যক্তি ইহা অবগত
 হয়, সেষ্টে অর্গলোকে আগমন করে ॥ (৬)

तेषा महीयान्ताजाः पृथ्व्यो वैखानसा वसु-
 रोचिषो ये चापृता ये च कामेष्पवस्तेऽब्रुवन् कथं
 नु वयं स्वर्गं लोकं मियामेति तेभ्य एतत् स्वाध्याया-
 ध्ययनं प्रायच्छत् तपश्चैताभ्यां स्वर्गं लोकं मेप्यथेति
 ताभ्यां स्वर्गं लोकं मायन्त्सुर्गं लोकं मेति य एवं
 वेद य एवं वेद (७) ॥ १ ॥

इदानीं यज्ञानधिकारिणां महाफलाय सामन्ताध्यायाध्ययनं
 तपश्च प्रायच्छदित्याह— तेषां मिति । 'तेषां' प्रजापतिसृष्टानां
 मध्ये के च देवव्यतिरिक्ताः खलु पृथगादयः 'महीयन्त' यागानधि-
 कारेण स्वर्गफलहीना अभवन् । 'प्रजादयः' ऋषिगणाः, 'वैखा-
 नसाः' केचन शतसङ्ख्याका मन्त्रद्वयः । तथा 'ये चापृताः' याग-
 साधनाध्ययनादिजन्यशुद्धिरहिताः । 'ये च कामेष्पवः' शुद्धा अपि
 तु कर्तृद्विकफलैकतत्परा उक्तव्यतिरिक्ताः, यज्ञाधिकारेण हीना
 अभवन्, 'ते' सर्वे प्रजापतिम् 'कथम्' 'नु' इदानीं 'स्वर्गं मियामेत्य-
 ब्रुवन्' । स चोक्तः प्रजापतिः 'तेभ्यः' अजादिभ्यः 'स्वाध्यायाध्ययनं
 तपश्च' दत्त्वा 'एताभ्यां स्वर्गं लोकं मेप्यथेति' अब्रवीत् । ते च
 'ताभ्यां स्वर्गं लोकं मायन्' ॥

अथ वेदितुः फलं याह—स्वर्गं मिति । अष्टार्थः । य एवं
 वेदेति खण्डसमाप्त्यर्थं अभ्यासः (७) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
 प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

প্রজাপতিমৃষ্টে পূর্নোক্ত প্রাণিমূহেব মধ্যে অজবংশীয়গণ, পৃথিব্যংশীয়গণ, বৈখানসবংশীয়গণ ও বসুরোচিঃ প্রভৃতি যাহারা অগ্নিহোত্রাদিযাগের পূর্নকর্তব্য পাবনানেষ্টির দ্বারা বিশুদ্ধ হয় নাই, অথচ নানা কামনাব সিদ্ধির জন্য ব্যাকুল, তাহারা “আমরা কিরূপে স্বর্গ প্রাপ্ত হইব ?” প্রজাপতির নিকটে এইরূপ বলিল । অনন্তর প্রজাপতি, তাহাদিগকে এই উপায়দ্বয় অবলম্বন করিয়া স্বর্গলোকে আনিবা, এইরূপ কখনপূর্বক তাহাদিগকে স্বাধ্যায়াধ্যয়ন * এবং কৃচ্ছ্রাদি তপস্কার † ব্যবস্থা প্রদান করিলেন । তাহারা প্রজাপতি দত্ত সেই উপায়দ্বয় অবলম্বন করিয়াই স্বর্গ লাভ করিয়াছে । যে কেহ এইরূপ তত্ত্ব অবগত হয়, সেই স্বর্গ প্রাপ্ত হয় (৭) ॥ ১ ॥

আবদন ঐশ্বর্যব্রত সানন্দমী ভট্টাচার্যের কৃত, সামবিধান ব্রাহ্মণের
প্রথমধ্যায়-প্রথমখণ্ডের যথাক্রমে বর্ণনানুসারে সমাপ্ত ।

— — —

॥ অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥ .

অথাৎস্বীন্ কৃচ্ছ্রান্ ব্যাখ্যাस्याমঃ (১)

‘প্রথমখণ্ডে প্রজাপতিঃ কৃত্ব’ জগন্মৃদ্বা তস্যোপজীবনায়
সাম, স্বর্গপ্রাপ্ত্যুপায়ত্বেন যজ্ঞকর্তৃত্বম্ প্রদাদাৎ । তত্র দেবাস্তুযা স্বর্গ
মগমন্ । তেষু মধ্যে অজাঃ পৃথগ্ ইত্যাदीনাং স্বর্গং প্রাপ্তু মগত্বানাং
‘স্বাধ্যায়াধ্যয়ন’ তপস্ প্রদাদিত্যুক্তম্ (১৫৫০) । তত্র স্বাধ্যা-

* দ্বিতীয় খণ্ডানুসারে বিবৃত, অগ্নিহোত্রাদি অগ্নিকর স মন্ত্রপাঠাদি ।

† দ্বিতীয় খণ্ডে বিবৃত, সিদ্ধি তপস্যা—কৃচ্ছ্র, অতি কৃচ্ছ্র ও কৃচ্ছ্রাতি কৃচ্ছ্র ।

याध्ययनम् उत्तरत्र विधास्यते ; इह तु तपो विधातु मादौ प्रति-
जानोते—अथेति । अथशब्दोऽत्रानन्तर्ये वर्तते । ‘अथ’ अनन्तरम् ।
‘अतः’ शब्दो हेतुवचनः । यतोऽजपृथोनां यन्नाद्यशक्तानाञ्च
कृच्छादिलक्षणतपोभिर्विना शुद्धाभावात् न स्वर्गप्राप्तिः, अतः
इत्यर्थः । ‘त्रीन्’ कृच्छातिकृच्छकृच्छातिकृच्छभेदेन त्रिविधान्
तपोविशेषान् ‘व्याख्यास्यामः’ विविच्य समन्तात्कथयिष्याम इत्येव
प्रतिज्ञा ॥ (१)

(१) अथ आश्रापद्यादि अत्ररूप तपश्चारा विधि ।

अनखन येहेतु क्षोतिष्टोमादि यज्ञानुष्ठाने अनमर्थ द्विजगण
यर्गलाभे वक्षित इहेते पात्रे, एहे निमित्त (ताशानेव यर्गलाभार्थ)
विशेषरूपेण ओ गम्पूर्णदिवसे तपश्चारा उपदेश कर्त्तव्य । (१)

हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्ना-
श्रीयादथापरं चरहं नक्तां भुञ्जीताथापरन्त्वरहं न
कञ्चन याचेदथापरं वरह भुपवसेत् तिष्ठेदहनि
रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्यैर्न सम्भा-
पेत रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवन मुदकोप-
स्पर्शन मापोहिष्ठीयाभिरयोदकतर्पणं नमो ऽहमाय
मोहमाय म७हमाय धून्वते तापंसाय पुनर्वसवे
नमो नमो मौञ्जग्रायौर्न्याय सौम्याय शम्याय शिवाय
नमो नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय
पारविन्दाय नमो नमः पुरुषाय मुपुरुषाय महापुरु-

षाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमो
 नम इत्येतदेवादित्योपस्थान मेता आज्याहुतयो
 द्वादशरात्रस्यान्ते खालीमाक७ थपयित्वैताभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्यादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्नीषो-
 माभ्या मिन्द्राग्निभ्या मिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो
 ब्रह्मणे प्रजापतये ऽग्नये खिष्टकृत इत्यथो ब्राह्मण-
 तर्पणम् (२)

अथ कृच्छ्रस्वरूपन्तावधिधत्ते— हविषानिति । 'तिस्रो
 रात्रौः' अत्र रात्रिश्चन्द्रस्तत्प्रतियोगिकमहर्लक्षयति, त्रीनहोरात्रा-
 नित्यर्थः । 'नाग्रीयात्' न भुञ्जीत ; त्रिध्वहोरात्रेषु भोजनं न
 कुर्यादित्यर्थः । किं कृत्वा ? 'प्रातरागान्' प्रातः-शब्दोऽप्राह-
 र्लक्षकः । प्रातरग्न्यन्ते भुज्यन्ते इति प्रातरागाः, तादृगान्, 'हवि-
 स्थान्' हविषि योग्यान्, चारत्नवणादिवर्जितान् 'भुक्ता' दिन-
 त्रयेऽहनि सकृदेव भुक्ता रात्रौ नाग्रीयादित्यर्थः ।

एवं द्वादशरात्रिदिवससाध्ये कृच्छ्रव्रते प्रथमदिनत्रय मुक्ता
 द्वितीयदिनत्रये नियमं विधत्ते— अथेति । 'अथ' प्रथमत्राह-
 नियमानन्तरम् 'अपरं ब्राह्म' परेषु द्वितीयदिनत्रयेषु 'नक्त'
 रात्रौ 'भुञ्जीत' अग्रीयात् ; हविरिति शेषः ।

अथ द्वितीयदिनत्रयनियमं विधत्ते— अथेति । 'अथ' द्वितीय-
 ब्राह्मनन्तरं तत्रत्यनियमानन्तरम् 'अपरं ब्राह्म' अपरेषु द्वितीय-
 दिनत्रयेषु 'कञ्चन' क मप्यात्कीय मन्यं वा पुरुषं भोजनार्थं 'न
 याचेत्' अयाचितं यद्यागच्छेत् तर्हि हविष्यं भुञ्जेदित्यर्थः ।

अथ चतुर्थदिनत्रयनियमं विधत्ते— अथेति । ‘अथ’ अनन्तरम्, अपरेषु चतुर्थदिनत्रयेषु नाग्रीयादित्यर्थः ॥ एतत् कृच्छ्र-स्वरूपम् ॥

तथाचास्योक्तं लक्षणम् (म० सं० ११. २११.)—

“त्रहं प्रातस्त्रहं सायं त्रहं मद्यादयाचितम् ।

त्रहं परन्तु नाग्रीयात् प्राजापत्यश्चरन् द्विजः”-इति ॥

अथ कृच्छ्रादिफलभूतशचित्वे कृच्छ्रत्वं कामयमानस्य नियम-विशेषं विधत्ते—तिष्ठेदिति । ‘क्षिप्रकामः’ विहितशचित्वादि फलं शोघ्रं मे स्यादिति कामयमानः ‘अहनि’ दिवा ‘तिष्ठेत्’ उत्थितो भवेत् ; नासनशयनादि कुर्यादित्यर्थः । तथा ‘रात्री’ ‘आसीत्’ उपविशेत्, शयनोत्थाने न कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ कृच्छ्रादिकर्तुः सत्यं वदेदित्यारभ्य ब्राह्मणतर्पण मित्यन्तेन वाक्यजातेन व्रताङ्गभूतान्नियमविशेषानाह— सत्यं मिति । व्रतकर्त्ता यदा वचनं ब्रूयात्तदा ‘सत्यं’ यद्यर्थं मेव ब्रूयात्, व्रतकाले नानृतं वदेदित्यर्थः ; “नानृतात्पातकङ्क्षित्”-इति स्मृतावनृतस्यातिनिन्दितत्वात् । ‘अनार्थैः’ वेदशास्त्राधिकारिणी ब्राह्मणादिवैवर्णिका आर्याः, तद्व्यतिरिक्ता अनार्थाः, शूद्रपतितादयः ; तैः सह ‘न सम्भाषेत’ सत्यं मनृतं वा न किञ्चित्सम्भाषणं कुर्यात् । ‘रीरवयीधाजये’ एतन्नामनी “पुनानः सोम धारया”-इत्यस्या मृच्युत्यन्ने हे सामनी ॥ ते ‘नित्यम्’ अनुदिनं ‘प्रयुञ्जीत’ त्रिवारं गानं यथा भवति तथा ग्रायेदित्यर्थः । ‘अनुसवनं’ सवने सवने प्रातरादिषु त्रिषु सवनेष्वित्यर्थः † । ‘आपोहिष्ठीयाभिः’

* छन्दोर्वाचिके ६. १. १. १ । वेद गाने १४ १. २४, २६ ।

† प्रातः सवनम्, मा-यन्दिनसवनम्, वृतीयसवनं इति । आ० उप० १, १६ ।

आपोहिष्ठे ति शब्दयुक्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः 'उदकोपस्पर्शनं' जलाव-
गाहनं स्नानं कुर्यादिति शेषः । 'अथ' उदकस्पर्शनानन्तरं वक्ष्य-
माणैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः 'उदकतर्पणम्' उदकेन तर्पणं कुर्यात् ।

तत्र प्रथममन्त्र माह— नमो हमायेति । यद्यप्यत्र देवता-
विशेषः स्पष्टो न प्रतीयते, तथाप्येतदादीनां चतुर्णां मन्त्राणां
मेवोत्तरत्रादित्योपस्थाने अतिदिग्यमानत्वादेवप्यादित्याभिमानी
परमेश्वरः प्रतिपाद्यत इति गम्यते । 'अहमाय' अह महङ्कारः,
तेन माति निर्माति कृत्स्नं जगदित्यहमः परमेश्वरः । अनु-
स्वाराभावश्चान्द्रसः । तस्मै 'नमः' करोमीति शेषः । यद्वा, "माङ्
माने गच्छे च" ० । अह मिति यः शब्दगते सर्वमनुयैरित्यहमः
परमेश्वरः । अहंशब्दाच्च इत्यर्थः । सर्वे हि जनाः कस्त्व मिति
पृष्ट्वा अह मह मिति स्वमात्मानं कथयन्ति, तादृशाय नमः ।
'मोहमाय' मोहो वैचित्त्य मज्जनं मातीति मोहमः, तस्मै
नम इति सर्व्यक्षानुपच्यते । 'मण्डमाय' मण्डनीयं सुखं यथा
भवति तथा कृत्स्नं निर्मातीति मण्डमः । अथवा मण्डतिर्दान-
कर्मा ॥ । स्वभक्तैः स्यो दानं माति ददातीति मण्डमस्तस्मै नमः ।
'धून्वते' स्वभक्तानां धून्वन् परिहर्त्ता परमेश्वरस्तस्मै नमः । 'ताप-
साय' तापसवेपधराय नमः, तपस्विने इत्यर्थः । यद्वा, तप एव
तापसः तपोरूपाय नम इत्यर्थः । 'पुनर्वसवे' पुनर्वासयति स्वर-
श्मिभिः कृत्स्नं जगदिति पुनर्वसुः सूर्यात्मा परमेश्वरस्तस्मै नमः ।

अथ द्वितीयं मन्त्र माह— मौञ्जरायेति । 'मौञ्जराय' मुञ्ज-

* जुहोत्यादिषु ६ । "यो निमीति च भीष्मासा तदर्थं सनुतिष्ठति । पशवोऽपि न
मीमन्ति यद्देवे नु स्वपीडिताः ॥"—इति कविरहस्ये १८१ ।

विकारो मौञ्जस्तदर्हाय नमः । 'श्रीम्याय' कर्मिर्दकम् स्नानार्थं
जलावगाहनमित्यर्थः ; तदर्हाय नमः । 'सौम्याय' अतिरम-
णीयाय नमः । 'शम्याय' शमीति कर्मनाम ६, तदर्हाय नमः ;
सृष्ट्यादिव्यापारयोग्यायेत्यर्थः । 'शिवाय' मङ्गलमूरूपिणे परमे-
श्वराय नमः ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—पारायेति । 'पाराय' कर्मणां समा-
पकाय नम इति । 'सुपाराय' सुष्ठुकर्मसमापकाय नमः । तथा
'महापाराय' अत्यन्तमाधिक्येन कर्मसमापकाय नमः । सुमह-
च्छब्दयोः कर्मसमाप्तिरतस्त्यभेदेन भेदोऽवगन्तव्यः । यद्वा,
पारमिति परतीरमुच्यते ; संसारार्थः पारभूतायं प्रपञ्चातीत-
स्वप्रतिष्ठितरूपायेत्यर्थः । अस्मिन्नप्यर्थे परतीरतारतम्यभेदेन सुमह-
च्छब्दयोर्भेदो द्रष्टव्यः । 'पारदाय' उक्तः पारगद्धार्यः, तस्य दात्रे
नमः । 'पारविन्दाय' तथाविधस्य पारस्य लब्धवती नमः ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—पुरुषायेति । 'पुरुषाय' पुरि हृदय-
पुण्डरीके शेति इति वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषः परमेश्वरस्तस्मै नमः ।
'सुपुरुषाय' शोभनपुरुषाय नमः । 'महापुरुषाय' महांश्वरसौ पुरुषो
महापुरुषस्तस्मै नमः ; स्तुत्यैर्गणैः प्रवृद्धायेत्यर्थः । 'मध्यमपुरुषाय'
नमः । पुरुषसिविधः,—अवरमध्यमोत्तरभेदेन ; अवरमनुष्यादिः,
मध्यमो देवादिः, उत्तमस्तत्कारणभूतः परमेश्वरः । तत्र पुरुष
इत्यनेन मानुषादिरूपस्तस्मै नमः । 'उत्तमपुरुषाय' उक्तयोः
कारणभूताय परमात्मने नमः । यद्वा, विराट्-हिरण्यगर्भ-
परमात्मभेदेन पुरुषस्यावरमध्यमोत्तमत्वमवगन्तव्यम् । 'ब्रह्म-
चारिणे' नमः । सर्ववेदव्रतश्चरतीति गच्छतीति ब्रह्मचारी,

তস্মৈ নমঃ ; বেদাধিগম্যাত্ত্বার্থঃ ; “তং ত্বৌপনিষদ’ পুরুষ’
পৃচ্ছামি”—ইত্যাদিদ্যুতে: ০ । -ভক্ত্যতিগয়দ্যোতনার্থঃ পুনর্নমঃ
শব্দঃ । ‘ইতি’-শব্দো মন্ত্রচতুষ্টয়সমাপ্তিদ্যোতনার্থঃ । তদেব’
চতুর্ভিন্নম্ভৈঃ সূর্য্যামিসানী পরমেশ্বরঃ প্রতিপাদিতঃ ॥

উক্তমন্ত্রচতুষ্টয় মাदিত্যোপস্থানান্যহোময়োরপ্যতিদিশতি—
এতদেবেতি । উপস্থানশব্দস্য নপুংসকলিঙ্গত্বাত্তদপেক্ষয়া ‘এতৎ’-
ইতি নপুংসকলিঙ্গত্বম্ । ‘আজ্যাহুতি’শব্দস্য স্ত্রীলিঙ্গত্বাত্তদ-
পেক্ষয়া ‘এতাঃ’-ইতি স্ত্রীলিঙ্গতা । ‘এতদেব’ উক্তমন্ত্রচতুষ্টয়-
সাধন মেব ‘মাদিত্যোপস্থানম্’ ব্রতাহুতসূর্য্যোপস্থানম্, কার্য্য মিত-
শেষঃ । ‘এতাঃ’ উক্তমন্ত্রসাধনায়তনস্রঃ ‘আজ্যাহুতয়ঃ’ কার্য্য্যঃ ।
হাদশেতি — ‘হাদগরাবস’ লুচ্ছস্য ‘অন্তে’ অবসানে স্থাভ্যাং পচ্যত
ইতি স্থানলোপাক্ষয়ঃ তং ‘অপয়িত্বা’ হোমার্থং পক্কা ‘এতাভ্যৌ
দেবতাভ্যঃ’ বক্ষ্যমাণদেবতার্থং ‘জুহুয়াৎ’ হোমং কুর্যাৎ । এতাভ্য
ইতুরক্তা দেবতাঃ সমন্বক্কা अभिहिताः—‘অগ্নয়ে স্বাহা,
সোমায় স্বাহা’-ইত্যাদয়ঃ । প্রথমদ্বিতীয়মন্ত্রকৃতঃ স্বাহাগ্রহ
উত্তরত্র সর্ব্বত্রানুপজ্যতে । ‘স্বাহা’ এবম্ভূতাভ্যৌ দেবতাভ্যঃ সুহু
গ্ৰাহুত মম্তু । ‘ইতি’-শব্দো মন্ত্রসমাপ্ত্যর্থঃ ॥

অথো ইতি । অথো শব্দে অ্যানন্তর্য্যে বর্ত্ততে । ‘অথো’ তস্মাদনন্তর
মুক্তহোমানন্তরং ‘ব্রাহ্মণতর্পণম্’ অন্নসুবর্ণাদিকেণ ব্রাহ্মণানাং
প্রীণনং কুর্যাদিতি শেষঃ ॥ (২)

প্রথম দিনদ্বয় কেবল দিবসে একবাবব্রাহ্মণ ইতি (কারাগর-
বাদি বর্জিত অন্নাদি) আশ্রয় করিবে; দ্বিতীয়ব্রাহ্মণ মন্ত্রে পুনর্বার
আশ্রয় করিবে না । অনন্তর অপর দিনদ্বয় কেবল ব্রাহ্মণকালে

एकवारमात्र हविष्याहार कनिवे । षष्ठदिनानन्तर गङ्गमादि दिन-
त्रय काहारं निकटे आहार्यद्रव्य प्रार्थना कनिवे ना (यदि
किञ्च अवाचित लाभ ह्य, ताहा भोजन करिते पारे) । नवम
दिनेर पर अपव दिनत्रय उपवास करिबे । आवं— ये केह शीघ्र
फल कामना करिबे, से दिवाते दण्डमान धाकिबे एवं सूर्या-
स्तेर परे उपवेशन करिबे । এই तपस्याकाले (विशेषत) नतत
नत्यभाषण कनिबे ও অনার্যজ্ঞাতিব সহিত সম্ভাষণ কনিবে না
এবং প্রতিদিন ‘রোরব’ ও ‘বোধাজয়’ নামক সামদ্বয় গান কনিবে।
আর প্রতিসবনে অর্থাৎ প্রাতর্মধ্যাহ্নায়ংকালে ‘আপোহিষ্ঠা’ এই
শব্দ যুক্ত ঋক্‌স্বর পাঠ সহ জলের দ্বারা যথাবিধি মার্জন করিবে ।
এবং ঐরূপ মার্জনের পরে প্রতিদিনই ‘নমো হহনায়’—ইত্যাদি,
‘মৌগ্যামৌগ্যায়’—ইত্যাদি, ‘পানায় সুপানায়’—ইত্যাদি ও ‘পু-
নায় সুপুনায়’—ইত্যাদি চারি মন্ত্র পাঠ করত জলের দ্বারা পর-
মাত্মান তর্পণ করিবে । এই মন্ত্র-চতুষ্টয়ই ব্রহ্মত্রেতব অঙ্গীভূত
আদিত্যোপস্থানের মন্ত্র । এবং এই চারি মন্ত্রই আজ্যাহুতি
চতুষ্টয়ের মন্ত্র । এই দ্বাদশ দিনের পরে হোমার্থ স্থালীপাক
(চক্ৰ) পাক করিয়া ‘অগ্নয়ে স্বাহা’ প্রভৃতি নয়টি মন্ত্রের দ্বারা ঐ ঐ
মন্ত্রোক্ত দেবগণের উদ্দেশে অগ্নির মধ্যে সেই চক্ৰ হবন
করিবে । তদনন্তর যথাসাধ্য অননবননাভরণ প্রদান দ্বারা ব্রাহ্মণ-
দিগের প্রীতি সম্পাদন করিবে । (২)

एतेनैवातिक्लच्छो व्याख्यातो यावत् सकृदा-
ददीत तावदग्नीयाद् (३)

ক্লচ্ছস্বরূপং বিধায় তদেবাতিক্লচ্ছৈত্ব্যতিদিশতি—এতেনিতি ।
“হবিষ্যান্ প্রাতরায়ান্ ভুক্তিত্যাদি-ব্রাহ্মণতর্পণ মিত্যন্তেন বাক্য-

जातेन यत् कृच्छ्रस्वरूपं मुक्तम्, 'एतेनैव' एतादृक्कृच्छ्रस्वरूपेणैव 'अतिकृच्छ्रः' उक्तलक्षणकृच्छ्रं मतौत्य वर्तमानस्तपोविशेषोऽतिकृच्छ्रः ; स च 'व्याख्यातः' विशेषेण कथितः ॥

तत्र विशेष माह— यावदिति । अथ प्रथमत्राहे 'दिवा अग्नीयात्, द्वितीये नक्त मेव, तृतीये त्वयाचित मिति पूर्वोक्तम् ; अत्र तु तेषु कालेषु 'यावत्'प्रमाणं मशनीयं 'सकृत्' एकवारम् 'आददीत' स्वीकुर्याद् ; दक्षिणेन पाणिनेति शेषः, 'तावत्' प्रमाणं मेव 'अग्नीयात्' न पुनर्ग्रासनियमोऽयम् ; सकृदात्तं यावद्गो आसेभ्यः पर्याप्तं तावतो यासान् अमेदित्वर्थः । शेषान् व्रतनियमान् पूर्ववदाचरेदिति ॥ (३)

এই কৃচ্ছ্রব্রতের উপদেশেই অতিকৃচ্ছ্র ব্রতও প্রায় বর্ণিত হইয়াছে । ইহাতে একমাত্র ভোজন বিষয়ে বিশেষ নিয়ম এই— যে, যত পনিমাণ অন্ন একবার হস্তে গ্রহণ করিতে, গেহে মাজহে আশ্রয় করিতে অর্থাৎ পুনর্গ্রহণ করিতে না এবং গৃহীতও ভ্যাগ করিতে না । (৩)

অব্ভক্ষসৃतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः (४)

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रविशेष माह— अव्भक्ष इति । 'अव्भक्षः' आप एव भक्षो यस्य स तयोक्तः 'तृतीयः' कृच्छ्रादीनां त्रयाणां योऽन्तर्गच्छित्वसङ्ख्यापूरकः ; 'मः' तादृशः 'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः' कृच्छ्र-मवलम्ब्यावस्थितत्वादेतन्नामको भवेत् । अस्मिन् कृच्छ्रातिकृच्छ्रे एतावान् तु विशेषः,— पूर्वोक्तप्रातरादिकालेष्वपि एव भक्ष्याः स्युरिति ; इतरद् व्रतनियमं कृच्छ्रवदाचरेदित्वर्थः ॥ (४)

तृतीयं ज्ञानमात्रं पानं करिष्या निष्पन्नं करिष्ये इति, अन्यानां नियमादि नगच्छे पूर्ववत् । उक्तं कृष्णातिकृद्भ्यः नाम्ने अगिक्त । (४) .

प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति
द्वितीयं चरित्वा यत् किञ्चिदन्यन् महापातकेभ्यः
पापं कुरुते तस्मात् प्रमुच्यते तृतीयं चरित्वा सर्व-
स्मादेनसो मुच्यते (५)

अथ तेषां त्रयाणां प्रत्येकं फलविशेष माह— प्रथमं मिति ।
'प्रथमं' पूर्वोक्तानां त्रयाणां मध्ये आदिमं कृद्भाष्यं तपोविशेषं
'चरित्वा', 'शुचिः' पापेभ्यः शुद्धः, अतएव 'पूतः' पावमानीकभारहः,
पावमानीं प्राप्तः सन् 'कर्मण्यः' यज्ञादिकर्मयोग्यो भवति ।
तथा 'द्वितीयं' तेषां मध्ये द्वित्वसङ्ख्यापूरकं मतिकृद्भाष्यं तपो-
विशेषं 'चरित्वा', 'महापातकेभ्योऽन्यद्' अनिरुक्तं 'यत्किञ्चित्'
'पापं' कुरुते, 'तस्मात्' उपपातकपर्यन्तात्पापात् 'प्रमुच्यते'
प्रकर्षेण मुच्यते । तथा 'तृतीयम्' उक्तानां मध्ये त्रित्वसङ्ख्यापूरकं
कृद्भाष्यं 'चरित्वा', 'सर्वस्मात्' महापातकसहितात्
अशेषाद् 'एनसः' पापात् 'मुच्यते' ॥ (५)

पूर्वोक्तं कृद्भाष्येव मध्ये कृद्भ्यः नामकं अथवा उपन्यास आचरणं
करिष्या पापविनिर्मुक्तं, अतएव पवित्रं ह्येतां यज्ञादिकर्मयोग्या
ह्येवे । अतिकृद्भ्यः नामकं द्वितीयं उपन्यास आचरणं करिष्या महापातकं
(शूरदारगमनादि) भिन्नं बाह्यकिद्भ्यः (उपपातकं पर्याप्तं) पापं
धाके, तत्रैवमस्तु इत्येते नृत्तिं नात्र कविबे । कृद्भाष्यं नामकं
तृतीयं उपन्यास आचरणं करिष्या महापातकं पर्याप्तं इत्येते विमुक्तं
इत्येते पानिबे । (६)

অথৈতাৎস্বীন্ কৃচ্ছ্রাংশ্বরিত্বা সৰ্বেষু বেদেষু
স্মাতো ভবতি সৰ্বেষু দেবেষু জ্ঞাতো ভবতি যস্মৈবং বেদ
যস্মৈবং বেদ (৬) ॥ ২ ॥

অথ বেদিতুঃ ফল মাহ—সৰ্বেষ্বিতি ৩ । উক্তানুষ্ঠানাপেক্ষা
‘ব’-গত্বে: । ‘য:’ পুমান্ ‘এবম্’ চক্ৰপ্রকারেণ কৃচ্ছ্রাদিকং ‘বেদ’
সম্যক্ জানাতি, “বেদ মধীত্য স্মায়াত্”—ইত্যাদৌনি যানি
স্মানাদিব্রতভূতানি বেদেষু সন্তি ৭, তৈ: সৰ্বৈ: এবংবিত্ ‘স্মাতো
ভবতি’ ইত্যর্থ: । কিন্তু ‘সৰ্বেষু দেবেষু’ ইন্দ্ৰাদিষু ‘জ্ঞাতো ভবতি’;
সৰ্বৈ দেবা এতত্তপ:কর্তা মহানিত্যবগচ্ছন্তীত্যর্থ: ॥ (৬)

দ্বিভুক্তি: খণ্ডসমাসিত্যোক্তন্যার্থা ॥ ২ ॥

ইতি শ্রীশাযণাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাখ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে প্রথমমাধ্যায়ে
দ্বিতীয়: খণ্ড: ॥ ২ ॥

এই কৃচ্ছ্রব্রত আচরণ করিয়া সমস্ত বেদের মধ্যে অবগাধন
করা সম্পন্ন হয় এবং ইত্যাদি সমস্ত দেবগণের বিদিত হয় । যে কেহ
এইরূপ অবগত হয়, সেই এইরূপ ফল লাভ করিয়া থাকে (৬) ॥২॥

আরম্ভে ব্রীহদ্রথ নামপ্রদী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমমাধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের
যথাক্রমে বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ।

* “যস্মৈবং”-স্ত্রীন্ কৃচ্ছ্রাংশ্বরিত্বা—ইত্যর্থোঃ ইমৌ ন ব্যাখ্যাত: ।

† সৰ্বদেবগণসংগ্রেহে চ ‘বেদ মধীত্য স্মায়াদিত্য ইতি.’—ব্রহ্মসূত্রম্ (১২৪.১.) ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथातः स्वाध्यायाध्ययनस्य (१)

द्वितीयखण्डे तपःस्वरूपं विधाय, तृतीये स्वाध्यायाध्ययनं विधातुं मादौ प्रतिजानीते— अथात इति । 'अथ' तपोव्याख्या-
नानन्तरम्, यतः स्वाध्यायाध्ययनप्रभावेन स्वर्गप्राप्तिः, 'अतः'
कृत्स्नस्य 'स्वाध्यायाध्ययनस्य' साधारणान् धर्मान् व्याख्यास्याम
इति शेषः ॥ (१)

(१) अथ यागाश्रकृत्-नामाध्यायनेन विधिः ।

येहेतुः कृद्वादि उपन्यापूर्वकं यथाविहितं याधायाध्यायनं कर्त्तव्यं
यथाग्रथं स्वर्गप्राप्तिं प्रवृत्तिं हरेत्, अतएव ऊक्तं उपन्यासस्यैव उप-
देशेन नवेनै याधायाध्यायनेन वायश्च वना इहेतेहे ॥ (१)

कामं मुक्तोपक्रमेदन्ते वा द्वीन् कृच्छ्राश्चरित्वा
पूतो भवत्यग्निं प्रतिष्ठाप्याग्न्यभावे तूदकं मादित्यं
वोपसमाधाय दर्भानुपस्तीर्य दर्भेष्वसीनः प्राक्कूलेषू-
दक्कूलेषु वा दक्षिणेन पाणिना दर्भमुष्टिङ्गृहीत्वा
प्रथमं त्रिवर्गं नवकृत्वो नवकृत्वो गायेदेवञ्च सदा
प्रयुञ्जानो ऽग्न्याधेयं भवाप्नोति (२)

अथ वक्ष्यमाणानां साधारणधर्मं माह— कामं मिति । उप-
क्रमात् पूर्वं 'कामं' कामनीयं फलं मेऽस्त्वित्युक्त्वा * स्वाध्यायम्

* अथऽनन्ते तु कामं मुक्तोपसार्थं, कामनीयं कृत्वा, सदा न्यं कृत्वेति यावत् ।

‘उपक्रमेत्’; ‘अन्ते’ स्वाध्यायाध्ययनस्य समाप्ती ‘वा’ कामं वदेत् ।
 त्रोनिति । स्वाध्यायोपक्रमात् पूर्वं ‘द्वीन् कृद्धान्’ पूर्वोक्तान्
 त्रिविधान् कृद्सञ्ज्ञकान् तपोविशेषान् ‘चरित्वा’, ‘पूतः’ स्वाध्या-
 याध्ययनाहोर्भवति । अग्निमिति । कृद्धानुष्ठानानन्तरं स्वाध्या-
 याध्ययनं कर्तुं मिच्छन् पुरुषः ‘अग्निं प्रतिष्ठाम्य’ अग्निस्थापनं
 कृत्वा, तत्समीपे उपविश्येत्यर्थः । ‘अग्न्यभावे तु’ अग्निव्यति-
 रित्ते प्रदेशे तु नदीपर्वतादिके ‘उदकम् आदित्यं वा’ ‘उपसमा-
 धाय’ समीपे निधाय, तयोरन्यतरस्य समीपे उपविश्येत्यर्थः ।
 ‘दर्भान्’ कुशान् ‘उपस्तीर्य’ भूमावास्तरणं कृत्वा, एवभूतत्वास्तुतुषु
 ‘दर्भेषु’ ‘आसीनः’ प्राङ्मुख उपविष्टः स्वाध्याय मधोयीतेति शेषः ।
 कौटुम्भेषु दर्भेषु ? ‘प्राक्कृत्तेपूदक्फूलेषु वा’ प्रागग्रेषु उदगग्रेषु वा ।
 किं कृत्वा ? ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘दर्भमुष्टि’ मुष्टिपूरितदर्भान्
 ‘गृहीत्वा’ वक्ष्यमाणानि सामान्यधीयीतेति शेषः ।

अथाध्ययनप्रकार माह— प्रथमन्त्रिवर्गमिति । ‘प्रथमं’ प्रथ-
 मायाम् “अग्न आयाहि धीतये”—इत्यस्या गृधुत्पन्नं ‘त्रिवर्गं’ वर्गः
 सामानि, सामत्रयं ‘नवकृत्वो नवकृत्वः’ वीप्सा-संवाधा ; सर्वा-
 ण्यपि सामानि प्रत्येकं नववारावृत्त्या गायेत् ।

अथ प्रयोगेन प्राप्तव्यं फलं माह— एवमिति । ‘एवम्’
 उक्तनियमपूर्वकं प्रथमं त्रिवर्गं मितुरक्तप्रकारेण ‘सदा’ सर्वदा,
 विशेषाश्रयवशान्नित्यानुष्ठानव्यतिरित्ते काले एकस्मिन्नेवाहनि सततं
 ‘प्रयुञ्जानः’, ‘अग्न्याधेयं’ सप्तपार्थिवादिसम्भारानोप्याग्निभ्रम्यित्वा
 त्रिष्वपि स्थानेषु अग्निस्थापनम्, तद् ‘अवाप्नोति’ तेन यत् फलं
 तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वग्न्याधानस्य सर्वकत्वर्थत्वान्न पृथक् फलं
 भस्ति, अतः कथं तदवाप्तिफलाभिधानम् ? इति, न वक्तव्यम् ;

“যা গতির্যন্নশীলানা মাহিতামেয সা গতিঃ”—ইত্যাदिना यन्न-
 व्यतिरेकेणैव फलव्यवस्थात् । एव मुत्तरत्त पवमानाग्निहोत्राद्यवाप्ति-
 वचनेष्वप्यवाप्तव्यं तत्तत् फल मस्तीति मन्तव्यम् । अथवा आधा-
 नादीन्वेवाप्नोति ; तत्राप्तौ तत्फलस्यावश्यकत्वाद्,—वैतानिकानां
 मग्निहोत्रादिकर्मणा माधानपूर्वकत्वात् प्रथमं तदवाप्तेरभिधा-
 नम् ॥ (२)

১—বাবজীবন বা বৎসরেক অধোঃ গামসমূহের বিধি । (অধ্যায়ান ৩)

কামনা বলিয়া (অর্থাৎ গুরু করিয়া) স্বাধ্যায়াদ্যয়ন আরম্ভ
 করিবে, অথবা অধ্যয়নের শেষেই কামনা বলিবে । প্রথমে
 পূর্কোক্ত কুঙ্কমাজক ত্রিবিধ তপস্যা অনুষ্ঠান করিয়া পবিত্র হইবে ।
 তৎপরে অগ্নিস্থাপন করিয়া, অগ্নির অভাবে জল অথবা সূর্য্য-
 মাত্রকে সমীপে রাখিয়া (অর্থাৎ নদ্যাदि সমীপে জলমাত্র, অথবা
 গিরিশিখাদি জনশূন্য স্থানে সূর্য্যমাত্রকে সহায় করিয়া) পূর্কোক্ত
 বা উত্তরাগ্র কতকগুলি কুশা পাতিয়া, সেই কুশাগনের উপরি,
 দক্ষিণ হস্তে একমুষ্টি কুশা গ্রহণ সহ উপবিষ্ট হইবে । তদ-
 নন্তর প্রথম ত্রিবর্গ (অর্থাৎ বেদাভ্যন্তর গানত্রয়) নয়বার নয়বার
 গান করিবে । সকল অনুকল্প-স্বাধ্যায়নের পূর্কেই এই নিয়মে
 প্রয়োগকারী ব্যক্তি, মন্বনপূর্বক স্থানত্রে অগ্নিস্থাপনের যে ফল,
 তাহাই প্রাপ্ত হইবে ॥ (২)

इन्द्राय पवते मद इति पवमानहवींष्येतेन
 कल्पेन (३)

अथ पवमानेष्टिप्रतिनिधिरूप मध्ययनप्रयोग माह—इन्द्रा-

येति । 'एतेन' अग्निभ्यतिष्ठाप्य दर्भमुष्टि' गृहीत्वा इत्येतेन
 'कल्पेन' 'इन्द्राय पवते मद इति' अस्या मुत्पन्न' साम प्रयुञ्जन्
 'पवमानहवींषि' अवाप्नोति । 'यदग्नये पवमानाय', 'यदग्नये
 पावकाय', 'यदग्नये शुचये'—इति विहितास्तिस्त्र इष्टयः पवमान-
 हवींषि इत्युच्यन्ते । अथ कृताधानस्यैतेषु हविःष्वधिकारात्
 तत्प्रयोगानन्तरम् अपरस्मिन्ब्रह्मणि एतत्कार्यं मिति ज्ञायते । न
 चाधानपवमानेभ्योरग्नेर्योग्यतोत्पादानानुरूपकार्यकत्वात् पृथक्
 सवनं हविराग्निवचनं न युक्तमिति वाच्यम् ; आधानवत् पृथगे-
 वाग्निसंस्कारत्वात् ॥ (३)

(पवमानेष्टि *)

कथित अकारे गन्वत इहेज्ञा 'इत्येतां पवते मदः'—एहे मज्जन्तक
 गामज्जय अथाग्नन करितेन 'यदग्नये पवमानाय', 'यदग्नये पावकाय'
 'यदग्नये शुचये'—एहे मज्जन्तये इविजय अमानेन वाग्ना गम्भाप्य
 पवमानेष्टिरे ये कल, ताहादे आशु इहेदेव ॥ (३)

**सुवर्महाः सुवर्मया इत्येताभ्यां दर्शपूर्णमासा-
 वेतनैव कल्पेन (४)**

अथ दर्शपूर्णमासार्थञ्च स्नाध्यायप्रयोग माह—सुवर्महाइति ।
 उक्ताभ्यां सामभ्याम् 'एतेनैव' उक्तेनैव 'कल्पेन' अधीयानः पुरुषो
 'दर्शपूर्णमासी' अवाप्नोति । अतोक्ते सामनी, उपरि वक्ष्यमाणग्नि-
 ष्टोमग्निहोत्रावाप्तिप्रयोगे विहिताभ्यां "यदिन्द्राहम्"—इत्येताभ्यां
 सह समुच्येते ; उभयावाप्तयोर्विधास्यमानत्वात् । "सुवर्महाः"

—इति तत्पौर्णमासे प्रयुञ्जीत, “सुवर्मयाः”—इति तद्द्वयं, इति तु तयोर्व्यवस्था ॥ (४)

(दर्शपूर्णमास)

এই প্রকার নিয়মেই ‘সুবর্ম্ময়াঃ’ ও ‘সুবর্ম্ময়াঃ’ এই গাংদ্বয়েন যথাক্রমে* অধায়ন দ্বারা দর্শপূর্ণমাস নামক যুগ্মাংগ গম্পন্ন করা হইবে† ॥ (৪)

भृत्यातिथिशेषभोजी काले दारानुमेयाद् यथा-
शक्ति चातिथिभ्यो दद्यादप्युदक मन्तत एवं व्रतो
यदिन्द्राहं यथात्व मित्येते सदा प्रयुञ्जीत सुवर्महाः
सुवर्मया इत्येते च पर्वणी तथा हास्याग्निहोत्र मवि-
लुप्तः सदा हुतः स-दर्शपूर्णमासः भवति (५)

अथ यावज्जीवाधिकाराग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासः च उभय
प्रयोग माह—भृतेति । भृत्यशब्देनात्र भरणीया देवादय
उच्यन्ते; अतिथयो नित्यं दूरादागताः । तेभ्यो दत्त्वा तद्वदान-
शेषभोजनशीलः सर्वदा स्यात् । अनेन पञ्चमहायज्ञशीलो
भवेदित्युक्तमभवति । तथा ‘काले’ प्राप्ते ‘दारान्’ भार्याम्
‘उपेयात्’ उपगच्छेत् । नियमविधिरयम्; अतः न भार्याव्यति-

* অর্থ—সুবর্ম্ময়াঃ নামটি পূর্ণিমাতে এবং সুবর্ম্ময়াঃ নাম অমাবাস্যাতে ।

† এখানে মন্তব্য,—যাবজ্জীবন কর্তব্য দর্শপূর্ণমাসের অন্নবস্ত্র অঙ্গীকৃত হইলে যাবজ্জীবনই পর্বে পর্বে যথার্থ এই দায়ব্ধের পাঠ করিতে হইবে এবং যদি কামা দর্শপূর্ণমাস ইচ্ছিত হয়, তবে যেহেতু কামা দর্শপূর্ণমাস এক বৎসরব্যয় করিতে হয়, অতএব এ অন্নবস্ত্র ও দায়ব্ধকর্ম্ম কর্তব্য হইবে ।

रिक्तप्रदेशे ;—तस्या मपि काले एवेति नियम्यते । 'यथा शक्ति-
चातिथिभ्यो दद्यात्' । उक्तस्याप्यस्य पुनर्विधान मत्यावश्यकत्वात् ।
'अन्ततः' सर्वाभावे अन्नराहित्ये 'उदकम् अपि' वा दद्यात् ;
कदाचिदपि न प्रत्याचचीतेत्यर्थः । 'एवं-व्रतः' "यदिन्द्राहं
यथात्वम्"—'इतेरते' सामनी 'सदा' अन्नहं 'प्रयुञ्जीत' । तत्रापि
नित्यकर्माविशिष्टे काले इतुक्तम् । न केवले एते एव सामनी,
किन्तु "सुवर्महाः सुवर्मयाः"—'इतेरते च' । पर्वशब्दश्रवणात् उक्ते
सामनी दर्मपूर्णमासकाले एव प्रयोक्तव्ये, न पूर्वसामवदन्वह-
मित्यर्थः । 'तथा ह' । हेति चार्थः । तथा चानुष्ठिते सति 'अस्य'
अनुष्ठानतः 'अग्निहोत्रम्' 'अविलुप्तं' लोपरहितम् । अतएव 'सदा-
हुत' सावम्प्रातःकाले अनुष्ठितमभवति । केवल मुक्त मेवाग्निहोत्रं
न, किन्तु 'दर्शपूर्णमास' दर्शपूर्णमास मग्निहोत्रं चोभय मपि
सम्यगनुष्ठितं 'भवति' ।

अत्र यद्यपि कालेयत्ता न श्रूयते, तथापि श्रुत्यातिथिशेष-
भोजीत्यादिवाक्यपर्यालोचनायां सत्यां सर्वदा प्रयोक्तव्य मिति
गम्यते, तथा कर्मान्तेऽप्यग्निम्रतिष्ठाप्येत्येतेन * व्रतसमाप्तिश्च ।
एवं सति श्रुत्यन्तरे "संवत्सर मेतद्भूतं चरेत्"—इति व्रतस्य
संवत्सरयत्तादर्शनादत्रापि तावत्काल मेतत्प्रयोक्तव्य मिति
क्षम्यते † ॥ (५)

* अनुपदवचनमात्रेणैवार्थः । †

† एषोऽनुक्तस्यविशिष्ट निदायी, काम्ययोश्चोभयविषयोरेव अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोः ;
तत्र काम्यपक्षे पूर्णे संवत्सरे वचनामाणां कर्मान्वकर्मणि प्रयोक्तव्यानि भवन्तीत्येव । किञ्च
अग्निहोत्रानुष्ठानफलमात्रकामानां पर्वणि पर्वणि पर्यायेण सुवर्महाः सुवर्मया इतेरते
सामनी नैव प्रयोक्तव्य इति । अन्यत्र प्रतिदिनं प्रातः सायं चाग्निहोत्रकाले एव यदिन्द्राहं
मिति प्रयोक्तव्य मिति चाकाङ्क्षदप्रदेशः ।

(অগ্নিহোত্র এবং তৎসহ দর্শপূর্ণমাস)

ভবণীয়বর্গের এবং অতিথিব ভোজনোর পবে ভোজনকারী হইবে। ঋতুকালমাত্রে স্বীয়পত্নীতে সঙ্গত হইবে। গৃহাগত অতিথিদিগকে নিজ ক্ষমতানুসারে দান করিবে; যদি কিছুই দিবার ক্ষমতা না থাকে, তবে জনমাত্রও দিবে। এই প্রকাবে নিয়মে থাকিয়া ‘যদিদ্রাহং যথা ত্বন্’—এই স্বয়মূলক সামদ্বয় প্রতিদিন নায়ৎ ও প্রাতঃকালে (অগ্নিহোত্র হোমের সময়ে) গান করিবে এবং পর্কে পর্কে (অর্থাৎ প্রতি অমাবাস্যা ও পূর্ণিমায) যথাক্রমে ‘স্ববর্মহাঃ’, ‘স্ববর্মহাঃ’ এই সামদ্বয় অধ্যয়ন করিবে। কথিত প্রকারে অনুষ্ঠানকারী বজ্রমানের অগ্নিহোত্র যাগ লোপ-বহিত হইবে (অর্থাৎ এইরূপ অনুষ্ঠানেই অগ্নিহোত্র সম্পন্ন হইবে,—ইহাতেই নায়ৎ-প্রাতঃকালে নিয়মিত হোম করা সম্পন্ন হইবে এবং সন্ধে সন্ধেই দর্শপূর্ণমাস যাগও নিদ্ধ হইবে) * ॥ (৪)

কর্মান্তেঃগ্নিঃ প্রতিষ্ঠাষ্য ব্রীহিময়াঃ স্তনুডুলাঃস্বিঃ
প্রচাল্য লুহুয়াদগ্নয়ে স্বাহাঃ সৌমায় পবিত্রবতে
বরুণায় ধন্বন্তরয়ে মনসা প্রাজাপত্যাং ব্রহ্মণে গ্নয়ে
স্বিষ্টকৃত ইতি পশ্চাত্ (৬)

অথ পূর্বোক্তাধ্যয়নানন্তরং কর্তব্যং হোম মাহ—কর্মান্তে
ইতি। ‘কর্মান্তে’ উক্তকর্মসর্বানুষ্ঠানান্তে। ‘স্বিষ্টং’ স্বিষ্টম্। পবিত্র-
বদগুণকায় ‘সৌমায়’। ধন্বন্তরিত্বগুণকায় ‘বরুণায়’। ধন্ব

* যিনি কেবল অগ্নিহোত্রেব ফল কামনা করিবেন, তাঁহাব ‘যদিদ্রাহং যথা ত্বন্’ সামদ্বয়মাত্র পাঠ্য। এইরূপ কেবল ‘স্ববর্মহাঃ’ ও ‘স্ববর্মহাঃ’ সামদ্বয় পাঠেই কেবল দর্শপূর্ণমাস নিদ্ধ হইবে।

নিরুদকপ্রদেশস্তা' তারয়তি হৃদ্যাदिनेति धन्वन्तरि: । 'প্রাজাপত্য' প্রজাপতিদেবতাकां भूरादिकां व्याहृतिं 'मनसा' मन्त्रमनुच्चारयन्नेव 'सुहुयात्' । 'पश्चात्' उदकहोमावसाने 'अग्नये स्विष्टकृते'-इति सुहुयात् । परिचरणतन्त्रेणैवेतत्कर्त्तव्यम् ॥ (६)

(কাণ্ডা দর্শপূর্বমাগ ও কাণ্ডা অগ্নিশৌভে বিশেষ)

পূর্কৌরু অনুকল্প নামাধ্যয়ন কৰ্ম্মের পরে অগ্নিস্থাপনা কবিত্বা ধাত্তবিশিষ্টে কতকগুলি ততুল বারত্স প্রাক্কালণ কবিত্বা 'অগ্নয়ে যাহা', 'গোমার পবিত্রবতে', বক্রণায় ধমন্তরয়ে' এই মন্ত্রদ্বয়ে বার- ত্স এবং প্রজাপতি-দৈবত ভু:, ভুব:, স্ব:-এই ব্যাহতিদ্বয় মনে মনে স্মরণ পূর্কক 'ব্রহ্মণে' এই মন্ত্রে চতুর্ধবার, তাহাব পরে 'অগ্নয়ে স্টিষ্টকৃতে'-এই পঞ্চম মন্ত্রে ইবন কবিতবে* । (৬)

अथातः पाञ्चरात्रिकाणां व्रीहियवी भोजन
मसौहित्य मन्ते त्वग्न्यादिरुक्तः कल्पः काम्यानां वा
ऽविप्रतिषेधः (७)

अथ पाञ्चरात्रिकाणां प्रयोगविशेष माह— अथात इति । 'अथ' संवत्सरनियमानन्तरम् । यतो वक्ष्यमाणानां पाञ्चरात्रिकाणां मृथङ्नियमानभिधाने अनुष्ठान मशक्यम्, 'अतः' 'पाञ्चरात्रिकाणां' पञ्चरात्रिदिवाध्ययनानां साधारणकल्प उच्यत इति शेषः । 'व्रीहि-यवी' ओषधी । 'भोजनं' भुज्यतेऽनेनेति भोजनम् अन्नम् ; करणे ल्युट् ; व्रीहिभिर्यवैर्निष्पन्नं चरु मशीयादित्यर्थः । 'अन्ते तु'

* निडाग्नিশৌভ ও নিডাদর্শপূর্বমাগ, বাবল্লীবন কবিত্বে ইয়, তৎপক্ষে এ ব্যবস্থা নহে ; কাণ্ডা অগ্নিশৌভ ও কাণ্ডাদর্শপূর্বমাগ একব্রহ্মণ কবিত্বে ইয় ।

पञ्चरात्रव्रतानन्तरन्तु 'भग्न्यादिः' पूर्वस्मिन् प्रयोगे ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्य त्रीहीमयांस्तण्डुलानित्यादिकः 'कल्पः उक्तः', स एवाचा-
पौत्यर्थः । अत्रान्तेत्वितिग्रहणात् पूर्वप्रयोगे कार्यौ भृत्यातिथिशेष-
भोजीत्यादिनोक्तः कल्पो योऽस्ति, स नात्र गृहीतव्यः । पूर्व-
स्मिन्नपि संवत्सरे ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्न्यभावे तूदक मादित्यादि न
प्राप्नोति ; एतेन कल्पेनेति तत्तत्तानविधानात् ॥

'काम्यानां' भेदेन पुरस्ताद्विधास्यमानानां कर्मणाम्, अथ
पाञ्चरात्राधिकारैऽभिहितैः अन्तेत्वित्यादिनित्यकर्मभिः सह 'अवि-
प्रतिषेधः' परस्परं विरोधो नास्ति । अतः काम्यान्त्येतैः सह
चिकीर्षायां कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ (७)

२—पञ्चदिन अथवा गामनमूहस्य विधिः ।

अनन्तरं, 'एहे नृप इहेते पञ्चदिन पाठ्य गामनमूहस्य विधि
वर्तित । एहेपञ्च दिवस धाञ्च एव यव निष्पन्न चरुणाञ्च आहारं करिष्ये
इहेवे । एवञ्च ऐ३पञ्चदिन गान्धाध्यागनेन पवे गन्धं गन्धश्लोके
कथित अग्निश्चापन पूर्णक होमादि कविषे । [आर एक कथा—]
निताकर्मैव गहित काम्यकर्मैव विज्ञोष नाहे (अर्थात् निताकर्मैव
अगृहीतकारी अवगतरुक्ते काम्य कर्मैव कविषे पारिषे । (१)

त मिन्द्रं वाजयामसीति चतुर्वर्गेण चातुर्मास्या-
न्यवाप्नोत्यस्य प्रेषति पाशुकानि चातार मिन्द्रं यजा-
मह इत्येताभ्यां प्रशुबन्धम्पयोव्रत एतेन कल्पेन बृह-
दिन्द्रायं गायतेति चतुर्वर्गेण सौत्रामण्यौ सौत्रा-
मण्यौ (८) ॥ ३ ॥

एवं नियमवान् 'त मिन्द्रं वाजयामसि'-इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन 'चतुर्वर्गेण' सामचतुष्टयेन, तस्माध्यायेनेत्यर्थः । तेन 'चातुर्मास्यान्यवाप्नोति' । अत्र यद्यपि चातुर्मास्यान्यवाप्नोतीति सामान्येनोक्तम्, तथाप्यैष्टिकसौमिकपाशकभेदेन तेषां त्रैविध्यात्, पाशकस्योत्तरवाक्ये विधानात्, सौमिकस्य च सोमप्रसङ्गे वक्ष्यमाणत्वात्, इहामव्य-मैष्टिकमेवेति भन्तव्यम् ॥ 'अस्य प्रेषा'-इति अस्या मृच्युत्पन्नेन षड्वर्गेण 'पाशकानि' चातुर्मास्यान्यवाप्नोति ० । अत्र सह्याविशेषाश्रयवर्गेऽपि स्वाध्यायपाठे (गी० गा० १५.२.४, ५) स्तोमविन्यासभेदेनारभ्यषड्वर्गसङ्गावादिहापि षट्सह्या सा स्यात् ॥ अथ पशुबन्धाध्ययनप्रयोगमाह-वातारमिन्द्रमिति । 'वातारमिन्द्र'- 'यजामहे'-इत्येताभ्यां निरुद्धपशुबन्धमवाप्नोति ॥ अथ सौत्रामणीफलकामस्य प्रयोगमाह-पयोव्रत इति । 'पयोव्रतः' व्रतशब्दोऽत्र भोजने वर्तते । पयसा पूर्वप्राप्तव्रीहियवनिहस्तिरिति तावदत्र विशेषः । 'एतेन कल्पेन'-इत्युक्तत्वात् "अग्निं प्रतिष्ठाप्य व्रीहियवमयांस्तण्डुलानित्याद्यन्ते त्वग्न्यादिरुक्तः कल्पः"-इत्यतिशेयतः प्राप्तः पूर्वोक्तः कल्पोऽप्यत्र विद्यते एव । नन्वत्र पयोव्रतस्य व्रतविशेषत्वात्तदभिधानं युक्तमेतेन कल्पेनेत्येतन्न वक्तव्यम्, अतः पूर्वस्मिन् प्रयोगे तस्य पाञ्चरात्रिकाणां मिति सामान्यतः प्राप्तत्वात् ? नैष दोषः ; अत्र पयोव्रताख्यनियमविशेषविधानादितरस्तर्कं सामान्यतः प्राप्तं लुप्येतेति स्यान्नतिरतस्तन्निहत्यर्थं पुनरभिधानं युक्तमेव । एवं हतो 'हृदिन्द्राय गायत'-इति चतुर्वर्गेण अस्या मुत्पन्नसामचतु-

* चातुर्मास्यानि चत्वारि, वैददेव वरुणप्रदास-साकमेष-शनासीरीयेतिभेदात् ।

† विपिकप्रमादजोऽवतर्षिष्ठः, न हि षट् सामानि युद्धन्ते स्वाध्यायपाठे ।

এয়েন 'সৌত্রামণী' অবিকৃতকোকিলসম্ভবকে উভে অখ্যবাপ্রো-
তীতি শ্রেয়ঃ ॥ अभ्यासः खण्डसमाप्तिद्योतनार्थः (८) ॥ ২ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ २ ॥

(ঐষ্টিক চাতুর্দশ্য)

'তমিদ্ভং বাজয়ামনি' এই ঋকে গীত চাবিটি গানের পাঁচদিন
নিবন্তর অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠিত (ঐষ্টিক*) চাতুর্দশ্য যাগের ফল
লাভ করিবে।

(পাণ্ডক চাতুর্দশ্য)

'অস্য প্রোষা' এই ঋকে গীত গানদ্বয়ের পাঁচদিন নিবন্তর অধ্য-
য়ন দ্বারা অনুষ্ঠিত পাণ্ডক চাতুর্দশ্যগোব ফল লাভ করিবে।

(পশুবন্ধ)

'জাতারমিদ্ভং' ও 'যজ্ঞামহে' ঋগ্‌দয়নুলক গানদ্বয়ের পাঁচদিন
নিবন্তর অধ্যয়ন দ্বারা পশুবন্ধ নামক যাগের ফল লাভ করিবে।

(অবিকৃত-সৌত্রামণী ও কোকিল-সৌত্রামণী)

কথিত অগ্নিস্থাপনাদি নিয়মেই,—অধিকন্তু দুদ্ধভোজী হইয়া
(অর্থাৎ এই চক দুধে পাক করিয়া ভোজন কবত) 'ব্রহ্মদিদ্ভায় গায়ত'
এই ঋকে গীত সানচতুষ্ঠয় দ্বারা পাঁচদিন নিবন্তর অধ্যয়ন ক্রিয়া

* চাতুর্দশ্য যাগ তিন প্রকার। ঐষ্টিক, পাণ্ডক ও সৌমিক। সৌমিকের
অনুকল্প সোমপ্রকরণে বিহিত হইবে, 'পাণ্ডক' ইহার পাবেই বক্তব্য, ঐষ্টিকই
অবশিষ্ট, অতএব এখানে চাতুর্দশ্য শব্দে তাহাই বুঝাইতেছে।

সম্পাদনকারী, অবিকৃত-গৌড়ানবী এবং কোকিল-গৌড়ানবী নামক
যাগদ্বয়ের কল লাভ করিবে (৬) ॥ ৩ ॥

আবশ্য জিনতাবত মানসমী ভট্টাচার্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমধ্যায়-তৃতীয়খণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গাবাদ নমোঃ ।

— — —

॥ অথ চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥

অথাৎ: সামরাত্রিকাণাম্ মৈত্র্যং পযৌ বা ব্রত
মৈকে মৈত্র্যার্থ্যৈব গ্রামং প্রবিশেন্নান্যত্র স্বাধ্যায়াদ্যচ
মুত্সৃজেদধ: শরীত নাপো ঽম্যবেয়াদন্তে ত্বগ্নাদিরুক্ত:
কল্প: কাম্যানাঞ্চাবিপ্রতিষেধ: (১)

অথ সামরাত্রিকাণাং প্রয়োগমাহ—অথাৎ: সামরাত্রিকাণা
মিতি । ‘অথ’ পাছরাত্রিকাণাং স্বাধ্যায়নিয়মানন্তরম্, ‘অতঃ’
যতো বচ্যমাণানাং সামরাত্রিকাণাং পৃথঙ্ নিয়মবিধিরস্তু, অতঃ
কারণাত্ ‘সামরাত্রিকাণাং’ সমরাত্রগ্রতানুষ্ঠায়িনাং সাধারণ-
নিয়মা উচ্যন্তে । ‘মৈত্র্য’ মিচ্চাসম্মন্থি ‘ব্রতম্’ অগ্নমভবেদিত্তি;
‘একে’ অন্যে ব্রতামিচ্চা: ‘পযৌ বা’ মৈত্র্যং বা ব্রতমভবেদিত্তি বিকল্প
মাহু: । পূর্বম্নিম্ন পচে মৈত্র্য মৈব, ইহ তু বিকল্পেন দ্বয়োরপ্যন্য-
তরজ্জবেদিত্ত্যর্থ: । ‘মৈত্র্যার্থ্যৈব গ্রামং প্রবিশেত্’ । এবম্ভূত: সমরাত্র
মরণ্যে বসেত্ । পযৌব্রতপচেঽপি তদর্থং মৈব গ্রামং প্রবিষ্টো ভবে-
দিত্ত্যর্থ: । স্বাধ্যায়াত্ ‘অন্যত্র’ অন্যস্মিন্ কালে ‘বাচং’ নোরহজেত্’

अध्ययनव्यतिरिक्तकाले मौनं कुर्यादिति यावत् । 'अधः शयीत' शय्यादिभिर्विना भूमाविव शयनं कुर्यात् । 'अपः' उदकादीन् 'न अभ्यवेयात्' अभ्यवहारार्थं नाप्नुयात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ (१)

७—गण्डदिन अधोष गगनमूहेन विधि ।

अनन्तर एहे स्थल इहेते गण्डदिवन-पाठा गगनमूहेन विधि बनिव । ए गण्डदिवन भिक्षालक्ष्णं प्रवामात्र भोजन कनिवे ; केह बलेन—अथवा दूधमात्र पान करिबे । केवल भिक्षालाभेन जन्महे लोकानये आवेश करिबे, नतूवा ए गण्डरात्र अरण्येई बाग करिबे । विहित गङ्गाध्यायनातिरिक्त काले 'वाग्विगर्जन कनिवे ना (अर्थात् अध्यायनशुद्धकाले मौन थाकिबे) । निम्ने (अर्थात् दूधपूर्ते) शयन करिबे (अर्थात् पर्याकादिर उपाति शयान इहेबे ना) । जल पान कनिबे ना । शेषे पूर्णकथित निम्नमेई अग्निस्थापन पूर्वक होमादि कनिबे ।

[आर एक कथा अवग नाथिबे-] नित्यकर्मेव गहित काम्य कर्मेव विबोध नाई, (अर्थात् नित्यकर्मेव अनुष्ठानकारी अवगन-क्रमे काम्यकर्म्म कनिबे पात्रिबे ॥ (१)

ईह्वयन्तीति दशतः रथन्तरञ्च वामदेव्यं चैतान्यनुसवनं प्रयुज्जानोऽग्निष्टोम मवाप्नोति यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति चतुर्वर्गेणात्यग्निष्टोमं नमस्ते अग्न ओजस इति दशतोक्थ्यम् पुनानः सोम धारयेति वर्गेण षोडशिनम् परीतोपिच्यता सुत मिति वर्गेणातिराचम् पयोव्रत एतेन कल्पेन तिस्रो वाच उदीरत इति वर्गेण वाजपेयम् (२)

अथाग्निष्टोमाध्ययनप्रयोग माह— ईङ्गयन्तीति । ‘ईङ्गयन्तीः’-
‘इति’ अस्या सुत्यन्तम् ‘दशतं’, ‘रथतरश्च वामदेव्यं च’ ‘एतानि’
केवलोक्तानि सामानि ‘अनुसवनम्’ सवने सवने ‘प्रयुञ्जानः’ अनु-
ष्टीयमानः ‘अग्निष्टोमं’ सर्वयज्ञप्रकृतिभूतज्योतिष्टोमम् ‘अवाप्नोति’ ॥

अथात्यग्निष्टोमोक्थ्यपोङ्ग्यतिरात्राणां प्रयोग माह— यज्ञा-
यज्ञेति । ‘यज्ञा यज्ञा वो अग्नये’-‘इति’ अस्या सुत्यन्तेन ‘चतुर्वर्गेण’
सामचतुष्टयेन ‘अत्यग्निष्टोमम्’ अवाप्नोति ॥ ‘नमस्ते अग्न
भोजसा’-‘इति’ अस्या सुत्यन्तेन ‘दशता’ दशवर्गेण ‘उक्थ्यम्’
अवाप्नोति ॥ ‘पुनानः सोम धारया’-‘इति’ अस्या सुत्यन्तेन
‘वर्गेण’ सामसमूहेन ‘पोङ्ग्यिनम्’ अवाप्नोति ॥ ‘परीतो पिञ्चता
सुतम्’-‘इति’ अस्या सुत्यन्तेन ‘वर्गेण’ सामसमूहेन ‘अतिरात्रम्’
अवाप्नोति ॥

अथ वाजपेयार्थे प्रयोग माह— पयोव्रत इति । अत्र सामान्येन
भैक्षपयसी प्राप्ते, पुनः पयोव्रताभिधानात् भैक्षं निवर्त्तते ; अत-
एव पृथग्विधानवत्तादवशिष्टः कल्पो निवर्त्तते ? इत्याशङ्क्य पुनः
‘एतेन कल्पेन’-इत्युक्तम् । गिष्टं निगदसिद्धम् ॥

इति सामरात्रिकाणां कल्पा उक्ताः ॥ (२)

(अग्निष्टोमः)

‘द्वेभ्यश्चोः’ अ३९ अङ्गति मथ अङ्के गीत गानश्रुति एव
‘रथश्चव’ गान ७ ‘वामदेव्यं’ गान, अङ्केति गङ्गदिन अतिगवने
(अर्थात् आतःगवने, नद्याङ्गवने ७ तृतीया गवने,—अति दिन
वातद्वय) अगोमकाली रात्रि, अग्निष्टोम नामक अथन गोम-
रात्रेण कल मात दक्षिणे ॥

(অত্যগ্নিষ্টোম)

সপ্তদিন প্রতিসবনে 'যজ্ঞা যজ্ঞা বো অগ্নয়ে', এতন্মূলক সাম-
চতুষ্ঠয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অত্যগ্নিষ্টোম নামক দ্বিতীয় সোমযাগের
ফল লাভ করিবে ॥

(উক্ধ্য)

সপ্তদিন প্রতিসবনে 'নমস্তে অগ্ন ওজসে' এতাদি দশ শ্লোকে
গীত নামগুলি অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা উক্ধ্য নামক তৃতীয় সোম-
যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(বোডশী)

সপ্তদিন প্রতিসবনে 'পুনানঃ সোম ধারযা' এই মন্ত্রমূলক
সামসমূহেব অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা বোডশী নামক চতুর্থ সোম-
যাগেব ফল লাভ করিবে ॥

(অতিরাত্র)

সপ্তদিন প্রতিসবনে 'পবীতোষিকতা স্তুতম্' এই মন্ত্রমূলক
সামসমূহেব অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা অতিরাত্র নামক পঞ্চম সোম-
যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(বাজপেয়)

বিহিত নামগান ভিন্ন সোমাবলম্বন প্রভৃতি যে যে নিয়ম কথিত
হইয়াছে, এই নিয়নেই কিত্ত হুঙ্কমাত্র পান করিয়া স্নানিবারণ কবত
সপ্তদিন প্রতিসবনে 'তিস্তো বাচ উদীবতে' এই সামসমূহেব অধ্য-
য়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা বাজপেয় নামক ষষ্ঠ সোমযাগের ফল লাভ
করিবে ॥ (২)

মাস মেতেন কল্পেনাব ইন্দ্র কৃবিং যথৈতি দশ-
তাম্ভোর্যামাণম্ মাসং চতুর্থ্য কালি ভুজ্ঞান আনু-
হীতা হবিষা মর্জয়ধ্ব মিতি দশতা দ্বাদশাহ্ (৩)

অঘ্রাস্তোর্যামায্যং প্রয়োগ সাহ— মাস মিতি । ‘এতেন’ সাম-
রাত্রিকাণা মুক্তেন ‘করুপেন’ ভৈচ মিত্যাদিকেণ ‘মাস’ মাসপূর্ত্তি-
পর্যন্তম্ চরন্ ‘আব ইন্দ্র’ ক্রিবি’ যথা’—ইত্যস্যা মুত্বনেণ ‘দশতা’
দশবর্গেণ অস্তুোর্যামাণ মবাপ্নোতি ॥

অথ দ্বাদশাহার্যং প্রয়োগ সাহ— মাস মিতি । অত্র কাল-
মাত্রস্যৈব বিশেষাৎ পূর্ব্বোক্তো ভৈচং পযো বেতি নিয়মো বর্ত্ততে । স চ
‘মাস’ মাসপূর্ত্তিপার্যন্তো ভবতি । উক্তম্ ভৈচং পযো বা ‘চতুর্থ্যে
কালে’ ‘সায়’ প্রাতর্দ্বিজাতীনা মশন’ স্তুতিচোদিতম্”—ইতিস্মৃতে:
একস্মিন্দিনে দ্বৌ ভোজনকালৌ ; প্রথমদিন মুপোষ্য দ্বিতীয়দিনে
রাত্রিচতুর্থ্যে কালঃ, তস্মিন্ । এব মুত্বরন্ চতুর্থ্যে কালে মুশ্চানঃ ।
মুশ্চান মিতরন্ ॥ (১)

• ৪—মাসাদি অধায মামনুহেন বিধি ।

(আশ্বাশ্রম)

এই পূর্ব্বোপদিষ্ট ঠৈকাদি নিয়মেই এক মাস কাল প্রতি
নবনে ‘আ ব ইন্দ্র ক্রিবি’ যথা’ এতদ্বাদি ঋগুদশকে গীত নাম-
নুহেন অধ্যয়ন দ্বাবা অগুষ্ঠাতা আশ্বাশ্রম নামক নগ্নম গোম
যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(দ্বাদশাহ)

এক মাস ‘চতুর্থ কালে’ অর্থাৎ প্রথম দিন উপবাস করিয়া পন
দিন রাত্রে ৪ ভোজনকারী হওত প্রতিনবনে ‘আ জুহোতা ইবিদ্যা

• স্তুতিকারের নিয়ম—‘সায় প্রাতর্দ্বিজাতীনা মশনঃ স্তুতিচোদিতম্’
অর্থাৎ দ্বিবে একবার এবং ব্রহ্মনীযোগে আর একবার, এই বারংবার হিঙ্গরণের
আহার স্তুতিসম্বৎ । এতদ্বাদি ভোজনবিধি চতুর্থকাল, দ্বিতীয় দিনের
রাত্রিই দ্বিবিদ্য হইতেছে ।

मर्त्यक्षत्रम्' एतन्नामि श्वगतशतकं भीष्टं नामगगूह्यत्र अध्यासनं द्वारा
अनुष्ठाता द्वादशाहं नामकं यागेन कनं लाडं करिष्ये * ॥ (९)

संवत्सरं मेतेन कल्पेनावोध्यग्निरिति दशतए
रथन्तरं च वामदेव्यं च वृहच्च वैरूपं च वैराजश्च महा-
नाम्नाश्च रेवत्यश्चैतान्यनुसवनं प्रयुञ्जानो गवामयन
मवाप्नोति राजनरौहिणांभ्यां तापश्चिते पयोवृत
एतेन कल्पेन सोमः पवते जनिता मतीना मिति
चतुर्वर्गेण चातुर्मास्थानि सौमिकान्यवाप्नोति (४)

अहीनार्थं प्रयोग मुक्ता सत्ररूपगवामयनार्थं प्रयोग साह—
संवत्सर मिति । 'संवत्सर' संवत्सरपर्यन्तम् 'एतेन कल्पेन' सप्त-
रात्रोक्तेन "भैक्षं पयो वा"—इत्यादिकेन युक्तः सन् 'अवोध्यग्निः'—
इत्यादुराक्तानि सामान्यनुसवनं प्रयुञ्जानः 'गवामयनं' सत्रप्रकृति-
भूतं यागम् 'अवाप्नोति' । 'केचित् 'एतेन कल्पेन'-इत्यतिदेशेन
द्वादशाहीनचतुर्थकासनियमोऽप्यनुपपद्यत इत्याहुः ॥

अथ तापश्चितास्थयोः सत्रविशेषयोः प्रयोग साह— राज-
नेति । उक्ताभ्यां सामभरा मनुसवनं प्रयुञ्जानः क्षुल्लकं महश्चेति
हे 'तापश्चिते अवाप्नोति' । गवामयननियमोऽत्रापि विद्यत एव ॥

पूर्वं भैष्टिकपाशुकचातुर्मास्थानां प्रयोग उक्तः ; इदानीं

* द्वादशाहश्रवणेन एकं मासं कावं चतुर्वर्कालेन ऽढावन, अहेतोः विधेय
निगम, अपव ऽढावनतः २। पयोवृत अहृति पूर्वावस्थापितं नष्टवाद्यादि
कष्टकारिण्यं नाशायनिधमं ३। ७ अहृते गृहीतं हरेवे ।

সৌময়াগপ্রমঞ্চে সৌমিকচাতুর্মাস্যার্থ' প্রয়োগ সাহ— পয়োব্রত
এতেনেতি । স্যট মেতৎ ॥ (৪)

(প্রবাসয়ন সত্র)

অগ্নিষ্টোমাদি অহীন বাগনমূহের অনুকল্প সিদ্ধির জন্য কথিত
নিয়মেই একবৎসরকাল প্রতিদিন প্রতিনবনে 'অবোধ্যগ্নিঃ'
প্রভৃতি ঋগ্দশক-মূলক সামগুলি এবং 'বামদেব্য' নামক সাম এবং
'ব্লহৎ' নামক সাম এবং 'বৈরূপ' নামক সাম এবং 'মহানাম্নী' নামক
কতিপয় ঋকে গীত সাম এবং 'বেবতী' নামক কতিপয় ঋকে গীত
কতিপয় সামের প্রয়োগকাব্যী অনুষ্ঠাতা প্রবাসয়ন নামক সত্বে ফল
লাভ করিবে ।

(ক্ষুদ্রক-তাপস্চিত সত্র এবং বৃহৎ-তাপস্চিত সত্র)

পূর্নোক্ত নিয়মেই একবৎসর কাল প্রতিদিন প্রতিনবনে 'রাজন'
এবং 'রৌহিণ' নামক সামদ্বয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা তাপস্চিত
নামক সত্বে ফল লাভ করিবে ।

(সৌমিকচাতুর্মাস্য *)

প্রবাসয়ন প্রভৃতি সত্বে ফলের যে নিয়ম, সেই নিয়মেই, বিশেষত
ক্ষুদ্রপায়ী হইয়া একবৎসর প্রতিনবনে 'সোমঃ পবতে জনিতা'
মতীনাং' এই ঋকে গীত সামচতুষ্টয়েব অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা
সৌমিক চাতুর্মাস্য বাগেব ফল লাভ করিবে । (৪)

সংবৎসর' মষ্টমে কালি মুচ্ছানো যাস্য সন্ন' প্র তু
দ্রবেতি দগত সাবর্ত্তয়ন্ নৈমিগীয' দ্বাদশসংবৎসর
মবাप्नोति (৫)

* এটি সত্র না হইলেও সৌমিকচাতুর্মাস্যে এখানে একবৎসর নির্দিষ্ট হইল ।

अथ द्वादशसंवत्सरसाध्यसत्त्वार्थं प्रयोग माह— संवत्सर मिति ।
 ‘संवत्सर’ संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं ‘ग्राम्य मन्त्र’ ब्रौह्मिवाद्यक्षम्
 ‘अष्टमे काले भुञ्जानः’ एकस्मिन् दिवसे, अहनि च रात्रौ चेति
 भोजनस्य कालद्वयाङ्गीकारात् दिवसत्रय मुपोष्य चतुर्यदिवसे
 रात्रौ भोजनस्याष्टमः कालो भवति । एव मुत्तरत्रापि । अष्टमे
 काले भुञ्जानः, इतरेषु कालेष्वनग्रन् ‘प्र तु द्रवेति दद्यत’
 “प्र तु द्रव परिकीर्तय”-इति दशवर्गे-नित्यकर्मविरोधेन संव-
 त्सरम् ‘आवर्त्तयन्’, ‘नैमिगीयम्’ नैमिग सरण्यम्, तत्रत्या मह-
 र्पयो नैमिगीयाः, तैरनुष्ठितम् ‘द्वादशसंवत्सरसप्तम्’ “वयस्त्रितः
 संवत्सरास्तयः पञ्चदशास्तय एकविंशः”—इत्यादिनोक्तम् ‘अवा-
 पोति’ ॥ (५)

(शान्ताय गज)

एकवर्षकालं गच्छ गच्छा उपवासान्तरं अष्टमं गच्छाग (अर्धां
 निनयतां छेच्छूर्ध्वमिनेन गच्छनीये) दोहिददामि आग्य अग्नौ कोष्येन
 कनित्वे एव अष्टिदिन अष्टिदने ‘थ पू ज्वा’ आहूति दशमद-
 न्मूलकं गान्धर्वि आत्रिदि कनत अगृहीता देवमिमांसादागौ अविश्व
 कर्तृक अगृहीतं वागमनार्थं गच्छाग गच्छेत् कल मात कनित्वे । ६

आग्नेय मैन्द्रं पावमान मित्येतेन कल्पेन
 चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानः शतसंवत्सरं समाप्नोति (६)

अथ शतसंवत्सरसत्त्वार्थं प्रयोग माह—आग्नेय मिति । ‘आग्नेयः’
 अग्निः प्रतिपाद्यत्वेन देयता यस्य स आग्नेयः । एव मैन्द्रपाव-
 मानो । हन्दाग्रयः काण्डप्रयाग्यकः । दोनपि काण्डान् । ‘चत्वारि’

वर्षाणि' वर्षचतुष्टयमन्वहम् 'एतेन कल्पेन' पूर्वोक्तग्राम्यान्नाष्टम-
कालभोजननियमेन 'प्रयुञ्जानः' 'शतसंवत्सरं' संवत्सरशतसाध्यो
यः सचस्तम् 'अवाप्नोति' ॥ (६)

(शताक्षयः)

এই নিয়মেই (অর্থাৎ অষ্টমকালে গ্রাম্য অন্ন ভোজনাদি বিধি-
তেই) 'আগ্নেয়ম্' (অগ্নিদৈবত গান্ধনমূহ আছে যে পর্কে অর্থাৎ
গেয় গ্রন্থের প্রথমভাগ), 'ঐত্বম্' (ইন্দ্রদৈবত গান্ধনমূহ আছে
যে পর্কে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের দ্বিতীয়ভাগ), 'পাবমানম্' (পবমান-
দৈবত গান্ধনমূহ আছে যে পর্কে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের তৃতীয় বা শেষ
ভাগ) এই পর্কত্রয় (অর্থাৎ সম্পূর্ণ গেয়গান্থানি) চারিবর্ষকাল
(নিত্যকর্মাদি ভিন্নে সময়ে, নিরন্তর) অধ্যয়নকারী শতাক্ষগাধ্য
মন্ডেন ফল লাভ করিবে ॥ ৬

सर्वं प्रयुञ्जानः सहस्रसंवत्सरं मवाप्नोत्यनग्रन्
संहितासहस्रेण वा पृष्ठापतापशतसहस्रेण वा (७)

अथ सहस्रसंवत्सरसत्रार्थं प्रयोग भाह— सर्वं प्रयुञ्जान इति ।
सहस्रसंवत्सरमवप्राप्तिस्त्रिविधा । एकवारसंहिताध्ययनसाध्या,
तस्या एव सहस्रवाराहृत्तिसाध्या, शतसहस्रवाराहृत्तिसाध्या
चेति । तत्र प्रथमोच्यते । 'सर्वम्' अत्र सर्वशब्देन पूर्वोक्त साम्नेयादि
पर्वत्रयं मरहस्यं मगक्षरीक मभिधीयते । तत् 'प्रयुञ्जानः' अत्र
विशेषाश्रयणात् ग्राम्यान्नाष्टमकालभोजी वर्षचतुष्टयपर्यन्त मन्वहं
प्रयुञ्जानः 'सहस्रसंवत्सरसत्रम्' 'अवाप्नोति' । अथ द्वितीयोच्यते—
'अनग्रन्' भोजन मकुर्वन् 'संहितासहस्रेण' साम्नेयादिपर्वत्रयस्य
मगक्षरीकस्याध्ययन मेका संहिता, तस्याः सहस्रवाराहृत्तिः ।

संहितासहस्रम्, तथा चावृत्त्या 'सहस्रसंवत्सरसत्र मवाप्नोति' ।
 'वा' शब्दः आद्येन सह विकल्पार्थः । अत्रावृत्तिर्यावति काले
 सम्पूर्यते, तावतः कालस्यापेक्षितत्वात् 'पूर्वोक्तवर्षचतुष्टयकालो
 नानुवर्तते; अनशनविधानादेवाष्टमकालग्राम्यान्नाशननिवृत्तिश्च ।
 अथ तृतीयोच्यते— 'पृष्ठापतापशतसहस्रेण वा' उक्त सत्र मवा-
 प्नोति । अयं मर्थः— उदय मारभ्याजस्त्रेण प्राङ्मुख मधीयानस्य
 पृष्ठं भागं यावति काले पर्यावर्त्तमानः सूर्योऽपतापयति स पृष्ठा-
 पतापः । तावत्कालसाध्यतसहस्रावृत्तिरूपाध्ययनम् पृष्ठापताप-
 शतसहस्रम्, तेन वा उक्तसत्र मवाप्नोति । अयं मर्थः— उदयमारभ्य
 पृष्ठापतापपर्यन्तं पर्वत्रयात्मिकां संहिता सुपक्रम्याधीयीत, ततो
 भुञ्जीत, अनन्तरं नाधीतीत, परेदुरपि तथैव तदुपरिभागं
 तद्वदुपक्रम्याधीयीत । एव मन्वह मधीयाने सति यावति काले
 उक्तमावर्त्तनं सिध्यति, तावत्कालाध्ययनेन वा उक्तसत्र मवाप्नोति ।
 अतएव चतुर्वर्षकालियत्तां ग्राम्यान्नादिभोजननियमय नापेक्ष्यते ;
 विशेषायवशात् ॥ (७)

(गद्यांश गद्य)

पूर्वोक्त निग्रगावृत्तात्त आदिना चात्रिवर्षकाल (निडाकर्मदि-
 त्तिव गमये निवृत्त) गमत्त गंहिताग्राम्येन अशायनकारी, —अथवा
 अनशन आदिना (यत्त दिनेष्टे षडैक) गमनगंहिताधुनित गम्या-
 नृत्ति अशायन आदि, —अथवा अशयन पृष्ठापतापकाले* ऐ

* गम्याज्याय दमेन—श्रद्धेयान् दहेते पूर्वोक्तविषय दहेते अशायने निविष्टे
 दहेते, यावत् काले पृष्ठेनेन श्रद्धेय आशय उपरिष्ट दध, यावत् कालके
 पृष्ठापताप दहे ।

মহিষাশুরঃ যত আশুভিঃ ইহৈতে পারঃ, তাংহা দ্বারা মহিষাশুরাশ
মহিষের ৭ জন লাভ করিলে ॥ (৭)

(শাখাধিকারশাখাধন অধ্যায়)

প্রথমস্থিবির্গঃ সাবিচরাং গায়ত্রীং মহানাম্নাশ্চৈষা
স্মৃতা নাম সঙ্হিতৈতয়া বৈ দেবা অমৃতত্ব মাযন-
মৃতত্ব মেতি য এবং বেদেদু হ্যন্বোজসেতি প্রথমো-
ত্তমে ত্বা মিদা ছো নরঃসপূর্য্যো মহোনাং পুরাং ভিন্দু-
র্যুবা কবিরূপ প্রচে মধুমতি দ্বিয়ন্তাঃ পবস্ব সোম মধু-
মাণ্ডু কৃতাবা সু রূপকৃ রাহসং মাধুচ্ছন্দস মেধা
মাধুচ্ছন্দমী নাম সঙ্হিতৈতয়া বৈ দেবাঃ স্বর্গং লোক
মাযন্তস্বর্গং লোক মেতি য এবং বেদা বো রাজা তদ্বো
বর্গ আজ্যদোহানি দেবব্রতানি চৈষা রৌদ্রী নাম
সঙ্হিতৈতাং প্রযুক্তান্ রুদ্রং প্রীণাতীদং বিষ্ণুং প্রচক্ষ
বৃষ্ণাঃ প্রকাব্য মুশনেব ব্রুবাণ ইতি বারাহ মন্য
পুরুষব্রতে চৈষা বৈষ্ণবী নাম সঙ্হিতৈতাং প্রযুক্তান্
বিষ্ণুং প্রীণাত্যদর্দঃ সুপ্বাণাস আ তূ ন ইতি বর্গা
মৃজ্যমানঃ সুহস্যেতি প্রথম-পঠে চৈষা বৈনাযকী

• শ্রীমাদ্ভাগবতম্ (টেকাঃ ২. ১, ৩১-৪০, ১৩ অধি.), কাণ্ডাশ্রম
শ্রীভাষ্যে (১, ৫, ১১-২১,) এবং ভট্টপূর্ব্বাঙ্গী দ্বিত ভাণ্ডনহাদ্যাদিভ্যে
মাদ্রপীঠবো (২৫, ১৮, ১,) 'মহিষাশুরাশ' শব্দে অর্থ মহিষাশুরাশ
নির্দীষ্ট ইহেদ্যে ।

नाम संहितैतां प्रयुञ्जन् दिनायकं प्रीणात्या मन्दै-
रिन्द्र हरिभिरा नो विश्वासु हव्यं प्र सेनानीरिति
वर्गाः पविचन्त इति द्वे एषा स्कन्दस्य संहितैतां
प्रयुञ्जन् स्कन्दं प्रीणाति यद्वा उ विश्वपतिः सनादग्ने
ऽजन्नमीमदन्त ह्यभि त्रिपृष्ठ मक्रान्त्यमुद्रः कनिक्र-
न्तीति द्वे एषा पित्रा नाम संहितैतां प्रयुञ्जन्
पितॄन् प्रीणाति (८)

यज्ञावासिसाधनान्यध्ययनानुराक्तानि ; अथ स्वतन्त्रफलसाध-
नानि कानिचिदध्ययनानुरूप्यन्ते । तत्र,—

आदौ मोक्षसाधनप्रयोगफल माह— प्रथम इति । “अग्न
आ याहि बीतये”—इत्येतस्यां ‘प्रथमस्त्रिवर्गः’ सामव्रयात्मकीयर्गः,
“तत्त्ववितुर्वरेण्यन्”—इत्येतस्यां ‘सावित्र्यां’ ‘गायत्रम्’, ‘महा-
नान्द्राश्च’ सामानीति । ‘एषा अमृता नाम संहिता’ । ‘एतया’
‘वै’—इति प्रसिद्धम् ;— उक्तया वै संहितया ‘देवाः’ इन्द्रादयः
‘अमृतत्व’ मोक्षम् ‘आयन्’ प्राप्नुवन् । अत एतां संहितां नित्य
मधीयानो मोक्ष मेतीत्यर्थः । यद्यपि न विधिः सूयते, तथापि
“यत् सूयते तद् विधीयते”—इतिन्यायात् अमृतत्वकाम एता
मधीयोतेति विधिरप्युपपन्नत्वः । देवानां अमृतत्वप्राप्तिबलादपि
मोक्षार्थिभिरन्यैरेतदनुष्ठेय मिति गम्यते । उक्तार्थवेदितुः फल
माह— अमृतत्व मिति ॥

अथ स्वर्गसाधनप्रयोग माह— इदं हीति । उक्तानि सामानि
स्पष्टानि । ‘सुरूपक-राहस’ माधुच्छन्दसम्—इति “सुरूपकञ्च

मृतये”-इत्यस्या मुत्पन्नं साम ‘राहस’ रहस्ये ऽरण्ये गेयम्, तच्च मधुच्छन्दसा दृष्टम् । ‘एषा’ उक्तसामसंहिता ‘माधुच्छन्दसी’-इति प्रसिद्धा । एतयेत्यादि पूर्ववत् । अथ वेदितुः फल माह— स्वर्गं लोक मिति ॥

अथ रुद्रप्रोतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह—आ वो राजेति । ‘तद्धो वर्गः’ “तद्धो गाघ सुते सचा”-इत्यत्र आद्याः । शिष्टानि स्यष्टानि । ‘एषा’ उक्तसामसमूहरूपा ‘संहिता’, ‘रौद्रो’-इति प्रसिद्धा । ‘एतां’ रुद्रसंहितां सदा ‘प्रयुञ्जन्’ पुरुषो रुद्रं ‘प्रोणाति’ । अनया प्रोतो रुद्रः स्वर्गं लोकं प्रयच्छतीत्यर्थः । एव मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अथ विष्णुप्रोतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— इदं विष्णु-रिति । “प्रकाव्यम्”-इत्यस्मिन्नृचि ‘पदा वराहो अभेरति’-इति-वराहलिङ्गात् तद् ‘वाराहम्’ । शिष्टानि प्रसिद्धानि ॥

अथ विनायकप्रोतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— अददं इति । आदितस्यः प्रतीकतस्तयो वर्गा आद्याः । शिष्टं सुभानम् ॥

अथ स्कन्दप्रोतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— आमन्दैरिन्द्र-हरिभिरिति । स्यष्टीर्ज्यः ॥

अथ पित्रप्रोतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— यद्वाउ इति । स्यष्टीर्ज्यः ॥ (८)

(८) अथ गणेशविद्या-नामाशास्त्रविरि ।

(३८, ३९ उपविद्या)

गणेशदेवपुत्र अथन गान्धर्व, गारिज्यो रक्त भीठ भाग्य गान्धर्व गाम एवम् महानाभौनानन्द रुद्रगुणैश्च भीठ गामति । एहे पद-गाम-गामति ‘गणेशविद्या’ नाम्ने अन्विष्ट । एहे गणेशविद्या अक्षयानन्द

ফলে দেবগণ অমৃতহ লাভ করিয়াছেন। যে কেহ এইরূপ তহত জানে, সেই অমরহ লাভ করে ॥

(২য়, নাধুচ্ছন্দগী সংহিতা)

‘ইদং হ্যাবোজগা’ এই ঋকে গীত প্রথম এবং তৃতীয় নাম, ‘জা নিদা হ্যো নরঃ’ এতমূলক এক নাম, ‘স পূর্নো মাহোনাম্’ এতমূলক ১ নাম, ‘পুরাভিচ্ছুর্বা কবিঃ’ এতমূলক ১ নাম, ‘উপ প্রক্ষে মধুমতি স্মিয়ন্তঃ’ এতমূলক ১ নাম, ‘পবন্য সোম মধুনা’ ঋতাবা’ এতমূলক ১ নাম, ‘সুকপহু’ এতমূলক রহস্যো (আবণ্য গানে) গীত নাধুচ্ছন্দন-নামক গায়টি; এই অষ্ট-গানসংহতি ‘নাধুচ্ছন্দগংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতার অধ্যয়নের ফলে দেবগণ স্বর্গলোকে আগমন করিয়াছেন। যে কেহ এইরূপ তহত জানে, সেই স্বর্গ লোকে আগমন করে ॥

(৩য়, রুদ্রসংহিতা)

‘জা বো রাজা’ এই ঋকে গীত নাম, ‘তদ্বো হোবা’ ইত্যাদি চারিটি নাম, আজ্যদোহ নামক নামত্রয় এবং দেবত্রত নামক নামত্রয়; এই একাদশ-গানসংহতি ‘রুদ্রসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত রুদ্র দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(৪র্থ, বিষ্ণুসংহিতা)

‘ইদং বিষ্ণুঃ’ ঋকে গীত নাম ‘প্রক্ষ্যাত্ত্বকঃ’ ঋকে গীত নাম, ‘প্র কাব্য মুশনেব ব্রবাণঃ’ এই ঋকে গীত বাবাহ * নামক শেষ নাম এবং পুরুষত্রত নামক নামপঞ্চক ও পুরুষত্রত নামক (অপর) নাম; এই নব-গানসংহতি ‘বিষ্ণুসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ কবত বিষ্ণু দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

* ঐ মন্ত্রে ‘পদা ববাহো অত্যন্তি’—এই ববাহ পদ শ্রুত আছে, তজ্জন্ত ঐ মন্ত্রমূলক নামচতুষ্টকে ‘বাবাহ’ বলা যায়, তন্মধ্যে শেষটি অর্থাৎ চতুর্থটি এখানে বিহিত হইতেছে।

(৫ম, বিনায়কসংহিতা)

‘অদর্দঃ’ ঋকে গীত নামদ্বয়, ‘সুধাণাগঃ’ ঋকে গীত নামদ্বয়, ‘আ তু ন’ ঋকে গীতনামচতুষ্টয়াত্মক বর্গ* এবং ‘মুজ্যমানঃ সু হস্ত্যা’ ঋকে গীত প্রথম ও বর্ষ† নাম; এই দশ-নামসংহতি ‘বিনায়কসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বিনায়ক দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(ষষ্ঠ, বৃকসংহিতা)

‘আ মরৈন্দ্রিহ্ন হরিতিঃ’ ঋকে গীত নামদ্বয় ‘আ নো বিশ্বাসু হন্যম্’ ঋকে গীত নামদ্বয়, ‘এ সেনানীঃ’ ঋকে গীত নামদ্বয়গাত্মক বর্গ, ‘পবিত্রন্তে’ ঋকে গীত নামদ্বয়, এই একাদশ-নামসংহতি ‘বৃকসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বৃক দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(৭ম পিতৃসংহিতা)

‘যদাউ বিশ্ণুপতিঃ’ ঋকে গীত নাম, ‘গনাদগ্নে’ ঋকে গীত নাম, ‘অক্ষন্নমীমদত্ত’ ঋকে গীত নাম, ‘অভি ত্রিপৃষ্ঠম্’ ঋকে গীত নাম, ‘অক্রাৎসমুদ্রঃ’ ঋকে গীত নাম, ‘কনিষ্কন্তি’ ঋকে গীত নামদ্বয়; এই গুণ্ড-নামসংহতি ‘পিতৃসংহিতা’ নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত পিতৃগণকে প্রীত করিবে ॥ (৮)

आस्यदत्त उद्वेतिष्ठन्नको नायी इत्येतत्त्रिंशत्सप्त-
 क्तलो गायेदेतत्सर्ववाचोगतसंमित मीतेन सर्वान्
 कामानवाप्नोति यच्चैवं वेद यच्चैवं वेद (९) ॥ ४ ॥

* এক পঞ্চমূলাক দুইটির অধিক নাম হইলে সেই তালিকে বর্গ-নাম কহে।

† ঐ বৃকমূলাক গোধগানে ৮ নাম আছে; এখানে প্রথম এবং ষষ্ঠই গ্রহণ।

अथ क्षरस्त्राधायनप्राप्तिसाधन मधायनप्रयोग माह— आस्य-
दघ्न उदके तिष्ठमिति । ‘आस्यदघ्ने’ आस्यप्रमाणे “प्रमाणे द्वय-
सज्दघ्नज्मात्रचः”—इति (पा० ५.२.३०.) दघ्नच् प्रत्ययः । ‘उदके
तिष्ठन्’ उक्तं साम ‘विस्मसकृत्वः’ एकविंशतिवारं ‘गायेत्’ ।
‘एतद्’ उक्तं साम ‘सर्ववाचोगतसम्मितं’ सर्वेषां मुच्चावचफलसाध-
नानां वचसां ‘गतं’ गमनं मुच्चारण मधायन मित्यर्थः, तेन सुचि-
तम् । ‘एतेन’ उक्तलक्षणेन साम्ना ‘सर्वान् कामान्’ कमनीयान्
‘अवाप्नोति’ ॥ अथ वेदितुः फल माह— यद्यैव मिति ।
‘घ’-शब्दो ऽनुष्ठानानपेक्षः ;— न केवल मनुठातुः, अपि तु
उक्तार्थवेदिता ‘सर्वान् कामान् अवाप्नोति’—इति । आबृत्तिरत्र
समाख्यया (६) ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये द्वितीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

मुख-पवित्रित जले न थायमान रहेता ‘नक्त्यनादी’ এই নামটি
একবিংশতিবার গান করিবে। ইহাকে ‘সর্ববাচোগতসম্মিত’
(অর্থাৎ তাবৎ উচ্চোচ্চবাক্যানুগতফল-সংযুক্ত) কহে। অতএব এই
নামোপাসনায় সমস্ত অভিলষিত ফল প্রাপ্ত হইবে। যে কেহ এমন্ত
তত্ত্ব জানে, সেই এরূপ ফল প্রাপ্ত হয় (৯) ॥ ৪ ॥

আবশ্য ক্রিয়াজনিত সামগ্রী উচ্চাচার্য্যে কৃত,

সামবিধান ব্যাপ্তের প্রথমধ্যায়-চতুর্থখণ্ডের

বর্ণাক্ত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथातः प्रायश्चित्तानां मनादेशे मन्त्रा वलवन्त-
स्तपोऽन्विताः पावना भवन्त्यापन्नः प्रायश्चित्तं चरेद-
भ्यासः साम्नां शतं दशावरम् (१)

तदेव साधनादिमहस्त्रसंवल्लरसञ्चार्थाः प्रयोगा उक्ताः ;
इदानीं स्वतन्त्रफलसाधनसाध्यायाध्ययनशेषेणोच्चावचप्रायश्चित्तार्थ-
प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रादौ प्रायश्चित्तानि विधास्यामीति प्रति-
जानीते— अथात इति । ‘अथ’ यज्ञकल्पविधानानन्तरम्, ‘अतः’
यतः पापिनां प्रायश्चित्तकल्पनानभिधाने विध्यभावाच्छुद्धभावः
अतस्तदर्थम्, ‘प्रायश्चित्तानाम्’ अयन मयः प्राप्तिः, प्रकर्षणायः
‘प्रायः’, विहितकर्माकरणस्य प्राप्तिरित्यर्थः ; तत्प्रतीकारविषयं
‘चित्तं’ चित्तिर्ज्ञानम् ; तत्पूर्वकानुष्ठानानि प्रायश्चित्तानि । यद्वा,
प्रायो नाम विहिताकरणादिप्रतीकाररूपं तप उच्यते ; तद्विषया
निययाः प्रायश्चित्तानि । तथाचोक्तम्—

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं नियय उच्यते ।

तपोनिययसंयोगात् प्रायश्चित्तं मितोर्यते”—इति ।

तेषां विधानं यच्छत इति शेषः ॥

अथ विशेषानभिधानविषये प्रायश्चित्तं साह— अनादेशइति ।

‘धनवन्तः’ सामर्थ्योपेताः पापक्षयनिद्रका इत्यर्थः । ‘तपोऽन्विताः’

तपसा लज्जादिनक्षणेन संयुक्ताः । प्रथमं तपसरित्वा पश्चात्परि-

जप्यमानाः प्रायश्चित्तार्था भवन्तीत्यर्थः ॥

अथ प्रायश्चित्ताधिकारिण्य साह— आपन्न इति । ‘आपन्नः’

पापं प्राप्तिः, तदपनुत्तये ‘प्रायश्चित्तं’ ‘चरेत्’ अनुमिच्छेत् ॥

साम्ना साहचर्यविशेषानभिधानप्रदेशे तदीयत्ता माह—
अभ्यास इति । यत्राहचर्यविशेषो नोक्तः, पापतारतम्यादपि स
नावधार्यते, तत्र प्रदेशे 'साम्ना' विहितानां 'शत' शतवाराहचर्य-
पर्यन्तम् 'अभ्यासः' ; एतत्परमावधि । कियत्प्रसूतीति चेत्,
'दशावर' दशसंख्यकाहचर्येवावर मधमं यस्मिन् शते, तथोक्तम् ।
सर्वथा दशवाराहचर्यान्तूनं कुर्यादित्यर्थः ॥ (१)

(१) अथ आश्रित-जानाधारमेव विधि ।

अनन्तर एवै 'ज्ञान' इहेते सर्वविध आश्रितित्वेन * ज्ञानाधार
ज्ञानमूल्येन विधान बना याहेवे । ये सकल पापेन आश्रितित्व
विशेषरूपे बना ना याहेवे, तादृशस्थले पूर्वोक्त कृष्णादि
व्रतानुष्ठान सह अधीत बनवान् मन्त्रगुलिहै पवित्रकारी जानिते
हैवे । आपन्न व्यक्ति आश्रितित्व कनिवे, पापमूल्य व्यक्तिमात्रहै
आपन्न । ये ये स्थले नामेव आश्रितिसंख्या विशेष निर्दिष्ट
ना हैवे, सेहै सेहै स्थले पापेन तावतग्रामुगावे अन्यान दशवार
इहेते शताश्रिति पर्याप्त करिबे ॥ (५)

काहल मुक्ता दधिकृताणो अकारिष मित्येतद्
गायेत् परुष मुक्तेदं विष्णुर्वि चक्रम इति ब्राह्मण
मुक्ता चिभ्रातरं मातुलं पिष्टव्य मिति गुरुजातीयान्

* अ शब्दे प्रकृष्टे, अयः शब्दे प्राप्ति, चित्त शब्दे ज्ञान । प्रकृष्टरूपे विहित
कर्त्तव्य अकर्मणैव प्राप्ति इहेले तत्-प्रतीकाव विषयक ज्ञानमूलक शास्त्रीय
अनुष्ठानहै आश्रितित्व शब्दे व्यवस्थित हव । अथवा विहितकर्त्तव्य अकर्मणादि
मोक्षेन प्रतीकाव रूप तपस्याके 'प्रायः' बना थाव, तद्विषये ये चित्त अर्थात्
निश्चय, ताहाके आश्रितित्व हव । "प्रायो नाम तपः प्रोक्तः चित्तः निश्चय
उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात् आश्रितित्वं विधीयते ॥"

प्रसाद्य पक्षिणीं रात्रि सुपोष्य तवाहं सोम रार-
 शेति प्रथम मेकविंशतिकृत्व उपाध्यायं मातरं
 पितरमित्येतेषु त्रिरात्र मुपवसन्नेतस्यैवान्त्य मन-
 ध्याप्य मध्याप्य सप्तरात्र मुपवसन् सदा गावः शुचयो
 विश्वधायस इत्येतद् गायेदयाज्ययाजने दक्षिणा-
 स्यक्त्वा मासं चतुर्थे काले भुञ्जानः कानी इत्येतद्गाये-
 दमेध्यदर्शने ये ते पत्या अधो दिव इति तयामेध्यघ्राणे
 ऽभोज्यभोजने ऽमेध्यप्राशने वा निष्पुरीषीभावस्त्रि-
 रात्रावरं तूपवसन्नेतो न्विन्द्रं स्वाम शुद्धमिति
 पूर्वं सदा सहस्रकृत्व आवर्त्तयन् वह्न्यधुप-
 पतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनग्रन् पारायणैः पूती
 भवति (२)

अथ याचिकदीपानां प्रायश्चित्तानुच्यन्ते । तत्राग्नीलभापणे
 प्रायश्चित्तमाह— काहलमिति । 'काहलम्' अग्नीलं शुद्ध-
 भापणादिकम् 'उक्ता' कृत्वा, तत्प्रायश्चित्तायं 'दधिक्राव्ण इत्येतत्'
 साम सकृद् 'गायेत्' । आहृत्तिविशेषान्यपणे पापलाघवात् सकृ-
 दित्यवगम्यते । अत्रान्तः "सुरभि नो मुग्धाकरत्"—इत्यभिवदति,
 —सुखस्याग्नीनयदगरूपदीर्गन्यपरिहारेण सौरभ्यस्य प्रार्थ्यमाण-
 त्वात् याचिकदीपप्रायश्चित्तार्थत्वमस्य युक्तम् ॥

अथ निष्ठुरभापणे प्रायश्चित्तमाह— परुषमुक्तेति । ब्राह्मण-
 गुर्गादीनां विशेषस्याभिधास्यमानत्वात्तदतिरिक्तं 'परुषं' निष्ठुरं

‘उक्ता’ तीक्ष्णं भाषित्वा ‘इदंविष्णुरित्येतद्’ गायेत् । इतरत्र दारुणवादे आहूतित्रित्वविधानात् तदपेक्षयास्य निष्कृष्टत्वादेक-
वारावृत्तिरिति गम्यते ।

अथ ब्राह्मणवादे प्रायश्चित्तं माह— ब्राह्मणं मिति । ‘ब्राह्मणं’
निष्ठुरम् ‘उक्ता’ इदंविष्णुरित्येतदेव ‘त्रिः’ त्रिवारं गायेत् ।

अथ भ्रात्रादीनां वादे प्रायश्चित्तं माह— भ्रातरं मिति ।
‘भ्राता’ अग्रजः, ‘मातुलः’ मातृभ्राता, ‘पितृव्यः’ पितृभ्राता,
‘इति’-शब्दः प्रकारवचनः, एतान् तत्प्रकारानन्यांश्च श्वशुरादीन्,
‘गुरुजातीयान्’ गुरुः पिता, तज्जातीयान् तत्समगौरवादित्यर्थः ।
तान्निष्ठुरं मुक्ता ‘प्रसाद्य’ तानेव क्षमाय्य ‘पश्चिणीम्’ उभयतोऽपि
अहर्लक्षणेपक्षद्वयोपेक्षां ‘रात्रिं मुपोष्य’ ‘तवाहन्’-‘इति’ अस्याः
‘प्रथमं’ साम ‘एकविंशतिकृत्वः’ आवर्त्तयेत् ।

अथोपाध्यायादीनां परुषवचने प्रायश्चित्तं माह— उपाध्याय
मिति । उपाध्यायशब्दः महागुरुणा माचार्यपितामहादीनां
मुपलक्षणार्थः । एतां ‘मातरं’ ‘पितरं’ च ‘इत्येतेषु’ विषयेषु भ्रातृ-
व्यवदप्रियं माचरित्वा ‘त्रिरात्रं मुपवसेत्’ उपोष्य ‘एतस्यैव’ तवाह
मिति वर्गस्य ‘अन्य’ साम, एकविंशतिकृत्वो गायेदित्यनुपज्यते ॥

अथाध्ययनानर्हाध्यापने प्रायश्चित्तं माह— अनध्याप्य मिति ।
शास्त्रनिषिद्धः कुण्डगोलकादिः ‘अनध्याप्यः’ तम् ‘अध्याप्य’ ‘सप्त-
रात्रं मुपवसन्’ उपोष्येत्यर्थः । तदन्ते ‘सदा गाव इति’ ‘एतत्’
साम एकविंशतिकृत्वो ‘गायेत्’ । केचनान्न पूर्वोक्तनियमे चोप-
वसन्नितिशब्दयवणाद्विहितोपवासदिवसेष्वेव नित्यनैमित्तिका-
विरोधेन विहिते सामनी गायन्त्ये इत्याहुः ।

अथायाज्ययाजने प्रायश्चित्त माह — अयाज्येति । ‘अयाज्यः’ शास्त्रनिषिद्धत्वेन याजयितुं मनहः । तथापि अयज्ञियं यो ज्ञात्वैव दक्षिणार्थं याजयति, पूर्वं मज्जाल्वा याजयित्वा पश्चात्लोकनिन्दया वा जानाति, स उभयरूपो याजकः अयाज्ययाजनदोषापनुत्तवे स्वीकृतगवादिदक्षिणास्यज्ञा ‘मास’ मासपूर्तिपर्यन्तं ‘चतुर्थे काले भुञ्जानः’ प्रथमदिने उपवासं कृत्वा द्वितीयदिवसरात्रि-चतुर्थः कालः, तस्मिन्, चारुलवणपरित्यागेन नियतं भोजनं कुर्वन् ‘कानी इत्येतत्’ साम ‘गायेत्’ नित्यकर्माविरोधेनेति ।

अथामेध्यदर्शनघ्राणयोः प्रायश्चित्त माह — अमेध्येति । मार्गे गच्छन्नकामतः ‘अमेध्यदर्शने’, ‘अमेधघ्राणे’ च सम्भाविते ‘ये ते पत्या अधो दिव इति’ एतत्सकृद्भायेत् । कामतश्च त्रिवारं गायेदित्युच्येत ।

अथामोज्यभोजनामेधप्राशनयोः प्रायश्चित्त माह — अभोज्येति । ‘अभोज्यम्’ उच्छिष्टं निन्दितान्नं च, तस्य भोजने,— ‘अमेध्य’ मूत्रपुरीषादि, तस्य प्राशने वा सम्भाविते; एतद्दुष्टान्नस्याभ्युपलक्षणम् । ‘निष्पुरीषीभावः’ तदुभयापगमाय विरेकादि कार्यम् । तथा कृत्वा ‘त्रिरात्रावरं’ त्रिरात्रं नैव अवरं जघन्यं यस्मिन् काले तदनु, ततोऽधिकं वा भुक्तप्रागितानुगुण्येन यथारात्रि, ‘उपवसन्’,— तेषु सदा ‘एतो न्विन्द्र मिति’ एतस्य वर्गस्य ‘पूर्वम्’ प्रथमं ‘सहस्रकृत्वः आवर्त्तयन्’ शुद्धो भवतीत्यर्थः ॥

अथोपपातकप्रायश्चित्त माह — बह्नीति । ‘उपपतनीयानि’ उपपातकानि गोवधव्रात्यतादीनि, तानि ‘बह्नी’ ‘कृत्वा’, ‘अन-अन्’ ‘त्रिभिः पारायणैः’ त्रिवारपारायणैः ‘पूतो’ भवतीति ॥ (२)

(মনোনীতভাষণদির এবং উপশাস্তকসমূহের প্রারম্ভিক)

‘মনোনীত ভাষণ করিয়া তাহার প্রারম্ভিকের তন্ত্র ‘মহিলাবর্ণো-
অকাশিবন্দ’ নাম গান করিলে। কইভাষণ করিয়া ‘ইনং বিষ্ণুবিচ-
কমে’ নাম গান করিলে। ঐ কইভাষণ ভাষণের প্রতি হইলে,
ঐ নামই বারম্বার * গান করিলে। ক্ষেপ্ত্রাতা, মাতুল, পিতৃব্য
প্রভৃতি গুরুগণের মধ্যে কাহারও প্রতি কই ভাষণ করিলে, তাহাকে
প্রদত্ত করিয়া পশ্চিমী † রাত্রি উপবাস করত ‘তবাহং নোন
রারণে’ এই কইভাষণ প্রথম নাম ‡ একবিশতিবার গান করিলে।
উপাধার, মাতা, পিতা ইত্যাদিগণের দ্বারা ঐকপ হইলে দ্বিতীয়
উপবাস করত ঐ কইভাষণ নামগুলির অন্তিমটি একবিশতিবার
গান করিলে। যাহাকে অধ্যয়ন করাইতে নাই, তাহাকে অধ্যয়ন
করাইয়া নগরায় উপবাস করত ‘নদা গাং: শুচ্যো বিশ্বধারয়ঃ’
এই কইভাষণ নাম গান করিলে। যাহাকে যজ্ঞন করাইতে নাই,
তাহাকে যজ্ঞন করাইলে প্রাণ-মর্দিকা ত্যাগ করিয়া এক মাস চতুর্থ
কালে ভোজন করত ‘কনী’ এই নামটি গান করিলে। পথে বা
অন্যত্র ইচ্ছাপূর্বক মৃত্যু পুত্ৰাদি অস্পৃশ্য বস্তু দেখিলে ‘যে তে পদ্মা
অধো দিবঃ’ এই কইভাষণ নামটি গান করিলে। অস্পৃশ্য বস্তুর
আজ্ঞা-গ্রহণও ঐকপ। শাস্ত্রনিষিদ্ধ অন্ন ভোজন করিলে বা
অস্পৃশ্য বস্তুর দ্বারা গ্রহণ করিলে বেচক ঔষধাদির দ্বারা মলভাও
পরিষ্কার করিয়া, অন্ত্র দ্বিতীয় উপবাস করত ‘এতো বিশ্বঃ’ §

* এখানে বারম্বার বলাতেই পূর্ববাক্যে এক এক বার দুকাইতেছে।

† উভয় পার্বে পঞ্চমসংস্করণ পূর্বোক্ত দিনব্যয়বিধিই যে রাত্রি, তাহাই
পশ্চিমী অর্থাৎ হৃদ্যাদিরাবধি পর দিন সূর্যাস্ত পর্যন্ত ৩৬ ঘণ্টা।

‡ এই কইভাষণের গানে পাঁচটি নাম দেখাযায়, তন্মধ্যে এখানে প্রথমটি।

§ এ কইভাষণের গানে দুইটি মাত্র নাম আছে।

এই গহমূলক পূৰ্ণ গায়ত্রি ঐ দ্বিরাত্র অহর্নিশ অধ্যয়নের দ্বারা
এক মহত্বদার ন-স্বৰ আৰুষ্টি সম্পন্ন করিয়া বিমুক্ত হইবে ॥

যে কোন উপপাতক করিয়া অভুক্তাবস্থায় খীয়াখাটি আদ্যস্ত
বারত্ৰয় পাত্ৰাৰণ করিলেই পবিত্র হইবে ॥ (২)

সুরাং পীত্বা সংবৎসর মষ্টমে কালে ভুজ্জানো
যত্পাখ্যোঃ সম্ভবেদবাঙ্নাভ্যুর্দ্ধজ্জানু পংরিহিতস্বিরজ্জ
উপস্পৃগণ্ স্তথা রাত্রৌ স্থানাশনাভ্যাং পবিত্রং ত
দ্ব্যুত্তরেণাহোরাত্রাণি জপন্ গ্রামদ্বারে স্থানাশন-
ভোজনানি যত্র লভেত্ তত্র বসেন্ন প্রবসেত্ স্বকৰ্ম-
ণাভিভাষেত চতুর্গাং ব্রাহ্মণানা মগ্নতঃ প্রাগ্রীয়াদ্
গ্রামদ্বারস্যৈবাগ্নত আবশ্যকায়াভিক্রামেদতো ঽন্যথা
গঙ্গাম্ পূর্ণং সংবৎসরে তৈলং লবণং চুর মগ্নিং গাং
বীজানীত্যালব্ধবন্তা ব্রাহ্মণা ব্রূয়ুঃচরিতং তবেত্যোম্
ভো ইতি ব্রূয়াত্ সপ্তাবরান্ সপ্ত পরান্ হন্যনৃতং
চরিতং তব সুচরিতং তবেত্যোম্ ভো ইতি ব্রূয়াদত
জর্হং কেশশ্মশ্রুতোমনম্বানি বাপয়িত্বা ঽহতং বসনং
পরিধায় ব্রাহ্মণান্ স্তুতি বাচয়িত্বা পূতৌ ভবত্যে-
তেন কল্পেণ ভৃগুহা পূর্ব মেতেন ব্রহ্মহা শুদ্ধাশুদ্বীয
সুত্তর মেতেন সুবর্ণস্কেনোঽপি ত্রিপৃষ্ঠ মিত্যপি ত্রিপৃষ্ঠ
মিতি (৩) ॥ ৫ ॥

अथ सुरापाने प्रायश्चित्त माह—सुरा मिति । ‘सुरा’ सक्तत्
‘पोत्वा’ तन्प्रायश्चित्ताप ‘संवत्सरं’ संवत्सरसम्पूर्तिपर्यन्तम् ‘अष्टमे
काले’ भुञ्जानः चारुलवणादिवर्जनं भोजनं कुर्वन् । तस्यैव
नियमं उच्यते—‘पाण्ड्योः’ उभयोः ‘यत्’ यावदन्नं ‘सम्भवेत्’,
तावदेव भुञ्जानः । ‘अवाङ्नाभि’ नाभेरधस्तात्, ‘जङ्घाजानु’
जान्वोरुपरि ‘परिहितः’ आच्छादितः, लज्जापरिहारार्थं गोप-
नीयम्प्रदेश माच्छादयेत् । न तु शीतादिवारणाद्योत्तरीयादिकं
मपि दध्यादित्यर्थः । ‘अङ्गः’ अहनि ‘विरुपसृग्गन्’ विप्रवण-
स्नानं कुर्वन् ‘स्थानासनाभ्यां’ नियताभ्यां युक्तः सन्, ‘तिष्ठेदहनि
रात्रावामीत’ न कदापि शयनीतेत्यर्थः । ‘पवित्रन्त इति’ द्वयोः
‘उत्तरेण’ साम्रा ‘अहोरात्राणि’ सर्वदा ‘जपन्’ जपग्रहणात्
उपांशु गायन्, ‘ग्रामहारे’ ग्रामनिर्गमनप्रदेशे कुट्यादि कृत्वा
‘वसेत्’ । शीतातपवर्षाणि सहेतेत्यवचनात्तत्परिहाराय कुट्यादि-
रर्थसिद्धः । ‘स्थानासनभोजनानि’ ‘यत्र’ ग्रामे ‘लभेत्’ लभते,
‘तत्र’ वसेत् । ‘न प्रवसेत्’ ग्रामान्तरगमनं न कुर्यात् । ‘स्व-
कर्मणा’ स्वानुष्ठितेन सुरापानेन कर्मणा ‘अभिभाषेत’ वदेत्
‘अन्यान्’ प्रति, कृतं पापं प्रख्यापयेदित्यर्थः । “कृत्वा पापं न
गूहेत तद् शुद्ध्यमानन्तु वर्द्धते । पापं प्रख्यापयेत्पापात्”—इत्यादि-
स्मरणात् ० । तथा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेऽपि सङ्कीर्तनं सुक्तम्—
“शिरःकपालजीवी भैक्ष्यामी कर्म चोदयन्”—इति † । अष्टमे काले
भुञ्जानः यत्पाण्ड्योः सम्भवेदित्युक्तं भोजनं तदष्टमे काले ‘चतुर्णां’

* ‘सुरापानेनाहुतापानेन तपस्यभ्ययनेन च । पापज्ञानमुच्यते पापापघातं दानेन चापदि’—
इत्यादयः स० सं० ११. १२०—२२० ।

† ‘शिरःकपाली भजवान् भिक्षाश्री कर्म चोदयन्’—इति याज्ञ० सं० १. २४२ ।

ब्राह्मणानां मयतः प्राप्नोयात्'; तदपि 'ग्रामद्वारस्थैवाग्रतः'
 कुर्यात्; नैकाकी कदाचिदपि भुञ्जीतेत्यर्थः। 'आवश्यकाय' अवश्य-
 कर्तव्याय मूत्रपुरीषोत्सर्गाय 'अभिक्रामेत्' स्थानाद्विचलेत्;
 अन्यथा नाभिक्रामेत्। तदेवाह—“अतोऽन्यथा' मूत्रपुरीषो-
 त्सर्गादन्यथा गमने सति 'शङ्क' तद्वमनं, कामचाराय कृत-
 मित्यन्यैः शङ्कनीयमभवति। 'पूर्णं संवत्सरे' उक्तनियमेन संव-
 त्सरे पूर्णं, तैत्तिरीयजीजान्तानि षट् द्रव्यानि 'आलव्यवन्त' सम्पा-
 दितवन्त मेन 'ब्राह्मणाः' अपरिमिताः 'ब्रूयुः'। किं मिति तदु-
 च्यते—'चरितं तवेति' त्वया चरणीयं व्रतं किं सम्यक् चरितम्?
 इति। तैत्तिरीयः स च 'ॐ भोः'—'इति' प्रतिब्रूयात्। ओ मित्य-
 ङ्गीकारे। हे महान्तः! युष्माभिर्यत्पृष्टं, तत्तथा सम्यक् कृत-
 मिति तस्यार्थः। एव सुक्तवन्तं पुनर्ब्राह्मणा ब्रूयुः। किं मिति
 तदुच्यते—'तव चरितं' प्रायश्चित्ताचरणं, यदि 'अनृतम्' उक्त-
 नियमरहितं चेत् तर्हि 'सप्तपरान्' अधमान् पुत्रपौत्रादिसन्तानान्,
 'सप्त परान्' उल्लृष्टान् पित्रपितामहादीन्, 'हन्ति' नाशयति;
 अतः 'तव सुचरितम्' ? 'इति'। तैस्तथा पृष्टः स पुनः 'ॐ भोः'
 इति ब्रूयात्। 'अत ऊर्ध्वम्' उक्तशपथपूर्वकसम्भाषणादनन्तरं
 नियमकाले प्रवृद्धानि किंशस्युलोमनखानि 'वापयित्वा', 'अहृत'
 नूतनं वस्त्रं 'परिधाय' परित आच्छाद्य, ब्राह्मणान् स्वस्ति
 वाचयित्वा 'पूतः' उक्तदोषादियुक्तो 'भवति' ॥

उक्तं प्रायश्चित्तं भूषणहत्याब्रह्महत्यासुवर्णस्तेयेषु महापात-
 केषु अतिदिशति—एतेनेति। 'एतेन' संवत्सर मष्टमे काले
 इत्यादिना सुरापानोक्तेन 'कल्पेन' नियमविशेषेन 'भूषणहाः'
 भूषणस्य विद्याहत्यादिभिः श्रेष्ठस्य ब्राह्मणस्य, ब्राह्मणगर्भस्य वा,

हन्ता, पूतो भवतीति शेषः । जपे तु विगेषः—‘पूर्वे’ पवित्रन्ते
इत्येतस्माद्दोषाणां जपेत् । सुराकल्पे “पवित्रन्ते इत्युत्तरेण”
—इत्याहुत्वादन पूर्व मिति प्रथमं पवित्रन्ते इत्येतद्दृश्यते ॥ तथा
‘एतेन’ उक्तेनैव ‘कल्पेन’ ‘ब्राह्मण’ ब्राह्मणजातिमात्रस्य हन्ता,
पूतो भवति; ‘उत्तर’ ‘शुद्धाणुदोषं’ साम च पदार्थं मितेरतावान्वा
विगेषः ॥ तथा ‘एतेन कल्पेन’ सुरापस्य चोदितेनैव कल्पेन
‘सुवर्णस्तेनः’ ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य सुवर्णस्य हर्त्ता शुद्धो भवति ।
‘अभिचिष्टम्’ ‘इति’ एतस्मात् जप्तस्य मितेरतावान् विगेषः ॥
प्रावृत्तिः समाप्तिदोषतनार्या ० (३) ॥ ५ ॥

इति त्रयोमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
पञ्चमखण्डः ॥ ३ ॥

(श्रद्धापान, ऋद्ध्या, दृद्ध्या, अर्वादेव पापेव आरुचिह्न)

श्रद्धा पान करिशा एकवत्सगर अष्टमकाले ब्रूयापानिते (अर्धां
अग्रनिर्ग मध्ये) यावत् गच्छवे, तावदाद्यं भोजन करिबे । नात्रि
निम्ने ज्ञान्ते उपरि लब्धावश्वाद्यं परिधान करिबे । दिवने (प्रातः
मध्याह्नं ७ गात्रं) त्रिकालशायी हईवे एवंग्रात्रिते स्थान ७ आगन-
संयुक्त थाकिबे (अर्धां एक स्थाने, एक आगने अस्तावधि उदय
पर्यन्त एकभावे उपनिष्ट थाकिबे) । गर्भदा ‘पवित्रं ते’ এই रुक्
श्रीत উত্তর গান্ধী * গ-শ্রব জপ কবিবে ! যেখানে স্থান, আগন ৩
ভোজন লাভ হইতে পাবে, এরূপ স্থানে কিং আমন্ত্রান্তে কুর্জিব

* নৈশায়্য* সমার নিব লখাবে ; মাধবীমন্ত্রকরণসামান্যত্বাৎ ।

† এ শ্রুত মূলকও হইলী যদি আছে, তাহাশ্র উক্ত অতঃপর দ্বিতীয়তী ।

নির্মাণ পূর্বক বাগ করিবে। প্রবাণ করিবে না (অর্থাৎ ঐ এক বৎসরের মধ্যে গ্রামান্তরে যাইবে না।) খীর কুকর্মেণ দ্বারা এই কষ্ট, ইহা সাধাবণের নিকটে প্রকাশ করিবে। চাষিজনা ব্রাহ্মণের সমক্ষে ভোজন করিবে। মৃত্তপুত্রীষত্যাগাদি আবশ্যক কার্য্যেব জন্ত গ্রামস্থাবের অনতিদূরেই বিচরণ করিবে। মৃত্ত পুত্রীষাদির জন্য না হইলে, অথবা গ্রামস্থাবের অনতিদূরেই না হইলে, গমন শঙ্কনীয় হইবে (অর্থাৎ নিরর্থক গমনে লোকে খেচ্ছাচারের আশঙ্কা করিতেও পারে)। এইরূপে সংবৎসর পূর্ণ হইলে তৈল, লবণ সুব, অগ্নি, গো, বীজ (শস্য) এই চতু-বস্তু সংগ্রহ করিলে ব্রাহ্মণগণ ঐ ব্যক্তিকে জিজ্ঞাসা করিবেন,—‘তোমার, ত্রত পূর্ণ হইয়াছে?’ ঐ ব্যক্তি ‘ওঁ ভোঃ’ বলিয়া উহা স্বীকার করিবে। পুনশ্চ ব্রাহ্মণগণ বলিবেন—‘তোমার আচরণ যদি ক্লান্তিম বা মিথ্যা হয়, তবে পুত্র-পৌত্রাদি সন্ত এবং পিতৃ-পিতামহাদি সন্ত, এই চতুর্দশ পুরুষকে নষ্ট করিবে, অতএব বল,—তোমার এই আচরণ প্রকৃত?’ পুনশ্চ ‘ওঁ ভোঃ’ বলিয়া স্বীকার করিবে। পবে কেশ, শ্মশ্রু, বোন, নখ বপন করাইয়া নূতন বস্ত্র পরিধান করত ব্রাহ্মণগণদ্বারা স্বস্তিবাচন করাইয়া পবিত্র হইবে।

এই নিয়মে ‘পবিত্রন্তে’ শ্লোকে গীত পূর্ব নামটি জপ করিলে জগহা পবিত্র হইবে ॥

এই নিয়মে উত্তর শুদ্ধাশুদ্বীষ নাম জপ করিলে ব্রহ্মহু পবিত্র হইবে।

এই নিয়মে ‘অতি ত্রিপৃষ্ঠম্’ শ্লোকে গীত নামটি জপ করিলে সুবর্ণচৌরও পবিত্র হইবে (৩) ॥ ৫

আবদ্য ঐশ্বর্য্যবত নামস্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাদ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ अथ पष्ठः खण्डः ॥

ब्राह्मणस्य हत्वा मासं मुदके वासश्चतुर्थे काले भोजनं दिवा वहिरा स्याद् व्रतान्ते शुक्रं ते अन्यश्च जतन्ते अन्यदित्येतद्भायेदन्यस्य हत्वा कृच्छ्रं चरन्नयं सहस्रमानव इति द्वितीयम् (१)

सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्तं मुक्तम् ; अथ ब्राह्मणस्य हिरण्यव्यतिरिक्तद्रव्यहरणे प्रायश्चित्तं माह—ब्राह्मणस्य मिति । ‘ब्राह्मणस्य’ गवादि द्रव्यं, ‘हत्वा’ माससम्पूतिपर्यन्तम् उदकसमीपे वासः कर्त्तव्यः ; साक्षादुदके मासपर्यन्तं वसु मयव्यत्वात् । तथा ‘चतुर्थे काले भोजनम्’ । तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— दिवेति । दिवा भुक्त्वा ततो भोजनकालात् परिगणनायां चतुर्थः कालः अपरेदुरा रात्रौ भवति ; “सायं प्रातर्दिजातीना मग्नं श्रुतिचोदितम्”—इतिविहितत्वात्, दिवारात्रियैकैकी भोजनकाल इति मन्तव्यः । एवं भुक्तरात्रिकालमादिमं हत्वा तृतीयेऽहनि दिवा चतुर्थः कालः । एवं मासपर्यन्तं नियमं माचरेत् । आकारो विकल्पवाचको वेत्यर्थसमानार्थः ; स च विकल्पो जलसमीपापेक्षः । ‘दिवा’ अङ्गि ‘वहिः’ स्यात् ग्रामादन्यत्र यत्रकुत्रापि वासो भवेत् ; जलसमीपे वेत्यर्थः । ‘उदके वासः’—इत्यनेनैव ग्रामाद्वहिर्द्वे सिद्धे ‘दिवा वहिः आ स्यात्’—इति पुनर्विधानेन दिवा वहिर्वा जलसमीपे वा स्यात्, रात्रौ तु ग्रामे एवेत्यवधार्यते । एवं मासं व्रतं समाप्य तदन्ते ‘शुक्रन्ते अन्यदित्येतत्’ सामं गायेत् । आह्वयनुपदेशाच्छतं दशावर मितुः पादेय मिति (५४ पृ०) मन्तव्यम् ॥

अथ 'ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य द्रव्यापहरणे प्रायश्चित्त माह—
अन्यस्येति । 'अन्यस्य' ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य किञ्चिद्वदि धनं 'हत्वा'
तदपनुत्तये 'कृच्छं' प्रथमोक्तं प्राजापत्यं 'चरन्' तेषु चरणादि-
दिवसेषु 'अथ ए' सहस्रमानवः—'इति' अस्य 'द्वितीयं' साम
गायेत् ॥ (१)

(अश्वशान्तिवर्णने प्रायश्चित्त)

अश्वश्च इत्थं करिष्या एक नाग कालं कृत्वाग्रीपे वाग करिष्ये,
चतुर्थकाले भोजनं करिष्ये, दिवादिदिने एव प्राग्नेत वाहिने
भोजनं करिष्ये । एतेकपे एकनागकालं यथास्तु दृश्ये 'शुक्रं
अश्वं यजतं ते अश्वं' एते शक्ये उच्यते नागं गानं करिष्ये ।
ब्राह्मणार्तिरिक्तं वर्णनं अथ इत्थं करिष्या कृच्छं यत् आचरणं कर्तव्यं
'अथ सहस्रमानवः' एते शक्ये अथ द्वितीयं गानं गानं करिष्ये ॥ (१)

गुरुदारान् गत्वा सुरापकल्पेनाक्रान्त्येतद्भावेद्
ब्राह्मणदारान् गत्वा त्रीन् कृच्छ्राण्यश्चरन् ब्रह्म
जज्ञान मिति पूर्वं मन्यस्य गत्वा कृच्छं चरन्नरण्यो-
रित्येतच्छूद्रां गत्वा त्रिरात्रं सुपवसन्निडा मग्न इत्ये-
तदकाले दारानुपेत्य त्रीन् प्राणायामानायम्य कया-
नाया द्वितीयं मावर्त्तयेद् (२)

अथ गुरुदारगमने प्रायश्चित्त माह— गुरुदारानिति । 'गुरु-
दारान्' उपनयनादिकं कृत्वा वेदं प्रयच्छति यः स गुरुः । तथाच
स्मर्यते— "स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदं ममैव प्रयच्छति"—इति ।
तस्य भार्या गत्वा 'सुरापकल्पेन' सुरां पीत्वा संवत्सरं मित्यादिना,

स्वस्तिवाचयित्वेतत्तदन्तेन (६० पृ०) कल्पेन चरन्, पवित्रन्त
इत्युत्तरस्य स्थाने 'अक्रांक्षमुद्रः-इत्येतत्' साम 'गायेत्' ॥

अथ ब्राह्मणदारगमने प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणदारानिति ।
'वीन् कच्छान्' कच्छातिकच्छकच्छातिकच्छाख्यान् "अघातस्त्रीन्
कच्छान् व्याख्यास्यामः"—इत्यादिनोक्तान् (१६ पृ०) । स्पष्ट
मन्यत् ।

अथ क्षत्रियवैश्ययोर्दारगमने प्रायश्चित्त माह— अन्यस्येति ।
'अन्यस्य' अत्रान्यशब्देन ब्राह्मणस्योक्तत्वात् शूद्रस्य वक्ष्यमाणत्वात्
राजन्यवैश्यजातीयो विवक्ष्यते । तस्य भार्या 'गत्वा' 'कृच्छ्र' प्राजा-
पत्यास्य 'चरन्' 'अरण्योरित्वेतत्' साम गायेत् ; कृच्छ्रसमाप्ति-
पर्यन्त' नित्यकर्माविरोधेनेत्यभिप्रायः ।

अथ शूद्रदारगमने प्रायश्चित्त माह— शूद्रा मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
पर्वादुपवासदिवसेष्वेव गमननिवृत्तिः, सा च नापेक्ष्यते ।

अथ सभाषाया मेव गमने प्रायश्चित्त माह— अकाल इति ।
'अकाले'— अकाली चेष्टा सम्भवति,—ऋतुकालव्यतिरिक्त एकः,
ऋतुकालेऽपि पर्वादिनिषिद्धकालात्मके निषिद्धो द्वितीयः ; "पर्व-
वर्जं व्रजेद्द्वीमानितिस्मृतेः । तस्मिन् स्त्रियं गत्वा 'वीन् प्राणायामान्'
कृत्वा 'कया नः'-इत्यस्या 'द्वितीय' साम 'आवर्त्तयेत्' ॥ (२)

(ऋतुनाशदिगमनेन व्याश्रितम्)

ऋतु-दाव-गमने श्रुतापानेन निग्रमे 'अक्रान्' एहे शब्दे गीत
गान गान करिबे । ब्राह्मण-पत्नी गमन कविश कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र,
कृच्छ्रातिकृच्छ्र एहे कृच्छ्रद्वय आचरण कविश 'अक्रान्' शब्दे
गीत, पूर्व गान गान करिबे । तदन्तेन दाव-गमने कृच्छ्रमात्र
कविश 'अवगोः' एहे शब्दे गीत गान गान करिबे । शूद्रा-गमने

द्वित्रांश उपवाग करत 'देङ्गा गच्छे' एहे श्रुते गीत गाग गान करिवे । गमननिवृत्तिकाले श्रौतपञ्चीगमने आवागमय्य करित्रा 'कृशा नः' एहे श्रुते गीत द्वितीय गाग वाग वाग गान करिवे ॥ (२)

ब्राह्मणाद् वार्धुपिं हृत्वा चीन् कृच्छ्रांश्चरन्
ब्रह्मजज्ञान मित्युत्तर मन्यस्य हृत्वा कृच्छ्रं चरन्ननु हि
त्वा सुतं सोमेत्यनु हि त्वा सुतं सोमेति (३) ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणाद् वृद्धिरूपर्णादाने प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणा-
दिति । 'ब्राह्मणाद्' उत्तमवर्णात् 'वार्धुपिं' वृद्ध्या प्राप्तं धनं
'हृत्वा' गृह्यत्वा, तत्पत्नीकाराय 'चीन्' पूर्वोक्तान् 'कृच्छ्रम्' 'चरन्'
'ब्रह्म जज्ञान मित्युत्तर' साम गायेत् ।

अथ चक्षियादेर्वृद्धिहरणे प्रायश्चित्त माह— अन्यस्येति ।
'अन्यस्य' ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य चक्षियादेरनुत्तमवर्णस्य वृद्धिप्राप्तं
धनं 'हृत्वा' पूर्वोक्तं 'कृच्छ्रं' चरन् 'यतु हि त्वा'—'इति' एतत् साम
गायेत् ॥ अभ्यासः खण्डसमाख्यः (३) ॥ ६ ॥

इति श्रोमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये द्वादशोऽध्याये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये

पठः खण्डः ॥ ६ ॥

(वार्धुपिं अश्वेन आशुचिह्न)

आशुचिह्नं निरुद्धे वार्धुपि (श्रुत) अश्वेन कनिशां कृच्छ्रं यज्ञं कर्तुं
'यज्ञं कर्तुमनु' एहे श्रुते गीत द्वितीय गाग गान करिवे । उदङ्गि-

त्रिरु वर्णनं निरुद्धे वाङ्मयि ग्रहणं करिवा दृष्टमात्र आचरणं करत
'अनु हि वा श्रुतं नोम' एवे इदं शीतं नाम गानं करिबे (७) ॥ ७

आरमदं श्रीगङ्गादेव नामप्रदी चण्डोपाख्यानं कुरु,
नामविधानं वाङ्मयं एवमाशाद-वर्तमानं
दशरथ दशरथान्नमोः ।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

राज्ञः प्रतिगृह्य मास मुदके वसन् दिवा भुञ्जानो
महत्तत्त्वोमो महिपश्चकारित्वेतद्गायेदन्यस्याप्रतिया-
द्यस्य कृच्छ्रं चरन्स्त्रिकटुकेष्वित्येतददत्तादान एक-
रात्र मुपवसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम् (१)

अथ राजप्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— राज्ञ इति । 'राज्ञः'
प्रजापालनादिस्वधर्मोपेतस्य चतुर्थस्य धन मनापदि 'प्रतिगृह्य'
गी-हिरण्यादि सत्त्वा विहितकल्पश्चेत् । आपद्यभ्यनुज्ञा स्मर्यते
—“राजधनं मन्विच्छेच्छंगितः स्नातकः क्षुधा”—इति । शिष्टं
स्पष्टम् ।

अथोक्तव्यतिरिक्तस्याप्रतियाद्यस्य प्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह
—अन्यस्येति । 'अन्यस्य' अप्रतिग्राह्यस्य स्मृतिषु यस्य प्रतिगृह्यो
निन्दितस्तस्य जनस्य रजतव्यतिरिक्तं धनं प्रतिगृह्य 'कृच्छ्रं' प्राजा-
पत्यं 'चरन्', तद्विषयेषु 'त्रिकटुकेष्वित्येतत्' सामं गायेत् । अत्रा-
प्यनापदि मन्तव्यम् ; आपद्यभ्यनुज्ञानाम् । तथाहि—

‘আপহতঃ ম প্রগৃহ্ণন্ ভুজ্জানোঽপি যতস্ততঃ ।

ন লিপ্যেতৈনসা বিপ্রো জ্বলনাকর্কসমো হি সঃ ॥’—ইতি স্মৃতিঃ ॥

অথ অদত্তাদানি প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অদত্তেতি । অদত্তস্য স্বামিনঃ সন্নিধৌ দক্ষিণ্যাदिना तेनाप्रतिपिहस्य धनस्यादाने ऽपश्यतो हरणे तु चौयात्मकत्वात् स्तेनপ্রায়श्चित्तं द्रष्टव्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ (১)

(ব্রাহ্মপ্রতিগ্রহাদিহি প্রায়শ্চিত্ত)

ব্রাহ্ম-দত্ত প্রতিগ্রহে এক মান কাশ জন-গমীপে বাগ করত, দিবাজোজী হইয়া ‘মহন্তং গোমো মহিষশ্চকার’ এই স্বকৈ গীত মান গান করিবে । অন্যত্র প্রতিগ্রহে বৃক্ষ আটনন কবিয়া ‘ত্রিক-
ক্রকেনু’ এই স্বকৈ গীত মান গান করিবে । অদত্ত বস্তু হেচ্ছাপূর্বক গ্রহণ করিলে এক ন্যায় উপবাগ করত ‘অধিস্থিথেন’ এই স্বকৈ গীত দ্বিতীয় গামটী গান করিবে ॥ (১)

ব্রাহ্মণায়াবগূর্য প্রাণং গায়েন্নিহত্যাপানঞ্চ শোণিতে
চরতি প্র সোম দেবীতয় ইতি দ্বিতীয়ঞ্চ (২)

অথ ব্রাহ্মণায়াবগূরুণ-তাড়ন-সৌহিত্যোৎপাদনেণ প্রায়শ্চিত্ত মাহ— ব্রাহ্মণায়েতি । ‘ব্রাহ্মণায়’ ‘অবগূর্য’ হস্তাদৃশ্যাদুদ্যমনং কৃत्वा प्राणाख्यं साम गायेत् । देहे शोणिते चरति सति ‘प्र सोम देववीतये’—‘ইতি’ অস্য ‘দ্বিতীয়’ গায়েৎ ॥ (২)

(ব্রাহ্মণগমনান্দিহি প্রায়শ্চিত্ত)

ব্রাহ্মণকে আঘাত করণার্থ দণ্ডাদি উদ্ভিত করিলে বা হস্তো-
পান ন্যায় করিলে ‘প্রাণ’ নানক নাম গান করিবে । ব্রাহ্মণকে
আঘাত করিলে ‘অপান’ নানক নাম গান করিবে । যদি ব্রাহ্মণের

गाय्ये एकप आघात इत्येव ताशात्ते गीर्गितपात दृष्टे इत्य, ताशा
इत्येन 'अ गोम देव वीतये' अथै ह्येक ग्रीत द्वितीय गांगति गान
रुनित्वे ॥ (२)

राजन्यवैश्यौ सवनगतौ हत्वा ब्राह्मणः स्व-
कल्पेन शुद्धाशुद्धीय मुत्तरः शूद्रः हत्वा द्वादशरात्र
मुपवास उदके च वासो ऽयन्त इन्द्र सोम इति
द्वितीयं गाः हत्वा द्वादशरात्र मुपवास उदके च
वासो वयङ्ग त्वा सुतावन्त इति द्वितीय मन्यत् प्राणि
हत्वैकरात्र मुपवसन्नस्मिन्निग्मेनेति द्वितीयम् (३)

अथ सवनस्वराजन्यवैश्ययोर्जनते प्रायश्चित्त माह— राजन्य-
वैश्याविति । 'सवनगतौ' सूयते सोमो यत्रेति सवनं सोमयागः, तं
प्राप्ती, सोमयाजिनौ तौ 'हत्वा', ब्राह्मणः 'स्वकल्पेन' स्वविधिना
उक्तेन "भास मुदके वासयतुर्थं काले भोजनं दिवा बहिरा स्यात्"
— इत्युक्तकल्प मनुष्याय (६५ पृ०), तदन्ते 'शुक्रन्ते'-इत्येतस्य
स्थाने 'शुद्धाशुद्धीय मुत्तर' दशावरं शतकृत्वो गायेत् ॥

अथ शूद्रजनने प्रायश्चित्त माह— शूद्र मिति । 'शूद्र' चतुर्थ-
वर्णे 'हत्वा' 'द्वादशरात्र मुपवासः', तेषु दिनेषु 'उदके वासय',
'अयन्त-इन्द्रेत्यस्य 'द्वितीयं' नित्यकर्मणा विरोधेन गानं कर्त्तव्यम् ॥

अथ गोवधे प्रायश्चित्त माह— गा मिति । 'गां हत्वा' तत्स्वा-

० स्वविधिनेति । स्व' धनम् ; ब्राह्मणधनहरणविधिनेत्यर्थः (६४ पृ०) । असा-
भ्यन्ते तु 'ब्राह्मण' ब्राह्मणश्रुति 'स्वकल्पेन' स्ववचनिधौ निवेद्यार्थः (६० पृ०), सवनगतौ
राजन्यशूद्रावपि ब्राह्मणतुल्याविति भावः । अतएव ब्राह्मणवधे षडुक्तं शुद्धाशुद्धीय मुत्तरं,
तदेवैकपौति सुधीभिर्मात्रम् ।

মিনে স্ন্যাস্ দত্ত্বা 'দ্বাদশরাত্র সুপবাস উদকে বাসত্ব' । 'বয়ং ঘ
ত্বা সুতাবন্তঃ'—'ইতি দ্বিতীয়ম্' । স্পষ্টার্থ মন্যত্ ॥

অথান্যপ্রাণিবধে প্রায়থিত্তি মাহ—অন্যদিতি । অন্যপ্রাণীতি
গোব্যতিরিক্ত মজাদিক সুচ্যতে । স্পষ্ট মন্যত্ ॥ (১)

গোময়াকৌ ক্ষত্রিয় বা বৈশ্যকে হত করিয়া ব্রাহ্মণ-বধ নিয়মে
(অর্থাৎ ব্রাহ্মণজাতির বধে বেক্রপ নিয়ম নহা ইহা আছে (৬৪ পৃষ্ঠে),
সেই নিয়মে 'শুক্লা শুক্লীর' নামক দ্বিতীয় গাং জপ করিবে । শৃঙ্গ-
হননে দ্বাদশরাত্র উপবাস করত জলগমীপে বাগ করিবে ; এবং ঐ
দ্বাদশদিন 'অগ্নঃ ত ইহ গোমঃ' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় গাং গান
করিবে । গো-হননে দ্বাদশরাত্র উপবাস করত জল গমীপে বাগ
করিবে , এবং ঐ দ্বাদশ দিন 'বয়স্ব ভা সুতাবন্তঃ' এই ঋকে গীত
দ্বিতীয় গাং গান করিবে । অগ্নি কোন প্রাণী বধ করিলে একরাত্র
উপবাস করত 'অগ্নিস্তিগ্ধেন' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় গাং গান
করিবে ॥ (৩)

অবকীর্ণীণী বীন্ কৃচ্ছ্রাশ্চরন্ পরীতো পিচ্ছতা
সুত মিতি চতুর্থ মাভর্ত্যেদেতেন কল্বেন পরিবেতা
পরিবিন্দশ্চ সোমন্ রাজানং বরুণ মিত্যেতদ্যোনৌ
রৈতঃ সিত্ত্বাগ্নির্মূর্ধা ঘৃতবতীদ্বিতীয়ং যদিতস্তন্বৌ
মমেতি চ শূদ্রজীবিণাং সেবিত্বোপরম্য বীন্ কৃচ্ছ্রাশ্চ-
রন্স্বক্ৰ মিত্যেতদ্রায়েদ্ বৈশ্যজীবিণাং বয়ঃ সুপর্ণা
ইত্যেতদ্রাজন্যজীবিণাং পবস্বসোমমধুমাণ্ কৃতা-
বেত্যেতদমি ত্বা শুর মিতি বা সদা প্রয়োগো ব্রাহ্মণ

मन्त्रत मभिगस्य सत्पापं प्रतिपद्यते गुह्यं प्रकाशय-
द्भर्तृभाग् भवत्यग्निस्त्रिगमेनेति वर्गं प्रयुञ्जानस्तेन
तत्तरति तेन तत्तरति (४) ॥ ७ ॥

अथावकीर्णः प्रायश्चित्तं मुच्यते—अवकीर्णीति । यो ब्रह्म-
चारो स्त्रियं मुपेयात् सोऽवकीर्णी । तस्य स्वरूपं ज्ञातुं मन्त्राद्—
“सृष्टितं व्रतिनां रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणः ।

कामतो नामतः प्रादुरवकीर्णीति तं बुधाः ॥”-इति ।
स प्रथमोक्तान् (१६ पृ०) ‘चोन् द्रष्टुं यरन्’ तेषु कालेषु ‘परोतो’
पिच्छता सुत मिति चतुर्थं मावर्त्तयेत्-इति ॥

अथ परिवेत्तृपरिविन्दयोः प्रायश्चित्तं माह—एतेनेति ।
अथ जे अविवाहिते सति योऽनुजो जायां विन्दते, स परिवेत्ताः;
तदग्रजः परिविन्दः । तावुभावपि ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन ‘कल्पेन’ चरन्ती
सन्ती ‘सोम’ राजान मितेरतत् गायेतान् ॥

अथायोनी रेतःसेके प्रायश्चित्तं माह—अयोनाविति ।
‘अयोनी’ योनिव्यतिरिक्ते वा प्रदेशे ‘रेतः’ सेचयित्वा तन्प्राय-
श्चित्ताय स्नात्वा ‘अग्निर्मूडादोनि चोष्णि सामानि गायेत् ॥

अथ शूद्रोपजोवने प्रायश्चित्तं माह—शूद्रजोविका मिति ।
शूद्रं प्रभुं सेवित्वा तदत्तेन धनेन यदुपजोवनम्, सा शूद्र-
जोविका ७ ; तां ‘सेवित्वा’ प्राप्य, ततः कदाचिद् ‘उपरम्य’ कष्टं
मित्युपरतो भूत्वा ‘चोन् द्रष्टुं यरन्’ ‘चक्र मितेरतत्काम गायेत् ॥

अथ वैश्वचक्रिययोराह—वैश्वेति । उभयत्रापि उपरम्य

ত্বীন্ কচ্ছানিতেতসমানম্ । চত্বিযবিপয়ে বিকল্যঃ—‘পবস
সোমম্’-‘অভি ত্ব’ মেপম্’-ইত্যেতয়োরন্যতরদ্ গায়েদিতি ॥

অথ শূদ্রাদিজীবিকাসু কচ্ছুচয়ং গানং চ বিহিতম্, তস্য
কঃ কালঃ? ইতি জিজ্ঞাসায়া মাহ—সদেতি । চক্রাদীনাং সাম্রা
তপ্রায়শ্চিত্তকালেষু ‘সদা’ নিত্যনৈমিত্তিকানুগুণ্যেন প্রয়োগঃ কার্য্যঃ ॥

অথ ব্রাহ্মণমিথ্যাগস্তিগুহ্যপ্রকাশনযোঃ প্রায়শ্চিত্তং বিবহু-
স্তল্করণে দোষবাহুল্যং যাবয়তি—ব্রাহ্মণ মিতি । ‘ব্রাহ্মণম্’
অনাগসম্ ‘অনৃতম্’ অর্থার্থম্ ‘অভিশস্য’ ব্রহ্মহত্যাदीনি
সমারোপ্য শংসনং কৃत्वा, তস্য যত্নাপ মস্তি, স্বয়ং তজ্জাগ্ ভবতি ।
তথা ‘গুহ্যম্’ ‘অন্যৈরবিদিতং’ ব্রাহ্মণস্য পাতকাদিকং পরৈশ্চ
‘প্রকাগয়ন্’ তৎকৃতস্য পাপস্বার্থং স্বয়ং প্রাপ্নোতি । এতদুভয় মপি
নিন্দিত মিত্যর্থঃ । অথ তयोঃ প্রায়শ্চিত্ত মাহ—অগ্নিস্তিগ্মে-
নেতি । উক্তসামবর্গ মন্বহং ‘প্রযুক্তানঃ’, ‘তৈন’ প্রয়োগেন ‘তৎ’
নির্দিষ্টং পাপদ্বয়ং ‘তরতি’ অপাপো ভবতি ॥ অভ্যাসঃ খণ্ড-
সমাসার্থঃ (৪) ॥ ৩ ॥

ইতি ত্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাগে

সামবিধানারণ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণি প্রথমমাধ্যায়ে

সমমঃ খণ্ডঃ ॥ ৩ ॥

(অনকীর্ণাঙ্গিঃ প্রাশস্তিঃ)

অনকীর্ণী * ব্যক্তি রুচ্ছুভব (রুচ্ছু, অতিরুচ্ছু, রুচ্ছুতিরুচ্ছু)
প্রাচর্য্য করত ‘পত্নীতো বিকৃত্য যুতম্’ এই একে গীত চতুর্থ নামটি
বান নান গান করিতে ।

* যে দক্ষজাতীর হৌদঃপূর্ণাঙ্গি মোবে দত্ত নষ্ট হয়, তাহাকে অনকীর্ণী কহে ।

পরিবেত্তা এবং পবিবিন্দ*, উভয়ে এই নিয়মে 'গোমং বাজানং বরুণম্' এই ঋকে গীত নাম গান করিবে।

যোনি ভিন্ন প্রদেশে বেতঃ-নেক করিয়া 'অগ্নিনূর্জা' ঋকে গীত নাম, 'বৃতবতী' ঋকে গীত দ্বিতীয় নাম এবং 'যদিতত্ত্বয়োমম' ঋকে গীত নাম, এইনামত্রয় গান করিবে।

শূদ্রজীবিকা সেবন (দাসত্ব) করিয়া তাহা হইতে উপরত হওত কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ পূর্বক 'চক্ৰং' এই ঋকে গীত নাম গান করিবে। বৈশ্যজীবিকা (কৃষ্যাদি) করিয়াও তাহা হইতে উপবত হইয়া কৃচ্ছ্রত্রয় করত 'বয়ঃ সুপর্ণা' ঋকে গীত নাম গান করিবে। রাজকৃচ্ছ্রজীবিকা (শত্ৰুচালনাদি ব্যবসায়) করিয়াও তাহা হইতে উপরত হইয়া কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ করত 'পবন্য গোম মধুমা' ঋতাবা' ঋকে গীত নাম অথবা 'অভি ত্যং' ঋকে গীত নাম গান করিবে। অবি-
ত্তিত্তজীবিকাবিসম্বন্ধ প্রারম্ভিতগুলিতে ব্যবস্থাপিত গানগুলি, যাবৎ কাল কৃচ্ছ্রত্রয় করিবে, তাবৎ নিত্য কার্যের অবিবোধে মর্দনাই প্রয়োগ করিতে থাকিবে।

ব্রাহ্মণের প্রতি বৃথা দোষানোপ করিলে, সেই পাপ, সেই আনোপকারী প্রাপ্ত হইবে। ব্রাহ্মণের অপ্রকাশিত দোষ প্রকাশ করিলে, প্রকাশিত তা সেই দোষের অর্দ্ধাংশভাগী হইবে। যথানিয়মে 'অগ্নিস্তিগ্ধেন' এই ঋতুমূলক বর্গ (অর্থাৎ নামত্রয়) গান করিলে এই উভয় দোষ হইতে উত্তীর্ণ হইবে (৪) ॥ ৭ ॥

আবশ্যক ত্রীমত্যাভ্যন্ত সামশ্রনী ভট্টাচার্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমোধ্যায়-সপ্তমখণ্ডের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

* অগ্রজ ভ্রাতাব বিবাহের পূর্বে বিবাহকাব্যী অহুজকে পরিবেত্তা এবং ঐ অগ্রজকে পবিবিত্তি, পবিবিন্ন ও পবিবিন্দ কহে।

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

रसान् विक्रीय कृच्छ्रं चरन् घृतवतीद्वितीय
 मुभयतो दन्तान्विक्रीय कृच्छ्रं चरन् को अद्य युङ्क्ता
 इत्येतत् तान् प्रतिगृह्येतेनैव कल्पेन शम्पद मित्येत-
 ददत्तां कन्यां प्रकृत्य कृच्छ्रं चरन्नभ्याहव्यो अनात्व
 मित्येतद्गायेत् तां प्रतिगृह्येतेनैव कल्पेन शम्पद
 मित्येतदभ्युदितो भद्रो नो अग्निराहुत इत्येतद्गाये-
 दभ्यस्तमितो न तस्य मायवा चनेति (१)

अथ रसविक्रये प्रायश्चित्त माह— रसानिति । ‘रसान्’ तैल-
 घृत-दध्यादीन् ‘विक्रीय’ विक्रयं कृत्वा ‘कृच्छ्रं’ प्राजापत्यं ‘चरन्’
 ‘घृतवती’-इत्येतस्य ‘द्वितीय’ गायेत् ।

अथाग्नादिविक्रये प्रायश्चित्त माह— उभयत इति । ‘उभयतो
 दन्तान्’ अग्नादीन् ‘विक्रीय’ ‘कृच्छ्रं’ पूर्वोक्तं प्राजापत्यं ‘चरन्’
 तद्विषयेषु ‘को अद्य’-‘इत्येतत्’ साम गायेत् ।

अथाग्नादिप्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— तान् प्रतिगृह्येति ।
 ‘तान्’ अग्नादीन् ‘प्रतिगृह्य’ ‘एतेनैव कल्पेन’ छद्धानुष्ठानपूर्वेण
 को अदेत्येतस्य स्थाने ‘शम्पद मित्येतद्’ गायेत् । न चात्र प्रति-
 ग्रहशब्दो यावतोऽग्नान् प्रतिगृह्येयादित्यत्रेव दानपर इति मन्त-
 व्यम् । तत्र “प्राजापतिर्वरुणायास्त मनयत् । स सां देवता
 मार्षत् । स पर्यदीर्यत”-इतिवाक्यक्रमेण तथा निर्णीतम् ; इह
 तु प्रसिद्धपरित्यागे विरोधाभावात् ।

अथादत्तकन्यापगमने प्रायश्चित्त माह— अदत्तां कन्यामिति ।

পিত্রাদিনা 'অদত্তা কন্যা' 'প্রকৃত্য' বিবাহ' কৃত্বা, তদ্রায়যিত্তার্থে 'কল্প' চরন্ 'অস্বাভব্য ইতেরতৎ' সাম গায়েত্ ।

অথ তস্যা এব প্রতিগৃহে প্রায়যিত্ত মাহ— তা প্রতিগৃহ্যেতি । 'তাম্' অদত্তা পিত্রাদিনা মন্যেণ প্রদত্তা বা, বলাদাকৃত্য তা 'প্রতিগৃহ্য' ভাৰ্য্যাত্বেন স্ত্রীকৃত্য 'এতেন' পূর্বোক্তেন 'কল্যেণ' কল্প' চরন্ 'শম্পদ মিতেরতৎ' গায়েত্ ।

অথাম্যুদিতাম্যস্তমিতযোঃ প্রায়যিত্ত মাহ— অম্যুদিত ইতি । যস্মিন্ সুম্নে সূর্যো ঽম্ভাদেতি সো ঽম্যুদিতঃ । যস্মিন্ সুম্নে সো ঽস্ত মেতি সো ঽম্যস্তমিতঃ । তৌ যথাক্রমং সামনৌ গায়েতাম্ । অত্রাহত্যয়বণাৎ শতং দশাবর মিতি সামান্যেনীজ্ঞা (৫৪ ট্০) আহুতির্দ্রষ্টব্য ॥ (১)

(রসবিক্রাদির প্রাশস্তিত)

তৈল, ঘৃত, দধি প্রভৃতি রস বস্তু বিক্রয়কারী প্রাজাপত্য ব্রত করত 'ব্রতবতী' স্বকে গীত দ্বিতীয় গান গান করিবে । যে সমস্ত প্রাণীও উদ্ধাধো উভয় ভাগে দন্ত উৎপন্ন হইয়া থাকে (মনুষ্যাদি), তাদৃশপ্রাণীও বিক্রয়কারীও প্রাজাপত্য ব্রত সহ 'কো অদ্য যুক্তে' স্বকে গীত গান গান করিবে । ঐরূপ প্রাণীও প্রতিগ্রহণেও ঐ নিয়মে 'শম্পদম্' স্বকে গীত গান গান করিবে ।

'অদত্তা কন্যা বনপূর্বক হরণ করিলে প্রাজাপত্য ব্রত করত 'অভাতব্যো' 'অনা হম্' এই স্বকে গীত গান গান করিবে । দানাদি-কারীর মতেব বিরুদ্ধে অন্যদত্তা বা স্বয়ংবরা কন্যাকে বিবাহ করি-য়াও ঐ নিয়মে 'শম্পদম্' স্বকে গীত গান গান করিবে ।

অভূদিত * ব্যক্তি 'ভদ্রো নো অগ্নিবাহতঃ' এই স্বকে গীত

गाय गान कत्रिदे । अडाएनिउ • वासि 'न उगा गाइजांन' अएक
गौउ गाय गान कत्रिदे ॥ (५)

दुष्वःप्रेष्वद्य नो देव सवितरिति द्वितीय मन्य-
स्मिण्स्त्वनाज्ञाते कयानाया द्वितीय मावर्त्तयेदग्निदग्धे
घृताक्तान् यवाञ्जुहुयाज्जातः परेण धर्मणेत्येतेनाग्नये
स्वाहेति च मूपिकजग्धे तिलाञ्जुहुयान्न किं देवा
इनीमसीतीन्द्राय स्वाहेति च कूर्चनाश एकरात्र मुप-
वसन्नग्निस्त्रिगमेनेति द्वितीयं मन्यस्मिण्स्त्वनाज्ञाते यं
वृचेष्विति द्वितीयम् मनुष्येष्वभिवातेषु घृताक्तानां
यवाना मादृक् जुहुयादग्ने त्वन्नो अन्तम इति चतु-
र्वर्गेण सामान्तेषु स्वाहाकारैरग्नये स्वाहा वायवे
स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहेति च स्नेहवद-
माणस मर्न्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयित्वा
स्वस्ति हैषां भवति गोष्वभिवातासु घृताक्तानां
यवाना मादृक् जुहुयादा वो राजान मित्येतेन रुद्राय
स्वाहेति च यावतीधूमः स्पृशति स्वस्ति हासां
भवत्यग्नेष्वभिवातेषु घृताक्तानां यवाना मादृक् जुहुया-
दश्वी रथी द्वितीयेनाश्विभ्यां स्वाहेति च यादती
धूमः स्पृशति स्वस्ति हैषां भवति स्वस्ति हैषां
भवति (२) ॥ ८ ॥

अथ दुःस्वप्नप्रायश्चित्तम्— दुःस्वप्नेष्विति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथाक्षिसन्दनादिदुर्निमित्ते प्रायश्चित्त माह— अन्यस्मिन्निति । ‘अन्यस्मिन्’ उक्तदुःस्वप्नाद्व्यतिरिक्तनानार्थसूचके अक्षिसन्दनादौ ‘अनाज्ञाते’ अविदितफलक्षेपे सम्भाविते सति ‘क्यानाया द्वितीय भावर्त्तयेत्’ । आहुतिविशेष्यते— अवर मिति । विराहुतिः जघन्या ; तत्तद्गौरवलाघवानुगुण्येन ततोऽप्यधिकं यथाशक्ति आवर्त्तयेदित्यर्थः ।

अथ गृहादिदाहे प्रायश्चित्त माह— अग्निदग्धे इति । गृहादावग्निना दग्धे सति ‘जातः परेणेतेरतेन’, ‘अग्नये स्वाहा इति च’ ‘घृताक्तान् यवान् जुहुयात्’ ।

अथाग्निदाहादिना भूपिकदाहे प्रायश्चित्त माह— भूपिकजग्धे इति । एतन्निगदेनैव सिद्धम् ।

अथ कूर्चनाशे प्रायश्चित्त माह— कूर्चनाशे इति । ‘कूर्चनाशे’ दर्भमयासनस्याग्निदाहादिना नाशे ‘एकरात्र उपवसन् अग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम्’ आवर्त्तयेत् ।

अथोक्तव्यतिरिक्तगृहोपकरणनाशे प्रायश्चित्तमाह— अन्यस्मिन्निति । ‘अन्यस्मिन्’ कूर्चव्यतिरिक्तगृहोपकरणे ‘अनाज्ञाते’ अज्ञातनाशकारणेन नष्टे भूति, उक्तैकरात्रकल्पेन ‘यं हवेष्विति द्वितीयम्’ गार्हेत् ।

अथ पुत्रभृत्यादिमनुष्यपीडने प्रायश्चित्त माह— मनुष्वेष्विति । ‘चतुर्वर्गेण’ ; सर्वान्ते ‘स्वाहाकारैक्य मागडा तदिशयति— ‘सामान्तेषु स्वाहाकारैः’—इति ; प्रतिवर्गान्ते स्वाहाकारयुक्तेनैत्यर्थः । ‘अथ अग्नये स्वाहा’—इत्यादिभिश्चतुर्भिश्चतस्र आज्याहुतीः जुहुयात् । ‘च’—शब्दचतुर्वर्गेण संह सम्बन्धार्थः । ‘स्नेहवत्’ घृताद्य-

পেতম্, 'অমাংসং' মাংসবর্জিতম্ 'অশ্ব' 'ব্রাহ্মণান্' চাঘরান্ 'ভোজ-
য়িত্বা' তান্ ভুক্তবতঃ 'স্বস্তি' বাচয়িত্বা— অত্র ক্কাযুতেব্রাহ্মণ-
ভোজনস্য পূর্বকালত্বাবগমাৎ পয়াৎ উক্তহোম ইতি গম্যতে ।
এবং কৃতে 'এষাং' পুত্রাদোনাং 'স্বস্তি' অবিনাশঃ চেম মিহু ভবতি ।

অথ গবা মমিধাতে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— গোষমিধাতাস্বিতি ।
স্বপ্ৰায় নেতত্ । রুদ্রস্য পশুপতিত্বাৎ তদমিত্বাচ্চৈ রুদ্রদেবতাক-
মন্তব্যং যুক্তম্ । 'যাবতোঃ' গাঃ হোমায়োঁ 'ধূমঃ সৃগতি', 'মাশাং'
'স্বস্তি' ভবতি' এব । তথাচ ধূমঃ প্রবডঃ কৰ্ত্তব্য ইত্যমিপ্রায়ঃ ।

অথাস্থাভিধাতে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অশ্বেষ্বিতি । সপ্তো
ঽর্থঃ । (২) ॥ ৮ ॥

ইতি অোসাযণাচার্য্যেবিরচিত্তে মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে ততোয়ে ব্রাহ্মণে প্রথমোধ্যায়ঃ

অষ্টমঃ খণ্ডঃ ॥ ৮ ॥

বেদার্থস্য প্রকাশেন তমো হৃদৈ নিবারণম্ ।

পুমর্ঘাযতুরো দেবাভিহাতিয়মহেতরঃ ॥ ১ ॥

ইতি অোমভ্রাজাধিরাজপরমেশ্বরবৈদিকমার্গপ্রবর্তক-

অোবোরবুকমূপালসাম্রাজ্যপুরম্বরেণ সাযণাচার্য্যেণ বিরচিত্তে

মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে ততোয়ে ব্রাহ্মণে প্রথমোধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

(হৃদয়প্রাঙ্গণে দর্শনে প্রাক্ষিত)

হৃদয়প্রাঙ্গণে দেখিলে 'অদ্য নো দেব নবিতঃ' স্বক্রে গীত দ্বিতীয় গান
গান করিলে । অন্য কোন অনিষ্টে স্মৃতিত * ইহেনে 'কয়ানা'
স্বক্রে দ্বিতীয় গান গান করিলে ।

• পুরুষের বান-অক্ষি-অঙ্গনাঙ্গি ।

গৃহাদি দক্ষ হইলে ‘জাতঃ পরেণ’ স্বকে গীত নাম গান পূর্বক ‘অগ্নয়ে স্বাহা’ মন্ত্রে কতকগুলি ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ গৃহে বা অন্য কোন রূপে নৃষিক দক্ষ হইলে ‘ন কি দেবা ইনীমসি’ স্বকে গীত নাম গান পূর্বক ‘ইন্দ্রায় স্বাহা মন্ত্রে’ তিল হোম করিবে। ঐ গৃহে বা অন্য কোন রূপে কুশানন দক্ষ হইলে একরাত্র উপবাস করত ‘অগ্নিস্থিগ্ধেন’ স্বকে গীত দ্বিতীয় নাম গান করিবে। দাহাদিতে অন্য কোন বস্তু বিনষ্ট হইলে ‘যং স্বত্রেবু’ স্বকে গীত দ্বিতীয় নাম গান করিবে। গৃহদাহে বা অন্য কোন প্রকারে পুত্র ভৃত্যাদি ‘আত্ম-পরিজন আহত হইলে ‘অগ্নে ইং নো অন্তম’ এই স্বকে উৎপন্ন, শেষে ‘স্বাহা’-পদযুক্ত, নামচতুষ্টয়ে ও ‘অগ্নয়ে স্বাহা’, ‘বায়বে স্বাহা’, ‘সূর্যায় স্বাহা’, ‘চন্দ্রায় স্বাহা’ এই মন্ত্রচতুষ্টয়ে এক আটক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। অনন্তর ব্রাহ্মণগণকে মাংসভিন্ন স-রস অন্ন ভোজন করাইয়া স্বস্তিবাচন করাইবে। এরূপ অনুষ্ঠানে সেই পরিবারের কল্যাণ হইবে।

গাভীপাল আহত হইলে ‘আ বো রাজানমু’ স্বকে গীত নামের শেষে ‘রুদ্রায় স্বাহা’ এই মন্ত্র যোগ করিয়া তাহা দ্বারা এক আটক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ হোমের ধূম যাবৎ গাভীকে স্পর্শ করিবে, তাহাদের সকলেরই মঙ্গল হইবে। অথ আহত হইলে ‘অশ্বী রথী’ স্বকে গীত দ্বিতীয় নামের শেষে ‘অশ্বিভ্যাং স্বাহা’ এই মন্ত্র যোগ করিয়া তাহা দ্বারা এক আটক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ হোমোত্তীর্ণ ধূম যাবৎ অশ্বকে স্পর্শ করিবে, তাহাদের সকলেরই মঙ্গল হইবে (২) ॥ ৮ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত নামপ্রদী ভট্টাচার্যের কৃত, নামবিধান ব্রাহ্মণের
প্রথমাধ্যায়-অষ্টমধ্যকের দ্ব্যাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ ইতি প্রথমঃ প্রপাঠকঃ ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

(७५)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—•••—

॥ ॐ३म् ॥

अथातः काम्याना मनादेशे त्रिरात्र मुपवासः
पुष्येणारम्भ आयुष्याख्येव प्रथमम् (१)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मच्च' बन्दे विद्यातीर्थमहेष्टरम् ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये नित्यकर्माग्निहोत्राद्यर्थानि, प्रायश्चित्तार्थानि
च सामाध्ययनानि बह्वनुरक्तानि; अथायुष्यादिकामार्थानि द्वितीये
ऽभिधीयन्ते ।—

तत्र काम्यानि विधास्यामीति प्रतिजानीते— अथात इति ।
'अथ' प्रायश्चित्तप्रयोगविधानानन्तरम्, 'अतः' यतः काम्यानां
प्रयोगापेक्षा अतः 'काम्यानां' कर्मानुष्ठानां आयुरादिफलानाम्,
प्रयोगा उच्यन्त इति शेषः ॥

अथ सामान्यं किञ्चित्परिभाष्यते— अनादेशइति । 'अना-
देशे' कृच्छ्रश्चरित्वेत्यादिविशेषोपदेशरहिते प्रदेशे आदौ 'त्रिरात्र
मुपवासः' कार्यः । पुष्येणारम्भइति । यत्काम्य भस्मिन् काले
कर्त्तव्य मिति नोक्तं, तस्य सर्वस्य 'पुष्येण' पुष्यनक्षत्रेण युक्ते चन्द्र-
मसि 'आरम्भः' कर्त्तव्य इति ॥

अथ वक्ष्यमाणकाम्यानां मायुष्याधीनत्वादायुष्याख्यध्ययनानि
प्रथमं विधास्यामीति प्रतिजानीते— आयुष्याख्येवेति । यतः
सर्वकामानां मायुष्यापेक्षास्ति, यतयायुष्यं सर्वरम्याशास्यम्, अतः
तानि आयुष्याणि आयुःसाधनान्यध्ययनानि 'एवं' 'प्रथमम्',
उच्यन्ते इति शेषः ॥ (१)

(६) अथ काम्य-गामाध्यायनस्य विधिः ।

अनन्तरं एवै स्थल इहेते काम्य कर्म सकलेन अनुष्ठीय विहित
इहेतेहे । येष्वने अकृत कार्येण पूर्वे शरीर शोधनार्थं कृष्णादि
व्रत विशेषरूपेण श्रुत ना इहेवे, तथाय गामान्यत द्विवाज उपवास
जानिते इहेवे । ये स्थले अकृत कार्येण आरुह-काल विशेषरूपेण
श्रुत ना इहेवे, तथाय गामान्यत पूजा नक्त्य जानिते इहेवे ।
यतुर्गल काम्य गामाध्यायन आह, तामात्र नक्षो आयुः-साधन गाम-
कुलिहै अथमे निधान करा याहेतेहे ॥ (१)

अवोध्यग्निर्महिषीणां मिति द्वे त्वावत इन्द्रं
नरो ग्रामे गेय मायुरिति चास्य निधनं कुर्यात्
त्यमूपु द्वे चातार मिन्द्र ए हविरित्येतस्य स्थाने स्वस्ति
न इति सोमः पुनान्त्य ए ससु प्रथमं विशुतो दाव-
न्निति पूर्व ए रहस्य उदुत्तमं वरुण पाश मित्येषो
ऽरिष्टवर्ग एतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः
शतं वर्षाणि जीवति जरयैव विस्र एसते (२)

अथायुःसाधन प्रयोग माह— अवोध्यग्निरिति । स्वष्टोऽर्थः ॥ (२)

(অষ্টি বর্ণ)

যে পূর্ণাঘ্নঃ কামনা করিবে, সে 'অবোধাঘ্নিঃ' স্বকে গীত গান, 'মহিজীর্ণান্' এই স্বকে গীত গানদ্বয়, 'দ্রাবতঃ' স্বকে গীত গান, গ্রামে গেল ও পঞ্চমাংশে আঘ্নঃশব্দাদি বিশিষ্টে 'ইক্ষ্বরঃ' স্বকে গীত গান, 'ভামু' স্বকে গীত গানদ্বয়, 'হবিঃ' পদের পরিবর্তে 'স্বস্তি নঃ' পদদ্বয় যোগ করত 'ভাতারমিষ্টঃ' স্বকের গান, 'সোমঃপূনা' স্বকে গীত শেব গান, 'নমু' স্বকে গীত প্রথম গান, 'বিশ্বতোদাবন্' স্বকে গীত অরণ্য গানে শ্রুত প্রথম গান, 'উদুতমঃ বরুণ পাশন্' স্বকে গীত গান ;—এই গানগনুস্বকে অষ্টিবর্ণ কহে । (যথাশক্তি) ইহান একটি অথবা কয়েকটি কিংবা সকলগুলি প্রয়োগ করিতে থাকিলে পূর্ণ শতাব্দ জীবিত থাকিবে, এবং জরাকর্ষক পরিত্যক্ত হইবে (অর্থাৎ জরাশীর্ণ হইবে না) ॥ (২)

ভাজাভাজে শুক্রচন্দ্রে রাজনরৌহিণ্যকে শুক্র-
যাদৌ হাউস্বরতাদীনি চত্বারি সেতুধাম চৈষঃ
পবিত্রবর্গ এতেষা মেক মনেকং বা সর্বাণি বা প্রযু-
জ্ঞানঃ পূতো ভবতি বহু প্রতিগৃহ্য যাজয়িত্বা বাঃ-
সন্ন মাত্মানং মন্যমানো গৌপীক্কাশ্বসূক্তে শুদ্ধাশুদ্বীযে
• তরত্স মন্দীত্ব্যেতানি প্রযুজ্ঞানঃ পূতো ভবতি (৩)

অথ শুদ্ধিক্রিয়ায়াঃ প্রয়োগ মাহ— ভাজেতি । ভাজাদীনি
সামানি স্পষ্টানি । 'এষঃ' শুক্রপ্রতীকসমুদায়াत्मকঃ 'পবিত্রবর্গঃ'
সর্বপাপশোধকসামসমূহ ইত্যর্থঃ । 'এতেষা' সাম্রাং মধ্যে 'একম্',
'অনেকং বা' হি ত্রৌণীত্বাদি যথাশক্তি বা, 'সর্বাণি বা'
বিহিতানি সর্বাণ্যপি বা; এতেষু ত্রিষু পদেষু এক মিচ্ছ্যা

সদা 'প্রযুক্তানঃ' 'পূতো ভবতি' দৈনন্দিনসমুদ্ভবৈঃ পাপৈঃ পূতো
ভবতীত্যর্থঃ ॥

অথ বহুবিধপ্রতিগ্রহবহুযাননবিষয়কশুদ্ধিকামস্য প্রয়োগ
মাহ— বহ্বিতি । অপ্রতিগ্রাহ্যপ্রতিগ্রহে অযাজ্যযাজনে চ প্রায়-
শ্চিত্তস্বীকৃত্বাদস্য কাম্যপ্রকরণত্বাচ্চ প্রতিগ্রাহ্যস্যৈব ধনং স্ব-
কুটুম্বভরণোপেক্ষয়া অধিকম্প্রতিগ্রহা যাজ্যান্যেব বহুন্ যাজয়িত্বা
বাসবং স্বকৃত্তানপগমেনোপলীষ মাভ্যনং মন্যমানো গৌপ্তাদী-
ন্যেতানি সামানি প্রযুক্তানঃ পূতো ভবতি ॥ (৩)

(পবিত্র বর্গ) .

যে ব্যক্তি গতত পবিত্র থাকিতে অভিলাষ করিবে, সে অরণ্য-
গানে পঠিত 'জাজা' ও 'আজাজ' নাম, 'শুরু' ও 'চক্ষ' নাম,
'রাজন' ও 'বৌহিণ' নাম, শুক্রিয়াদ্য নামদ্বয় (অশ্বেষভ ও বারো-
ষভ), 'হাউয়রতা' প্রভৃতি নামচতুষ্টয় এবং 'সেতু নাম' ;—এই
নামসমূহকে পবিত্র বর্গ কহে । (যথার্থজ্ঞি) ইহার একটি, অথবা
কয়েকটি, কিংবা সকলগুলি, প্রয়োগ করিতে থাকিলেই গতত
পবিত্র থাকিবে ।

অকালে বিপন্ন হইয়া বা বহু পরিবার পোষণার্থ বহু প্রতীগ্রহ
করিয়া অথবা বহুতর যাজন করিয়া আপনাকে অপবিত্র জ্ঞান
কবিলে গোমূক, অশ্বমূক, শুক্রাশুকীয় নামক নামদ্বয় ও 'তরং
স মন্দী' নাম ;—এইগুলি প্রয়োগ করিয়া পবিত্র হইবে* ॥ (৩)

* অজাজা-বামনাদির প্রারম্ভিক পূর্বে বলা হইয়াছে, পরং বৈরূপ অব-
স্থায় অজাজা-বামনাদি পাণের নিমিত্ত না হইবে, তাবদ্বস্থলেও মনঃগুহি না
হইলে পবিত্র হইবার অন্য এই ব্যবস্থা হইল ।

तवश्चावीयं प्रयुञ्जानः शुचिः पूतो ब्रह्मलोक
मभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते (४)

अथ ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनशुद्धिकामस्य प्रयोग माह— तव-
श्चावीयं मिति । तवश्चाव इत्यस्या मुत्पन्नं 'तवश्चावीयं' तत्साम
सदा 'प्रयुञ्जानः', 'शुचिः पूतः' सन् 'ब्रह्मलोक' ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य
लोक्यत इति लोकः साम्यम् 'अभिसम्पद्यते' आभिमुख्येन प्राप्नोति ।
यद्यपि शुचिपूतशब्दयोरैकार्थ्यम्, तथापि पुरुषसंस्कारस्य मलाप-
गमगुणाधानरूपेण द्वैविध्यम् ;— शुचिरित्यनेन पापापगमः, पूत-
इत्यनेन सुकृतप्राप्तिलक्षणगुणाधान मित्यपीनरुक्तं भुज्यते । न च
“कर्मणा पिष्टलोको विद्यया देवलोकः”—इति श्रुती ध्ववस्थितत्वात्
सामाध्यनलक्षणस्य कर्मणी विद्यात्वाभावात् कथं देवलोक-
प्राप्तिसाधनत्व मिति वाच्यम् ; अध्ययनेन हि चित्रगुह्यी सत्यां
सगुणोपासनद्वारा ब्रह्मलोकस्य प्राप्तुं शक्यत्वादस्य तत्साधनत्वम् ।
अथवा “कर्मणा पिष्टलोकः”—इतिवदस्यापि वचनत्वाविशेषात्
साक्षात्साधनत्वं न विरुध्यते ; “किं वचनं न कुर्यान्नास्ति
वचनस्यातिभारः”—इति हि न्यायः । 'न च पुनरावर्त्तते'—इति
ब्रह्मलोकं प्राप्तयतां “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रयिगन्ति परं पदम् ॥”—इति कान्वात्सा-
युज्यमुक्तिविधानादपुनरावृत्तिः ॥ (४)

ये ब्रह्मलोकं गमनेन कृत्विष्यन्ति, ते 'तवश्चावीयं' नामक
नाम शस्त्रेण कृत्विष्यन्ति अर्चि ९ पदित्य उक्तेन ब्रह्मलोके गमनं कृत्विष्यन्ति,
—उदा उक्तेन पुनरावृत्ति इत्येव न । (१)

उदुत्तमं वरुण पाश मित्येतत् सदा प्रयुञ्जानः
सम्बाधं न निगच्छति निगतश्च प्रमुच्यते गौरान्तस्पर्ष-
पाः स्तुचे तुनाय तत् सु न इत्येतेन प्राश्नीयाद्
दीर्घायुर्भवति त्रीन्वोदकाञ्जलीन् सदा ऽऽचामेत्
पिवा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेताभ्यां दीर्घायुर्भवति
दीर्घायुर्भवति (५) ॥ १ ॥

अथारोग्यकामस्य प्रयोग माह—उदुत्तम मिति । ‘उदुत्तमम्’
—‘इत्येतत्’ ‘सदा’ नित्यकर्माविरोधेन ‘प्रयुञ्जानः’ ‘सम्बाधं’ व्याध्या-
दिषोढां ‘न निगच्छति’ न कदाचिदपि प्राप्नोति ; ‘निगतश्च
प्रमुच्यते’ नितरां सम्बाधं प्राप्तयानेन प्रयोगेन तस्मात् प्रमुच्यते ॥

अथ दीर्घायुकामस्य प्रयोग माह—गौरानिति । ‘स्तुचे
तुना’—इत्येतत्प्राया ‘गौरान् सर्पपान्’ अभिमन्त्र्य अन्वह’ ‘प्राश्नी-
यात्’ एतेन ‘दीर्घायुः’ शतवर्षजीवो भवति । अथैव प्रयोगान्तर
माह—त्रीन्वोदकाञ्जलीनिति । ‘सदा’ अन्वह मित्यर्थः । ‘पिवा-
सोम मित्येताभ्यां’ ‘त्रीन् वा उदकाञ्जलीन्’ ‘अभिमन्त्र्य आचा-
मेत्’ पिबेत् । शिष्टं मुक्तप्रायम् (५) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(आलोकाङ्ग वर्ग)

ये आलोकाङ्ग कावना करिबे, ते ‘उदुत्तमं वरुण पाशम्’ एहे
नामगटे गतत आलोकाङ्ग करिले कथन० व्याधि-पौड़ा भोग कविवे

না । এবং যদি পীড়িত হইয়া ইহা ক্ষপ করে, সে পীড়া হইতে মুক্ত হইবে । যে দীর্ঘাষু হইতে কামনা করিবে, সে প্রতিদিন 'তুচে তুনা' এই গান গান পূর্ব্বক কতিপয় শ্বেতগর্ভপ ভক্ষণ করিবে ; এরূপ করিলে দীর্ঘাষু হইবে,—শতবর্ষ জীবন লাভ করিবে । অথবা 'পিতা সোম মিত্র মন্দতু হা' এই গান গান পূর্ব্বক সতত উদ-কাঞ্চলিভ্রম আচমন করিবে ;—ইহাতেও দীর্ঘাষু হইবে (৫) । ১ ।

আবশ্য জিনতাবত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-প্রথমখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ।

॥ অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

অথ যস্যাজাতানি প্রমীয়েরন্ ন্যমোধশুক্রাণ্-
শরমূল' চোত্থাপ্য তদহস্বিত্বত' কারয়েন্মণি মগ্নি'
প্রতিষ্ঠাপ্যাবৃতা হুত্বা মণি' নিধায়াবোধ্যগ্নিরিত্যে-
তেনাভিজুজ্জয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ শতাবর' তৃতীয়ে গর্ভ-
মাসি নিদধ্যাদাজ্যশেপম্ মেখলায়াং মণি' ধার-
য়েৎ পুমাঽস্ হ জনয়তি জাতস্য কারঠেঽবসজেৎ
কুমার মাজ্যশেপ' প্রাশয়েৎ সর্বাণি স্নোতাঽসি
তর্পয়েতদম্যজীতাহরহস্রত জঙ্ঘ' সুপযুঙ্কতে পুনঃ
প্রয়োগঃ শত' वर्षाणि জীবতি জরয়ৈব' বিস্র্জ্যসন্তে ঽথ-

यो रक्षसा गृहीतः स्यादग्निहतस्य वृक्षस्येधः शुक्लाया
 गोः सरूपवत्साया अन्यस्या वा ऽऽज्यं वैत्स्वं मणि
 मुत्पापा तदहस्त्रिवृतं कारयेन्मणि मणिं प्रतिष्ठाप्या-
 वृता हुत्वा मणिं निधायेन्द्र विधातु शरण मित्येते-
 नाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावरं तं मणिं कण्ठेन
 शिरसा वा धारयन् मुच्यते रक्षसा यद्वाउ विश्वपति-
 रिति चैतत् सदा प्रयुज्जीत स्वस्ति हास्य भवति (१)

अथोत्पन्नपुत्राणां ममरस्यं कामयमानस्य प्रयोग माह—
 अथ यस्या इति । 'अथ' शब्दोऽर्थान्तरसंप्रदायः । 'यस्याः' नार्याः
 'जातानि' उत्पन्नान्यपत्न्यानि 'प्रमोयेरन्' मृतानि भवन्ति, तस्याः
 'तृतीये गर्भमासि' इति सम्बन्धः । 'न्यपोधगुहान्' षट्शखाद्य-
 मुकुलान्, 'गरभून्' गरदण्डसाधनदण्डस्य मूलम् 'च' 'उत्पाप्य'
 'तदहः' तस्मिन् दिवसे प्रयोगदिनसे उक्तद्रव्ये पिष्ट्वा ताभ्यां
 'विहृत' विषर्वाणं 'मणि' कारयेत् । अथ 'मणिं प्रतिष्ठाप्य',
 'आवृता' प्रकारेण 'हुत्वा' व्याहृतिपर्यन्तम्, 'मणिम्' अग्नेः पया-
 द्वये 'निधाय' 'अग्नीध्वग्निरित्येतेन' मन्त्रेणाग्नी 'अभिजुहुयात्' ।
 'सहस्रकृत्वः' परमावधिः ; 'शतावर' शतकृत्वोऽवरम् । तदा
 तदोक्तवारं सम्पातेन मणी जुहुयात् । एतत् 'तृतीये गर्भमासि'
 'आज्ययेप' हुतशिष्ट आज्यम् अदग्नेय वक्ष्यमाणप्रयोगार्थं 'निद-
 ध्यात्' सरसं स्थापयेत् । 'मा' नारो तं हुतं विहृतं मणिं
 'मेखलायां धारयेत्' । एवं कृते सा 'पुमांस' पुत्रं 'जनयति' ।
 'मेखलायां प्रोत' मणिं तस्य 'जातस्य कण्ठे' 'अवसजेत्' बध्नी-

যাত্ । তত্ 'আজ্যগেয' কুমার' প্রাগযেত্ । তথা 'সর্বাণি
স্নোতাংসি' নাসিকাযোত্রাদীনি 'তর্পয়েত্' তেনৈবাজ্যেন প্রীণয়েত্ ।
'তত জর্জম্' এব মেব 'অহরহঃ' ত মান্যগেপেণ 'অভ্যঞ্জীত' ।
'উপযুজ্য' তস্মিন্মান্যগেপে হোমস্য 'পুনঃ প্রয়োগঃ' কার্য্যঃ,—
সহস্রকৃত্বঃ সম্মাতেন মণি মমি হুত্বা পুনঃ শ্রেপ' সম্মাদয়েত্ ।
এবং কৃতে উত্থন্নঃ পুত্রঃ 'শত' বর্ষাণি জীষতি' । তদেবাহ— 'জর-
যৈব বিস্রংসতে'—ইতি,—ন মध्येऽস্য বিস্রংসো ভবতি ॥

অথ রছোগৃহীতস্য প্রয়োগ মাহ— অথ যো রচ্চসেতি । 'অথ'
শব্দঃ পূর্ব্ববত্ । 'যঃ' 'রচ্চসা' রচ্চঃপ্রভৃতিभिঃ 'গৃহীতঃ' 'স্যাত্',
তস্য প্রয়োগো বচ্যত ইতি শ্রেপঃ । তস্মিন্ প্রয়োগে অগ্নিসমিন্থনায
'অগ্নিনিহতস্য হচ্চস্য' সম্বন্ধী 'ইধাঃ' কার্য্যঃ । হোমার্থ্য'শুক্লায়াঃ'
শুক্লবর্ণায়াঃ 'সরূপবক্তায়াঃ' শুক্লবর্ণবক্তোপেতায়াঃ 'গোঃ' সম্বন্ধি
'আজ্য' কার্য্যম্ । উক্তলচণায়া অলাভে 'অন্যস্থাঃ' অসরূপ-
বক্তায়াঃ অশুক্লায়াষ গোঃ সম্বন্ধি 'বা' কার্য্যম্ । 'তদহঃ'
তস্মিন্ প্রয়োগদিনে 'জৈত্ব' বিস্বহচ্চসম্ভব' 'মণি' তচণাদিনা
'উত্থাণ্য' সম্মাদ্য 'ত' 'বিহত' কার্য্যেত্' ত্রিপর্বাণ' কুর্যাৎ ।
মণি মনি মিত্যবশিষ্ট' পূর্ব্ববত্ । অত্র ব্রতে হোমমন্ত্ৰঃ— 'ইন্দ্র-
ত্রিধাতু শরণম্'—ইতি । 'যদাউ বিস্পতিঃ'—ইত্যেতৎসাম 'সদা'
সর্বদা 'প্রযুঞ্জীত' । এব' কৃতে রচ্চ-আদিभिর্মুচ্যতে । 'অস্য'
'স্বস্তি' অবিনাশঃ চেম' 'ভবতি' ॥ (১)

(মৃতবৎসাদিবি প্রয়োগ)

যে নানীর গলান ইহেয়া ইহেয়ারে মৃত হয়, তাহার গর্ভ ইহেলে
৩য় মাংগে, কয়েকটি বটেব পাতার মুকুল এবং শরীর মূল তুলিয়া

সেই দিবসেই পেষণ করিয়া ত্রিপর্কী মণির আকার করিবে। অনন্তর অগ্নি স্থাপন পূর্বক আরত-প্রকারে ব্যাহতি হোম করিয়া পরে অগ্নির পশ্চাত্তাগে ঐ মণি রাখিয়া ‘অবোধায়িঃ’ নামে অনুন্ন এক শত, সহস্রাবধি আহতি প্রদান করিবে। এই হতাবশিষ্ট দ্বত উত্তর কালের জন্য তুলিয়া রাখিবে এবং ঐ ত্রিপর্কী মণিও উহার কটিভূষণের মধ্যে এখিত করিয়া সেই তৃতীয় মাসেই ধারণ করাইবে। এরূপ করিলে সেই নারী, কালে পুত্র-সন্তান প্রসব করিবে। অনন্তর ঐ নবপ্রসূত সন্তানের কণ্ঠে ঐ মণি যত্নে ধারণ করাইবে, এবং পূর্নরক্ষিত সেই হতশেষ দ্বত ঐ পুত্রকে কিঞ্চিৎ লেহন করাইবে, —কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ শ্রোত্রাদি ইন্দ্রিয়সকলে স্পর্শও করাইবে। আরও তদবধি প্রতিদিনই ঐ হতাবশিষ্ট দ্বত সেই নবকুমারের সঙ্গে অভ্যগ্নন করিবে। ঐ দ্বত নিঃশেষিত হইলে পুনর্বার ঐরূপ প্রয়োগ পূর্বক দ্বত প্রস্তুত করিবে। এ সন্তান, পূর্ণ-শতবর্ষ জীবিত থাকিবে, —জরা কর্তৃক পরিত্যক্ত হইবে (অর্থাৎ জরাকীর্ণ হইবে না)। যদি সন্তান রাক্ষসদৃষ্টিতে গৃহীত হয়, তাহা হইলে অগ্নির নমিস্কন্যার্থ, বজ্রপাতে বিনষ্ট রুক্মেব কাষ্ঠ ব্যবহার করিবে এবং যে শুক্লবর্ণা গাভীর শুক্লবর্ণই বৎস হইয়াছে, তাহা গাভীর বা অভাবে সর্পবিধ গাভীরই দুদ্ধ-সমুদ্ভূত দ্বত, ঐ হোমে ব্যবহার করিবে এবং প্রয়োগ দিনেই বিধি রুক্মেব মণি তুলিয়া তাহাকে ত্রিপর্কী করিবে, পরে অগ্নি স্থাপন পূর্বক আরত-প্রকারে ব্যাহতি হোম করিয়া অগ্নির পশ্চাত্তাগে ঐ বিধমণি রাখিয়া ‘ইন্দ্র ত্রিধাতু শবণম্’ এই নামে অনুন্ন এক শত, সহস্রাবধি আহতি প্রদান করিবে। সেই মণি ঐ বালকের কণ্ঠে অথবা মস্তকে ধারণ করাইলেই বক্ষোভয় হইতে বক্ষা পাইবে। বিশেষতঃ ‘যদ্বাউ বিশ্পতিঃ’ নামটী সর্দদা প্রয়োগ করিলে শিশুর কখন কোনরূপ অমঙ্গল ঘটবে না ॥ (১)

ଆମୟାବୀ କୌଭ୍ୟା ପୃତ' ବିଷ୍ଣା: ପୃତନା ଅଭି
 ଭୂତର' ନର ଇତ୍ୟେତେନାଭିଜୁହ୍ୟାତ୍ସହସ୍ରକୃତ୍ବ: ଶତାବର'
 ଜୀବେତି ଚାସ୍ୟ ନିଧନ' କୁର୍ୟାଦେତେନୈବ ସଦା ପ୍ରାଶ୍ନୀୟା-
 ନ୍ମୁଚ୍ୟତ ଆମୟାବ୍ୟାନୋ ମିତ୍ରାବରୁଣେତି ବୈତତ୍ ସଦା
 ପ୍ରଯୁଞ୍ଜୀତ ଶ୍ବସ୍ତି ହାସ୍ୟ ଭବତି (୨) ॥ ୨ ॥

ଅଥ ରୋଗୋପଶାନ୍ତିକାମସ୍ୟ ପ୍ରଯୋଗ ଗାହ— ଆମୟାବୀତି ।
 ଆମୟୋ ରୋଗସ୍ତଦ୍ଦାନ୍ 'ଆମୟାବୀ', 'କୌଭ୍ୟା' କୁଞ୍ଜେ ନିହିତ' 'ପୃତମ୍' ।
 'ବିଷ୍ଣା: ପୃତନା ଅଭି ଭୂତରନ୍ତର:'—'ଇତ୍ୟେତେନ' ମନ୍ତ୍ରେଣ 'ସହସ୍ରକୃତ୍ବ:'
 ସହସ୍ରସଂହାରପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ' 'ଶତାବର' ଶତସଂହାରାୟା ଅନ୍ୟୁନ' ଯଥାସମ୍ଭବ'
 ଦ୍ବିଶତତ୍ରିଶତାଦିକମ୍ 'ଅଭିଜୁହ୍ୟାତ୍' । 'ଅସ୍ୟ' ମନ୍ତ୍ରସ୍ୟ ଅନ୍ତେ
 'ଜୀବେତି ନିଧନ' କୁର୍ୟାତ୍ । 'ଏତେନୈବ' କୌଭ୍ୟେନ ହୃତଶିଠିନୈବାକ୍ତ
 ମନ୍ତ୍ର' 'ସଦା' ଗୋପନକାଳେ 'ପ୍ରାଶ୍ନୀୟାତ୍' । ଏବଂ ଛତେ 'ଆମୟାବୀ'
 ବ୍ୟାଧିଭ୍ୟୋ 'ମୁଚ୍ୟତେ' । 'ଆ ନୋ ମିତ୍ରା'—ଇତ୍ୟାଦି ଷ୍ପଟମ୍ (୨) ॥ ୨ ॥

ଇତି ଶ୍ରୋତାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟବିରଚିତେ ଗାଧବୀୟେ ବେଦାର୍ଥପ୍ରକାଶେ

ସାମବିଧାନାତ୍ମ୍ୟେ ଛତୀୟେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟେ ଦ୍ବିତୀୟାଧ୍ୟାୟେ

ଦ୍ବିତୀୟ: ଷ୍ଟଞ୍ଚ: ॥ ୨ ॥

(ରୋଗଶାନ୍ତିର ଶ୍ରୋତାୟ)

ରୋଗୀ ବ୍ୟକ୍ତି, 'ବିଷ୍ଣା: ପୃତନା ଅଭି ଭୂତରନ୍ତର' ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ
 ଅନୁମାନ ଏକ ଶତ, ଗହସ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାନ୍ତ ଗହସ୍ତର ଗ୍ରହଣ ଆହୁତି ଶ୍ରଦ୍ଧା
 କରିବେ, ଏବଂ ଏ ନାମର ନିଧନ ଭାଗେ * 'ଜୀବ' ଶବ୍ଦ ଗାନ କରିବେ ।

* ନାମେବ ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ବା ଦ୍ବେଶ ଭାଗରେ ନିଧନ କହ ।

সেই হতাবশিষ্টে ঘৃত প্রতিদিন অন্নের সহিত ভোজন করিবে।
এই নিয়মে রোগী রোগ হইতে মুক্ত হইবে। 'অ' নো মিত্রাবরুণা'
এই গান কর্দমা প্রয়োগ করিবে, তাহা হইলে ঐ ব্যক্তির রুগ্নত্বও
বিদূরিত হইবে (২) ॥ ২ ॥

আদ্যথ ত্রিসত্যত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যেণ কৃত,
সামবিধানি ভাষ্যেণ দ্বিতীয়াধ্যায়-দ্বিতীয়াধ্যায়ের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ অথ তৃতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

অথ যদস্য রুজেচ্ছন্নো দেবী রহস্যেন ঘৃত মমি
গীয়াভ্যজ্ঞাচ্ছাম্যতি হ দ্বিকাচ্যেন বোদকং পায়যেচ্ছী-
তাভিরঙ্গিরমিষেচয়েত্সোমং রাজানং সনাদগ্নেঃ স্নিগ্ধ
হোতার মিত্যেতানি চৈন মমিশ্রাবয়েচ্ছাম্যতি হ (১)

অথ শুদ্ররোগগান্ধিকামস্য প্রয়োগ মাহ— অথ যদস্যেতি ।
উক্তোঃ যশ্চাভ্যর্থঃ । 'অস্য' অধীতসামরহস্যস্য যজমানস্য সম্বন্ধি
'যদ্' অঙ্ক 'রুজেত্' ব্যয়যেত্ ; সামর্থ্যাদাময় ইতি লভ্যতে; তস্যা-
পনুত্তয়ে 'শন্নো দেবী:'-ইত্যস্যাঙ্কীতেত 'রহস্যেন' 'ঘৃত মমিগীয'
ঘৃত মাম্য সৃজ্যমানম্ অমিগায়েত্ তযা ঘৃত মমিগীত্বা, তেন
ঘৃতেন 'অভ্যজ্ঞাত্' । প্রতিদিন তযা ক্তে তস্য শান্তির্ভবতি ।

অথাত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— দ্বিকাচ্যেনেতি । অযং প্রয়োগী
অনধীতসামাধ্যয়নস্য । 'দ্বিকাচ্যেন' শন্নোদেবীরিত্যস্যাং গীতযো:

প্রথমেনাভিমন্বিতম্ 'উদকম্' শুণ্যং 'পায়য়েত্' । 'বা' শব্দঃ পূর্ব-
 প্রয়োগেণ বিকল্পার্থঃ । 'সোমং' রাজানম্—ইত্যেতেন শীতোদকৈঃ
 'অভিপেচয়েত্' । শিষ্ট মুক্তপায়ম্ । উদকপান্যভিপেচনে অপেচয়া
 'এতানি চ'—ইতি 'চ'—শব্দঃ ॥ (১)

(আমবাতরোগবারণ প্রয়োগ)

যদি অনীত-বেদ দ্বিধের কোন অঙ্গে বাত-বেদনা উপস্থিত হয়,
 তবে অরণ্যগানে পঠিত 'শম্বোদেবী' নাম দ্বারা হৃত পড়িয়া কএক
 দিন গেই অঙ্গে মর্দন করিবে, তাহা হইলে উহা আনোগ্য হইবে ।
 যদি অনীত ব্যক্তির কোন অঙ্গে বাত-বেদনা হয়, তবে তাহাকে
 গেষ্মগানে শ্রুত 'শম্বোদেবী' ঋকে গীত গানদ্বয়ের প্রথম নামটি
 দ্বারা উক্ত উদক পান করাইবে; অথবা ঐ মন্ত্রের দ্বারা সুশী-
 তল জল পাঠ করিয়া তাহাতে অভিষেক করাইবে, এবং ঐ
 রোগীকে 'সোমং রাজানং'—'মনাদগ্রে'—'অগ্নিং হোতারাং' এই
 গানদ্বয় নিরন্তর শ্রবণ করাইবে । এইরূপে উহার ঐ রোগ নিশ্চয়
 আরোগ্য হইবে ॥ (১)

शङ्खपुष्पीं सर्पसुगन्धां वोत्थाप्य तदहस्त्रिवृतं
 कारयेन् मणिं मणिं प्रतिष्ठाप्यावृता हुत्वा मणिं
 निधाय चर्पणी धृत मिति वर्गेणाभिजुहुयात् सहस्र-
 कृत्वः शतावरं तं मणिं करुणेन शिरसा वा धार-
 यतो न सर्पभयम् भवति कयानायां च सर्पसाम
 सदा प्रयुञ्जीत स्वस्ति हास्य भवति (২)

অথ সর্পভয়পরিহারকামস্য প্রয়োগ মাহ— শঙ্খপুষ্পী মिति ।
 কদাচিদপি সর্পভয়ং মে মাম্বুদिति য ইচ্ছেত্, সঃ 'শঙ্খপুষ্পী'

‘सर्पसुगन्धा’ विस्वपत्रंसदृगक्षुद्रपत्रोपेतां विप्रहरणप्रयोगप्रसिद्धा
मोषधिं ‘च’ पिष्ट्वा ‘वितृतं मणि’ कृत्वा, ‘अग्निं प्रतिष्ठाप्य’—
इत्याहुः। ‘तं मणि’ कण्ठे शिरसि वा धारयेत् । तदा प्रभृति
‘कयानायाम्’ उपरि ‘सर्पसाम्’ ‘सदा’ यथाशक्ति ‘प्रयुञ्जीत’ ।
एवं कृते विप्रप्रसङ्गरहितः सन् ‘स्वस्ति ह’ चेमं प्राप्नोति ॥ (२)

(गर्जभयदायकप्रयोगः)

‘गर्जभय’^१ ७ ‘गर्जभय’^२ * एहे उभय गुण, अयोग दिनेहे
उत्पादने करत [उशर मूल] पेशपूरक जिपक्षा मणि अस्तुत
करिबे । अनन्तर अग्निसापन करिया आरुतक्रमे व्यासृति-होमा-
नन्तर अग्निर पञ्चाङ्गागे ऐ मणि सापन पूरक ‘चर्वणी भूतम्’ एहे
अभ्युत्पन्नक वर्गे १ अनुान एक शत, गहव्यादधि आहति प्रदान
करिबे । ऐ मणि कठे अथवा मस्तके ये धारण करिबे, ताहार
गर्जभय दूर हहेबे । एवम् अतिदिन ‘कयाना’ कृते गर्जनाम पाठ
करिबे, ताहा हहेले ऐ पाठकारीव कल्याण हहेबे अर्थात् कथन
गर्जभय हहेबे ना ॥ (२)

प्रवेतपुष्पां बृहती मुल्याप्य तदहस्त्रिवृतं कारयेन्
मणि मग्निं प्रतिष्ठाप्यावृता हुत्वा मणिं निधाय
मोषु त्वा वाघतश्चनेत्येतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः
शतावरं तं मणिं कण्ठेन शिरसा वा धारयतो न
शस्त्रभयं भवति यत इन्द्र भयामह इति चैतत् सदा
प्रयुञ्जीत स्वस्ति हास्य भवति (३)

* नाशपाचार्य बलेन,—हेराव पत्र, विषपत्रेव नाश किञ्च कूट ।

† गर्ज, अगर्ज, उभयपक्षे नामिक दिन नामेव एहे वर्ग ।

অথ শস্ত্রভয়নিবৃত্তিকামস্য প্রয়োগ মাংহ— শ্বেতপুষ্পা মिति ।
পূর্ববদ্যোজ্যম্ ॥ (২)

(শস্ত্রভয়নিবৃত্তিকামস্য প্রয়োগ)

শ্বেতপুষ্পা ব্রহ্মতী গুল্মা অযোগ্যং দিনেই উৎপাটন করিয়া
[উহার মূল] পেষণ করিয়া ত্রিপর্কী মণি প্রস্তুত করিবে । তদ-
নন্তর অগ্নি স্থাপন করিয়া আহুতক্রমে ব্যাহুতি-হোমানন্তর অগ্নি ন
পশ্চাছাগে এই মণি স্থাপনপূর্বক 'মোনু ত্বা বাহুতশ্চন' এই শ্লোকে
গীত গানঘরে অনূন এক শত, গংহ্যাবধি আহুতি প্রদান করিবে ;
এই মণি কণ্ঠে অথবা মস্তকে যে ধারণ করিবে, তাহার শত্রুভয় দূর
হইবে । এবং প্রতিদিন 'যত ইচ্ছ ভোগ্যমহে' শ্লোকে গীত নাম পাঠ
করিবে, তাহা হইলে এই পাঠকারীর শত্রুভয় থাকিবে না ॥ (৩)

শ্বেতপুষ্প মর্ক মুত্ব্যপ্য তদহস্বিবৃত' কারয়েন্
মণি মগ্নি' প্রতিষ্ঠাপ্যাহুতা হুত্বা মণি' নিধায়
স্বাশিরামর্কেষাভিনুহুয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ শতাঘর'
ত' মণি' কণ্ঠেন শিরসা বা ধারয়েন্ বহ্ননো ভবতি
দীর্ঘতমসো'র্কী 'র্কশিরো 'র্কগ্রীবা ইতি চৈতানি
প্রযুক্তানঃ সর্বত্রান্ন' লভতে সমন্যায়ন্তীনিধনং প্রযু-
ক্তানো ন পিপাসয়া ম্রিয়তে (৪)

অথ বহ্নয়কামস্য প্রয়োগ মাংহ— শ্বেতপুষ্প মর্ক মिति ।
স্বষ্টো'র্ঘ্যঃ ॥

অথ সর্বত্রান্নকামস্য প্রয়োগ মাংহ— দীর্ঘতমসো'র্কী ইতি ।
স্বষ্টো'র্ঘ্যঃ ॥

अथ पिपासाभावेच्छोः प्रयोग साह— समन्यायन्तीतीति ।
 'समन्यायन्तीति' अचोत्पन्नम् 'इ'-इति 'निधनं' यस्य तत् साम्
 सदा प्रयुञ्जानस्य 'पिपासया' मरणं 'न' भवति ॥ (४)

(बीविकाठाद-उपसर्ग आश्रयः)

आश्रय-दिने श्वेतार्कपुष्पेन रक्त उल्पाटेन कविना [ताशर
 मूल दाना] त्रिपर्वा मणि प्रसूत कविवे । अनन्तर अग्नि स्थापनं पूर्वक
 आश्रयकमे व्याहृति-होमानन्तरं अग्निं पश्चाच्छांते ऐ मणि स्थापन
 करिष्या, 'श्वशिरामर्क' नामे महर्षावधि अनून एक शत आहृति
 प्रदानं करिष्ये । ऐ मणि कळे वा मस्तके ये धारण करिष्ये, ताशर
 दानिजा इहेवे ना । 'दीर्घतमगोशर्क', 'अर्कशिरः' ও 'अर्कश्रीवा' एहे
 गामय्य गर्कदा आश्रयकारी, गर्कज अग्न लात कवे । ऐ-निधनं
 'गमन्या यष्टि' नामेव मस्तक आश्रयकारी पिपासाया आश्र-
 यविशेष इति ना ॥ (४)

इष्टाहोत्रीयं प्रयुञ्जानो नाप्नु न्नियते (५)

अथाप्नु मरणाभावेच्छोः प्रयोग साह— इष्टाहोत्रीय मिति ।
 स्पष्टम् ॥ (५)

(अमर-उपसर्ग आश्रयः)

'इष्टाहोत्रीय' नामक नामेव मस्तक आश्रयकारी अमरगे
 सूत्र इति ना ॥ (५)

अचोदस इति तृतीयं प्रयुञ्जीति नैनं यत्ना
 गृह्णाति (६)

'आमपायो जीर्णाम्'-'अयं यदस्य रुजेत्'-इत्याभ्याम् (८२,
 ८३ प्र०) अयान्तरोगस्य शरीरेकदेशरोगस्येव प्रयोग उक्तः ; अथ

अचोदस इत्यादिना चयादिरोगस्य प्रयोग उच्यते— अचोदस इतीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (६)

(यज्ञा-उपवास आश्राग)

‘अष्टोदनः’ शब्द गौतम उच्यते न तत्र आश्राग कर्त्तव्ये, तांश इत्येते उच्यते यज्ञादश्राग आक्रमण कर्त्तव्ये न ॥ (७)

त्व मिमा ओषधीरित्येतत्सदा प्रयुञ्जानो न गरेण म्रियते सन्तेपयांसीति पूर्वेण प्रथमं ग्रासं ग्रसेदुत्तरेण निगिरेद् विष मप्यस्यान्नं भवति नैनं हिंसति नैनं हिंसति (७) ॥ ३ ॥

अथ विषमरणाभावकामस्य प्रयोग माह— त्व मिमा इति । ‘गरः’ कृत्रिमविषम्, तेन उक्तसामानुष्ठानं कदापि मृति-भवंति ॥

अथ निर्विषीकरणप्रयोग माह— सन्तेपयांसीतीति । ‘सन्तेपयांसीति’ अस्या मुत्पन्नेन ‘पूर्वेण’ साम्ना ‘प्रथमं ग्रासं ग्रसेत्’ भोजनकाले वदने निक्षिपेत्, ‘उत्तरेण’ साम्ना ‘निगिरेत्’ अन्तरान्तरं प्रवेगयेत् । एवं कृते सति ‘अस्य’ भोक्तुः ‘विष मपि’ ‘अन्नम्’ अन्नवत्पुष्टिकरम् ‘भवति’, ‘एनं’ प्रयोक्तारं ‘न हिंसति’ न कदाचिदपि हिंनोस्ति ॥ (७)

द्विरुक्तिः खण्डममातिद्योतनाधो ॥ ३ ॥

इति त्रिसाध्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(विषयवार्त्तन प्रयोगः)

‘इ गिमा ओवधीः’ এই কৃকে গীত নামটি যে গতত প্রয়োগ করে, সে কৃত্রিম বিধে পঞ্চম পায় না। ‘গন্তে পয়াংসি’ এই কৃকে গীত নামের প্রথম ভাগ পাঠ করিয়া গ্রাম গ্রহণ করিলে, উহারই দ্বিতীয় ভাগ পাঠ করিয়া ঐ গ্রাম নিগরন করিলে (গিলিলে), এ নিয়মে আহরকারীর বিদও অন্ন হইবে,— বিষ, ইহাকে বিনষ্ট করিলে না (৭) ॥ ৩ ॥

আবদন্ত জীমতাব্রত নামধারী ডেঁচাচার্যের কৃত,
নামবিধান ব্যাখ্যার দ্বিতীয়াধ্যায়-চুড়ীগ্রন্থে
যথাক্রমে বঙ্গাবাদ সমাপ্ত ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

करवीरदण्ड मुत्वाप्य देवव्रतैरभिजुहुयादनुगान-
शस्तेन, हस्तगतेन यत्र क्व च गच्छति सर्वत्र हास्य
स्वस्ति भवति तेन नगरं वा निगमं वा ग्रामं वा
गोष्ठं वा ऽऽगारं वा मनसा ध्यायन् परिलिखेन्नात्रा-
निष्टाः प्रविशन्ति प्रतिभयेऽध्वनि देवव्रत माद्यं गीत्वा
मध्यम मावर्त्तयेद् गतेऽध्वन्युत्तमं समापयित्वा
विरसेदुद्यतशस्त्रान् गच्छून् दृष्ट्वा देवव्रतानि मनसा
ध्यायेन्नैनं हिंसन्त्यमानुषे भये कथानायासृतीय
मावर्त्तयेन्नैनं हिंसन्त्यध्वान मभ्युत्थित आसन्दैरिति

वर्गं गीत्वानपेक्षमाणो व्रजेत् स्वस्त्यर्थचरितः पुनरैति
 नाध्वनि च प्रसीयते ऽन्यो वै न मनुगायेत् कदाचन-
 स्तरौरसीत्येतेन चैनं मभिध्यावयेद्द्विसान्नि प्रदक्षिणं
 भावर्त्तयेत् समाप्यानपेक्षमाणः परो व्रजेत् स्वस्त्यर्थ-
 चरितः पुनरैति नाध्वनि च प्रसीयत एषो उषा
 अपूर्व्येति संविशन् सदा प्रयुञ्जीताकालं स्वस्त्ययन
 मुदिते येदद्य कञ्च वृत्रहन्नित्याकालं स्वस्त्ययनम् (१)

अथ सर्वत्र क्षेमकामिनः प्रयोग माह— करवीरदण्ड मिति ।
 क्षेमकामी 'करवीरदण्डम्' 'उत्थाप्य' सम्पाद्य 'देवव्रतैः' मामभिः
 अग्नौ हुत्वा तत्संस्त्रवेण दण्डस्योपरि 'अभिषुडुयात्' । ततस्त मभि-
 मृश्य तैरेवानुगायेत् । अत्रापि सहस्रकृतः गतावरं गायेत् ।
 क्षेममनु गानहेति द्रष्टव्यम् । एवम् 'अनुगानगस्तेन' अनु-
 गानेन प्रगस्तेन 'हस्तागतेन' दण्डेनोपलक्षितो 'यत्र क्व च गच्छति',
 तत्र 'सर्वत्र हास्य' 'स्वस्ति' अविनाशः क्षेमो 'भवति' ।

अथोक्तप्रयोगविशिष्टस्य दण्डस्य नगरादिरक्षणे विनियोग
 माह— तेन नगरं वेति । 'तेन' क्षेमातुगानाभ्यां प्रगस्तेन
 करवीरदण्डेन नगरादीना मन्वतमं भयोपद्रुतं रक्षितुं मिच्छेत्,
 तं 'मनसा ध्यायन्', चौरादिभ्यो रक्षास्त्विति चिन्तयन् 'परि-
 निक्षेत्' यद्भिः परितो लेखं कुर्यात् । (जात्रानिष्टाः प्रविशन्ति) ॥

अथाध्वनि भयनिवृत्त्यर्थं प्रयोग माह— प्रतिभवे इति ।
 'प्रतिभवे' मन्त्राग्नेभवे 'अध्वनि' मार्गे प्राप्ते सति 'देवव्रत
 माद्य' माम मक्षद् 'गीत्वा',—गमनकाले 'मध्यम' देवव्रतम्

‘आवर्त्तयेत्’ आवर्त्तयन्नेव मार्गं गच्छेत्,— ‘अध्वनि’ ‘गते’ अतीते सति ‘उत्तमम्’ अन्तिमं, देवव्रतं, ‘समापयित्वा’ ‘विरमेद्’ अवमानं कुर्यात् । एवं कृते मार्गं प्राप्तं मतिभयं निवर्त्ततेव ॥

अथ भयकारिणां शत्रूणां प्रत्यक्षदर्शने सति तदपगमोपाय माह— उद्यतशस्त्रानिति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथार्थाद्यर्थं मध्वानं गच्छतः क्षेमेण सार्थं पुनरागमनकामस्य प्रयोग माह— अध्वान मिति । ‘अध्वान’ गन्तव्यं मार्गम् ‘अभ्युत्थितः’ अभिक्रमणाय तिष्ठन् । ‘आमन्त्रैरिति वर्गं गीत्वा’ ‘अनपेक्षमाणः’ अतीतं मार्गं पुनर्गमनाय अनाकाङ्क्षमाणो ‘व्रजेत्’ । ‘स्वस्त्यर्थं चरितः’ क्षेमविशिष्टार्थलक्षणः सन् ‘पुनः’ स्वगृहम् ‘एति’ आगच्छति । ‘नाध्वनि च प्रमीयते’ पथि न नश्यति ॥

अयानधीतसामकस्य प्रयोग माह— अन्यो वै न मिति । ‘अन्यो वा’ सामाध्येता कश्चिद् ‘एनम्’ अनधीतं अर्थायै गन्तारम् ‘अनुगायेत्’ । किं गायेत् ? पूर्वोक्त मिति गम्यते । किञ्च ‘कदाचनेत्येतन्न’ साम्ना ‘एन मभियावयेत्’ । उक्तसामगानं ‘समाप्य’ अर्थाधिनेम् ‘अनपेक्षमाणः’ ‘परः’ प्रयोक्ता एक एव ‘व्रजेत्’ स्वगृहम् ; स न गच्छेदित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ।

केचिदेव माहुः— सामाप्य व्रजेदिति पूर्वकालताभावे ह्या-प्रत्ययः, न समानकर्तृकत्वेऽपि ; अतः पर इत्येतत् न प्रकृतादन्य माचष्टे किन्तु सामप्रयोक्तुः पर मन्य मर्थार्थिनम् । एवं च समाप्ते माम्नि परो ऽर्थार्थं गच्छन्, गन्तार मन्य मर्थार्थिन मन-पेक्षमाणो गच्छेदिति ॥

अथ रात्रावध्वनि च स्मृत्ययन कामस्य प्रयोग माह— एषो उपा इति । ‘एषो उपा अपूथ्येति’ एतत्काम ‘मदा’ सर्वदैव रात्रौ

‘সংবিশন’ শয়ন’ কুর্বন’ ‘প্রযুক্তীত’ ; তথা সতি ‘আকাল’ পুন-
 রুদয়কালপর্যন্ত ‘স্বস্ত্যয়ন’ ভবতি । ‘উদিত’ চ সূর্যে ‘যদ্য
 কচ্চ হুত্বহনিত’ এতন্সাম সদৈবাহনি প্রযুক্তীত ; তথা সতি
 ‘আকাল’ পুনরুদয়কালপর্যন্ত ‘স্বস্ত্যয়ন’ ভবতি ॥ (১)

(নর্সজ ভয়বারণ প্রণোণ)

• করবীর শাখার দণ্ড সম্পাদন করিয়া অগ্নির পশ্চাচ্চাগে স্থাপন
 পূর্বক ‘দেবব্রত’-নামক নামদ্রব দ্বারা প্রতিগায়ে মহাবোধি, অনূন
 শতবার, আবৃত্তি প্রদান করিবে । সেই দণ্ড হস্তে লইয়া যে কোন
 স্থলে যাইবে, নর্সজই তাহার কল্যাণ হইবে । নগর অথবা নিগম
 অথবা গ্রাম অথবা গোষ্ঠ অথবা আগার, যে কোন স্থলই হউক,
 মনে মনে চিন্তা করিয়া (ঐ দণ্ডদ্বারা) অঙ্কিত করিবে ;—[যাহার
 আবৃত্তি বা নাম অঙ্কিত করিবে] ইহার মধ্যে কোনরূপ অনিষ্ট
 প্রবেশ করিবে না । কোন ভয়ানক পথে গমনকালে প্রথম
 ‘দেবব্রত’ নামটি গান করিয়া গমনারম্ভ করিবে,—মধ্যম ‘দেব-
 ব্রত’টি আবৃত্তি করিতে করিতে চলিতে থাকিবে, পথ অতীত-
 প্রায় হইলে অস্তিম ‘দেবব্রত’ নাম গান করিয়া বিরত হইবে ।
 উদ্যত শত্রু শত্রুকে দেখিয়া ‘দেবব্রত’ নামগুলি মনে মনে
 ধ্যান করিবে ; তাহা হইলে তাহাকে কেহই হিংসা করিতে
 পারিবে না । মনুষ্য-ভিন্ন ভয়-কারণ থাকিলে ‘কথানা’ শ্লোকে গীত
 তৃতীয় নামটি বাব বাব গান করিবে, তাহা হইলে তাহাকে
 কেহই হিংসা করিবে না । প্রবাস গমনে উদ্যত হইলে ‘আ
 মৈত্রেঃ’ শ্লোকমূলক বর্গ গান করিয়া নির্ভয়ে বাজা করিবে, এতৎ-
 ফলে কল্যাণে থাকিয়া কার্যনিষ্ঠি করিয়া পুনরাগত হইবে ;
 পথিমধ্যে তাহাব হত্যা হইবে না । যে ব্যক্তি ঐ নাম অধ্যয়ন
 করে নাই, সে কোন নামগ ব্যক্তি, তাহাযে ঐ নাম বা ‘বদাচনস্তবী-

রসি' ঋকে শ্রুত গান গান করিবে (অর্থাৎ কোন গানগ উহাকে
 এ বা এ গান গান করাইয়া দিবে) । [যদি ঐরূপ অনুরূত পাঠেও
 অনর্থ হয়, তবে] তাহাকে 'কদাচন' গানটী শ্রবণ করাইয়া
 দিবে ;— অর্কগান শেষ হইতে হইতেই উহাকে প্রদক্ষিণ করাইবে,
 গানগান গনাপন হইলে নেই যাত্রাকারী, অন্য ব্যক্তির গহায়াদি
 অপেক্ষা না করিয়াই যাত্রা করিবে । এতৎফলে কল্যাণে থাকিয়া
 কার্য্যমিচ্ছা করিয়া পুনরাগত হইবে ; পথিমধ্যে তাহার মৃত্যু হইবে
 না । সূর্য্যোদয়ের পূর্বে (উষাকালে) 'এনো উষা, অপূর্জ্যা'
 এই গান পাঠ করিয়া কার্য্যক্ষেত্রে প্রবিষ্ট হইবে ;—এই স্বস্ত্যয়ন
 গায়কাল পর্য্যন্তের জন্য হইবে । সূর্য্যাস্তের অব্যবহিত পূর্বে
 (গায়ত্রী) 'বদদ্য কচ্ছ বৃহদ্র' এই গান পাঠ করিবে ;—এই স্বস্ত্য-
 যন পুনরুদয় কাল পর্য্যন্তের জন্য হইবে ॥ (১))

মূলফলৈরুপবসথং কৃत्वा मासं सुपवसेदरक्ष्ये
 निस्तान्तवो मुनिर्या रौहिणी वा पौषী वा पौर्णमासी
 स्यात्तदहमद्यन्त मादित्य सुপतिष्ठेतोदयं तमसस्परी-
 त्येतेन तत ऊर्ध्वं तद्वृतस्तद्वक्ष্যत्वार्नि वर्षाणि प्रयु-
 क्षान्तो जरामृत्यू जहाति जरामृत्यू जहाति (२) ॥४॥

অথ জরামৃত্যুজয়প্রয়োগ সাহ— মূলফলৈরিতি । মূলৈঃ
 ফলৈর্বা মূলফলৈরুপবসথং 'উপবসথ' দিনে স্পর্শভোজন সুপবসথম্,
 তেন শরীরনির্বাহ 'কৃচ্ছা' 'মাস' মাসপর্য্যন্তম্ 'অরক্ষ্যে' উপ-
 বসেত্ ;— 'নিস্তান্তবঃ' তন্তুনির্মিত' বস্ত্র' তান্তবম্, তেনানপি-
 হিতো ঽজিনবল্কলাদ্যাচ্ছত্রঃ, 'মুনিঃ' বাঙ্নিয়মোপেতঃ সন্ ।
 'যা' 'রৌহিণী বা' রৌহিণীনক্ষত্রযুক্তা বা 'পৌর্ণমাসী', 'পৌষী

বা' পুষ্পনচত্রোপিতা বা भवेत्, 'तदहः' तयोरेकस्मिन्दिने 'उद्यन्त
मादित्यम्' 'उद्यन्तमसस्वरौत्येतेन' साम्ना 'उपतिष्ठेत्' । 'ततः
ऊर्ध्वं' 'तद्वृतः' उक्तनिस्तान्तवमीनव्रतोपेतः, 'तद्वचः' उक्तमूल-
फलभक्षः सन्, 'चत्वारि वर्षाणि' एव 'प्रयुञ्जानः', 'जरामृत्यु-
जहाति' न कदाचिज्जरां मरणञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अभ्यासः खण्डसमाख्यः (२) ॥ ४ ॥

इति योसायणायैविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह্মণे द्वিতীयाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(ষবা-ভববারণ প্রয়োগ)

তত্ত্ব-নির্গ্মিত বস্ত্র পরিধান না করিয়া, মৌনব্রত হইয়া, দিবা-
ভাগে ফল মূল মাত্র ভক্ষণে ক্ষুধিহীন কবত এক মান কাল অবশ্যে
বাগ করিবে; ঐ মানেব মধ্যে বোহিণী-নক্ষত্রাধিত অথবা পুষ্প-
নক্ষত্রাধিত পৌর্ণমাসী পাইলে, সেই দিন উদয় কালেই 'উদয়-
তমসম্পত্তি' এই মন্ত্রে আদিত্যোপস্থান করিবে। অনন্তর গ্রামে
প্রত্যাগত হইয়াও চানি বৎসর কাল উক্ত ব্রতাবলম্বনে ঐকম ভক্ষ-
ণাদি ব্যবস্থায় সেই মন্ত্র জপ করিলে কখনই জবাগ্রস্ত হইবে না,—
কখনই জবাগ্রস্ত হইবে না (২) ॥ ৪ ॥

আবশ্যক হইয়াব্রত মানসমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-চতুর্থখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ।

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथैकमनुष्याणां मावर्त्तनं स्त्रिया वा पुंसो वा
 श्रवणेन व्रतमुपेत्य पूर्वैः प्रोष्ठपदैः पांसुभिः प्रतिकृतिं कृत्वा प्राक्शिरसं पूर्वाहणे दक्षिणाशिरसं
 मध्याह्ने प्रत्यक्षिरसं मपराहणे ईरात्र उदक्-
 शिरसं तस्या हृदयदेशं मधिष्ठायायन्त इन्द्र सोम
 इति ब्राह्मणस्येदन्त एकमिति क्षत्रियस्यैष प्र कीश
 इति वैश्यस्य विभोष्ट इन्द्र राधस इति शूद्रस्योदय-
 न्तमसस्परीति वा सर्वेषां सौवर्णीं प्रतिकृतिं
 कुर्याद् ब्राह्मणस्य राजतीं क्षत्रियस्यौदुम्बरीं वैश्य-
 स्यायसीं शूद्रस्यौदुम्बरीं वा सर्वेषां मय मसाविति
 प्राक्शिरसं मग्नौ प्रतिष्ठायौदुम्बरेण सुवेणाज्ये-
 नाभिजुहुयादच्छाव इतीनिधनेन गुणी हास्य भवन्ति
 कृष्णाव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानां पिष्टमयीं प्रतिकृतिं
 कृत्वा पिष्टस्वेदं स्वेदयित्वा सर्पपतैलेनाभ्यज्य तस्याः
 तुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयात् प्र मन्दिन इत्ये-
 तेन श्रेष्ठं स्वं प्राश्नीयादितरथाभावे म्रियेत (१)

अमरादीनां मनुष्यादीनाञ्च वशीकरणं सुपरिष्ठाद्वक्ष्यते ;—
 इदानीं मेकमनुष्यवशीकरणप्रयोगं माह ; तत्रानेन प्रति-
 जानीते— अथैकमनुष्याणां मिति । अथेत्यर्थान्तरद्व्योतनार्थः ।

‘एकमनुष्याणाम्’ एकस्य मनुष्यजातीयस्य ‘आवर्त्तन’ वशीकरणम्; तत्प्रयोग उच्यते इति शेषः । तदेव विशिनष्टि—स्त्रिया वा पुंसो वेति । यस्य नारी वा पुमान्वा वशीकर्त्तव्यः स्यात्, तस्य ‘स्त्रियाः पुंसो वा’ ‘आवर्त्तन’ वशीकरणम्; तत्प्रयोगो वक्ष्यते इति ॥

अथ तस्य व्रतारम्भकाल माह—श्रवणेन व्रत मिति । ‘श्रवणेन’ श्रवणनक्षत्रेण युक्ते चन्द्रमसि ‘व्रतम्’ “अथातः काम्याना मनादेशे चिराच्च सुपवासः”—इत्युक्तं (८२ पृ०) व्रतम् ‘उपेत्य’ उपक्रम्य, वक्ष्यमाणं प्रयोगं विहितकाले कुर्यात् ॥

अथ तत्प्रयोग माह—पूर्वेरिति । ‘पूर्वः प्रोष्ठपदैः’ युक्ते चन्द्रमसि वक्ष्यमाणं प्रयुञ्जीत । ‘पांसुभिः’ साध्यस्य पुरुषस्य वा स्त्रिया वा ‘प्रतिष्ठातिं कृत्वा’, ‘अप मसाविति’ पुरुषस्य, इय मसाविति स्त्रियाः, नाम उच्चार्य, तत्प्रतिष्ठतौ मनसा साध्यरूपं भावयित्वा प्राणं प्रतिष्ठाप्य, तां ‘प्राक्शिरसं पूर्वार्धे, दक्षिणाशिरसं मध्याङ्गे, प्रत्यक्शिरसं मपराङ्गे, ‘अर्धरात्रे उदक्शिरसं’ विविक्ते देशे संस्थाप्य ‘तस्याः’ प्रतिष्ठतेः ‘हृदयदेश मधिष्ठाय’ पादेनाक्रम्य, ‘ब्राह्मणस्य’ ब्राह्मण्या वा प्रतिष्ठतिषेत्, तां स्पृष्ट्वा ‘अयन्त इन्द्र सोम इति’ साम जपेत् । एव मुत्तरचापि योज्यम् । ‘क्षत्रियस्य’ चेत् ‘इदंन्त एक मिति’ जपेत् । ‘वैश्यस्य’ वैश्यजातीयस्य चेत्प्रतिष्ठतिः ‘एष प्रकीर्ण इति’ जपेत् । ‘शूद्रस्य’ चेत् ‘विभोष्ट इन्द्र राघस इति’ । ‘वा’ अथवा सर्वेषां प्रतिष्ठतौ ‘उदय मिति’ जपेत् । अथ जातिभेदेन ‘ब्राह्मणस्य’ अन्यां ‘सौवर्णी’ प्रतिष्ठतिं कुर्यात्, ‘क्षत्रियस्य राजतीम्’, ‘वैश्यस्यौदुम्बरीं’ ताम्रमयीम्, ‘शूद्रस्यायसीम्’

कृष्णायसनिर्मिताम् । 'वा' अथवा 'सर्वेषाम् श्रीदुम्बरी' ताम्रमयीम् ।
 स्त्रियाः पुरुषस्य वा साध्यस्यान्यां प्रतिकृतिं कृत्वा, अथ मसाविति
 पुरुषस्य, इय मसाविति स्त्रियाः प्राणप्रतिष्ठां मनसा कृत्वा, तां
 प्रतिकृतिम् 'अग्नी' 'प्राक्गिरस' प्रतिष्ठाप्य 'श्रीदुम्बरेण' ताम्र-
 मयेन 'सुवेण' 'अच्छा व इति' मन्त्रेण 'ई'-निधनयुक्तेन, 'आज्येन'
 'अभिजुहुयात्' । एवं कृते 'अस्य' साधकस्य साध्यः पूर्व मगुणो-
 ऽपि 'गुणीभवति' । गुणगद्वादभूततद्भावे चिः (पा० ५. ४.
 ५०.), तस्य सर्वापहारी लोपः, तस्य गतिसंज्ञायां "ते प्राग्धातोः"
 -इति (पा० १.४.८०.) प्राक्प्रयोगः प्राप्तोऽपि "व्यवहिताय"-
 इति (पा० १.४.८२.) हास्येतिपदद्वयेन व्यवहितः प्रयोगः ॥

अथास्य प्रयोगान्तरं माह— कृष्णग्रीहीणा मिति । 'कृष्ण-
 ग्रीहीणां' कृष्णवर्णानां ग्रीहीणां 'नखनिभिमानाम्' अवघातेन
 बिना नखैः सम्पादितानां तण्डुलानां पिष्टेन, साध्यस्य पुरुषस्य
 वा स्त्रिया वा 'प्रतिकृतिं' कृत्वा, पूर्वपदयमसाविति जीव' प्रति-
 ष्ठाप्य, तस्या उपरि 'पिष्टस्त्रेद' यावता पाकेन पिष्टं स्त्रियते,
 तथा 'स्त्रेदयित्वा' तां 'सर्पपतेत्तेन' 'अभ्यज्य' अभितः अङ्कता
 'सुरेण' अयोमयेन तस्याः हृदयव्यतिरिक्तानि 'पद्मानि' 'अपदाय'
 विभज्य खण्डयित्वा 'प्र मन्दिने इत्येतेन' माग्रा 'अग्नी जुहुयात्' ।
 'शेष' श्रुतशेष' हृदय मङ्ग' 'स्य' प्राप्नीयात् ; 'इतरथाभावे'
 जीवभक्षणायकरणे 'म्रियते' स्य शेष सृतो भवेत् ; अतः अयम्
 हृदय मङ्ग' भक्षयेदित्यर्थः । एवं कृते गुणी हास्य भवतीत्यनुप-
 ष्यते ॥ इत्येकपुरुषावर्त्तनं उक्तः ॥ (१)

বশে করিবার উপায় এই— শ্রাবণী পৌর্ণমাসীতে এই ব্রত আরম্ভ করিয়া, ভাদ্রী পূর্ণিমায় পাংশু দ্বারা [যে স্ত্রী বা যে পুরুষকে বশীভূত করিতে হইবে, তাহার] প্রতিকৃতি নির্মাণ করিবে। পরে ‘এই অমুক স্ত্রী বা অমুক পুরুষ’ বলিয়া সেই প্রতিমূর্তির নানকরণ পূর্বক স্ত্রীয় অভিশাপ মনে-মনে ধ্যান করিবে। ঐ প্রতিমূর্তিকে পূজাহুে পূৰ্ণশিরা, মধ্যাহ্নে দক্ষিণশিরা, অপরাহ্নে পশ্চিমশিরা ও অর্দ্ধরাত্রে উত্তরশিরা, স্থাপন করিয়া তাহার হৃদয়দেশে অবস্থিত হইয়া, ব্রাহ্মণের জন্য হইলে ‘অয়ন্ত ইন্দ্র নোভ’ গান, ক্ষত্রিয়ের জন্য হইলে ‘ইদন্ত একং’ গান, বৈশ্যের জন্য হইলে ‘এষ এ কোশে’ গান এবং শূদ্রের জন্য হইলে ‘বিভোষ্ট ইন্দ্র রাধনে’ গান; অথবা সকলের জন্যই ‘উদয়ং তমস্পারি’ মন্ত্র জপ করিবে। এবং ব্রাহ্মণের হইলে সূর্য্যময়ী, ক্ষত্রিয়ের হইলে রৌপ্যময়ী, বৈশ্যের হইলে তাম্রময়ী, শূদ্রের হইলে কৃষ্ণলৌহময়ী; অথবা সকলেরই তাম্রময়ী আর একটি প্রতিকৃতি প্রস্তুত করিবে। অনন্তর ‘এই অমুক’ বলিয়া মনে-মনে তাহার প্রাণ-প্রতিষ্ঠা পূর্বক অগ্নির মধ্যে উহা পূৰ্ণশিরা করিয়া স্থাপন করিবে। অনন্তর তাম্রময় স্রাবের দ্বারা দ্বৈ-নিধনযুক্ত ‘সচ্ছা ব’ নাম * গানপূর্বক হুতাহতি প্রদান করিবে। এই অনুষ্ঠানের কালে অভিলষিত ব্যক্তি সেই অনুষ্ঠানবশবস্তী হইবে।

নখের দ্বারা বিভূষীকৃত কতকগুলি কৃষ্ণ-ধান্যের তণ্ডুল পেষণ পূর্বক ঐ পিঠিলির প্রতিকৃতি করিয়া এই ‘অমুক’ বলিয়া মনে-মনে প্রাণ-প্রতিষ্ঠা করিবে। অনন্তর সেই পিঠিলির প্রতিকৃতির সর্কাদ্র স্বেদিত করিয়া উহাতে সর্বপ তৈল মাখাইবে। পবে উহা ক্ষুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া ‘এ নন্দিনে’ স্বকে গীত নাম গান পূর্বক অগ্নিতে হোম করিবে; হুতাবশিষ্টে কিঞ্চিৎ অন্ন স্বয়ংও অশন

* ঐ নাম দ্বৈ-নিধন ও বা-নিধন, এই উভয় প্রকার আছে।

करिष्ये । यदि अन्न-होम उ अन्न-उत्सव, एते कार्यावयवौ कोनटि करिष्या कोनटि ना करे, तवे अन्न-होम दृश्ये ॥ (१)

अथ यः कामयेतावर्त्तय मित्येकरात्रं चतुरसंयुक्त-
स्तिष्ठेत् सुतासो मधुमत्तमा इति वर्ग एतेषा मेक
मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जान एकरात्रेण कुटुम्बिन
मावर्त्तयति द्विरात्रेण राजोपजीविनं त्रिरात्रेण
राजानं चतूरात्रेण ग्रामम् पञ्चरात्रेण नगरम् षड्-
रात्रेण जनपदम् सप्तरात्रेणामुररक्षांष्टरात्रेण
पितृपिशाचान् नवरात्रेण यक्षान् दशरात्रेण गन्धर्वा-
प्सरसो ऽर्द्धमासेन वैश्वदेवम् मासेनेन्द्रं चतुर्भिः प्रजा-
पतिम् संवत्सरेण यत्किञ्च जगत्सर्वम् हास्य गुणी
भवति गुणी भवति (२) ॥ ५ ॥

अथानेकपुरुषावर्त्तनप्रयोग उच्यते— अथ य इति । उक्तार्थो-
ऽयमर्थः । ‘यः’ पुमान् यथ्यमाणं कुटुम्बिन मित्यादिनोक्तं
वहुपुरुषात्मकं साध्यम् ‘आवर्त्तय’ यगोक्तुर्यामिति ‘कामयेत्’,
सः ‘एकरात्र’ एकाहसम्पूतिपर्यन्तं ‘चुरसंयुक्तः’ चुर धारयन्
‘तिष्ठेत्’ । तस्य जपाय ‘सुतासो मधुमत्तमा इति वर्गः’ साम-
समूहो भवेत् । ‘एतेषां’ तद्गर्गस्यानां साम्यां मध्ये, इष्ट्या ‘एक’
साम, ‘मनेक’ वा हे श्रीणि इत्यादि वा, अथवा ‘सर्वाणि वा’
‘प्रयुञ्जानः’, ‘एकरात्रेण’ उक्तेनेकरात्रनिययेन ‘कुटुम्बिन’ बहु-
कुटुम्बसंयुक्तं पुरुषम् ‘आवर्त्तयति’ यगोक्तुरीति ॥

অথোক্তপ্রয়োগস্থৈবাহতিবিশেষেণৈব রাজোপজীত্বাদিবশীকরণ
মাহ— দ্বিরাত্রিণিতি । নিগদসিদ্ধোঃয়ম্ (২) ॥ ৫ ॥

ইতি ত্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ে

পঞ্চমঃ খণ্ডঃ ॥ ৫ ॥

বে কেহ গপরিবাবকে বশ করিতে অভিলাষ করিবে, সে ব্যক্তি
পূর্ন্ববৎ গগন্তুই করিবে, অধিকন্তু একব্রাহ্ম উদয় অবধি অন্ত
পর্য্যন্ত একখানি কুব হস্তে মইয়া 'সুতাগো মধুভূমা' স্বকে গীত
বর্গের * একটি, করেকটি, কিংবা গনুদয়ই গান করত দণ্ডায়মান
থাকিবে । এই নিয়মে এক ব্যাঞ্জে গনুটুয়কে বশীভূত করিবে ;
দ্বিরাঞ্জে রাজোপজীত্বী, ত্রিরাঞ্জে রাজা, চারিরাঞ্জে গ্রাম, পঞ্চবাজে
নগর, ছয়রাঞ্জে জনপদ, সপ্তবাজে অম্বর ও সাক্ষনগণ, অষ্ট-
বাজে পিতৃগণ ও পিশাচবর্গ, নবব্রাহ্মে যক্ষগণ, দশব্রাহ্মে গন্ধর্ভ
ও অঙ্গনোগণ, অর্দ্ধব্রাহ্মে দেবগণ, একব্রাহ্মে ইন্দ্র, মানচতুষ্টয়ে
প্রজাপতি ও এক বৎসবে গনুদায় জগৎ বশীভূত হইবে (২) ॥ ৫

আবগধ ত্রিগত্যত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান আশ্রমের দ্বিতীয়াধ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের
বর্ণনাকৃত ব্রাহ্মবিধান মনান্ত ।

॥ अथ पठः खण्डः ॥

अथातः सौभाग्यानाम् (१)

अथ सौभाग्यकामानां प्रयोग माह— अथात इति । ‘अथ’ शब्दः अधिकारार्थः,— वक्ष्यमाणप्रयोगेषु सौभाग्यकामानां सधिकारः । भज्यते इति भगः, शोभनश्चासौ भगश्च सुभगः, तस्य भावः सौभाग्यम्; सुहृदोऽपि दादिभिर्भजनीयत्वं कामयमानानां मित्यर्थः । तेषाम् ‘अतः’ यतः प्रयोगाभिधाने वक्ष्यमाणफलानवाप्तिः अतस्तेषां प्रयोगः, वक्ष्यन्ते इति शेषः ॥ (१)

(लौकिकार्थः)

अतः पठ निदिध लोकादध्याप्यते निदिध उपास्यत्वेन विविध नामाध्यापनेन निधानं रजितम् । (५)

यदिन्द्रो अनयदुच्चा ते जातं मन्यस इति नवम-
दशमे एतेषां मेकं मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः
सुभगो भवति दग्धाद्यायाः सप्तमाष्टमाभ्या मिन्द्रा-
णीं सदा तर्पयन् सुभगो भवत्यापामार्गं दन्तपवनं
घृतमधुलिप्तं भद्रो नो अग्निराहुत इत्येतानि षीवन्
संवत्सरं भक्षयन् सुभगो भवति भगो न चित्र इत्ये-
ताभ्या मञ्जयन् सुभगो भवति (२)

‘यदिन्द्रो अनयत्’-इत्येकं साम, ‘उच्चा ते इति’ यस्य
‘नयमदगमे’ हे; एवं अयाणां मेतेषां मध्ये इच्छया ‘एकम्’,
‘मनेकं’ वा हे वेत्यर्थः, ‘सर्वाणि वा’ षोडश वा सदा ‘प्रयुञ्जानः
सुभगो भवति’ इति ।

অথান্নৈব প্রয়োগান্তর মাহ— ইন্দ্রাধ্যায়া ইতি । ‘ইন্দ্রা-
ধ্যায়াঃ’ ইন্দ্রস্য পৰ্বণঃ প্রাণাপানমুখস্য যা আধ্যা দশতী,
তস্যাঃ ‘সপ্তমাষ্টমাभ्यां’ “হাবীন্দ্রাম্”—“ওবাওবা”—ইত্যেতাभ्याम्,
ইন্দ্রাণ্যৌরুত্বজরায়ুभ्याम्. ‘ইন্দ্রাণী’ সদা তর্পয়ন্ ব্রাহ্ম মুদকেন
তর্পণ’ কুর্বন্ ‘সুভগো ভবতি’ ইতি ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— আপামার্গ মिति । ‘দন্ত-
পবন’ দন্তশোধনসাধনম্ ‘আপামার্গ’ আপামার্গকাষ্ঠ ‘ঘৃতমধু-
লিতম্’ ঘৃতেন মধুনা চ লেপিত’ ‘ভদ্রো ন ইত্যেতেন’ সাম্না
‘অনিষ্টোবন্’ নিষ্টোবন মকৃৎস্বা ‘সংবল্লর’ তত্পূর্তিপৰ্যন্ত’ ‘মচ্চয়ন্’
প্রতিদিন’ দন্তান্ শোধয়ন্ ‘সুভগো’ ভবতি ইতি ।

অথ প্রয়োগান্তর মাহ— ভগো ন ইতি । ‘ভগো নেত্যেতাभ्यां’
চচ্চুঃ প্রতিদিন’ ‘অচ্চয়ন্’ অচ্চয়ন’ কুর্বন্ ‘সুভগো ভবতি’ ॥ (২)

‘যদিভ্যো অনয়ৎ’ গান্ এৱ ‘উচ্চা তে’ জাত মঙ্গলঃ’ শ্লোকে গীত
দশনঃ গান্,—এই গান্‌য়ের একটি বা দুইটি অথবা নকলকয়টিই
প্রয়োগ করিতে থাকিলে সুভগ হইবে । তিন দিবস দ্বাদশ পর্বে
প্রথম দশতীৰ গণ্ডম ও অষ্টম গান্ গানপূর্বক জলের দ্বারা
ইন্দ্রাণীৰ তর্পণ করিলে সুভগ হইবে । আপামার্গ কাষ্ঠের দন্ত-ধাবন,
ঘৃত ও মধুতে লেপন কবিলে তাহা দ্বারা ‘ভজো নঃ’ গানে এক বৎ-
সর কাল দন্তমার্জনা করিলে সুভগ হইবে । ‘ভগো ন চিত্ত’ শ্লোকে
গীত গান্‌দ্বয়ে প্রতিনিয়ত চক্ষুদ্বয়ে অঞ্জন-ধারণ কবিলেও সুভগ
হইবে ॥ (২)

* গেরগানে এই শ্লোক ১৩টি গান আছে ।

† উব ও অরাণু নামক গানবধ,— যথাক্রমে ‘হাবীন্দ্রাম্’ এবং ‘ওবাওবা’ ।

इममिन्द्रेति वर्गमप्रयुञ्जानः सर्वजनस्य प्रियोभवति (३)

अथ प्रयोगान्तरमाह— इममिति । सुव्यक्तमेतत् । (३)

(मर्ल-वनप्रिय इहेवाग्र वना)

ये 'हेम गिर्य' शब्दमूलकवर्ग (१० नाम) अतिदिन अत्योग
करिते, ये मकलनप्रिय इहेवे ॥ (०)

परि प्रिया दिवः कविरित्येते यां कामयेत्ताए
आवयेत् कामयते हेनमथ यास्य न गुणी स्यात्तां
ब्रूयादाचामेतीन्द्रो विश्वस्य राजतीत्येताभ्यामाचामेत्
पदपाण्डुसून्वास्या अग्नौ जुहुयाद्यो ते पन्था अधो
दिव इति तैलं वैनां याचित्वा पाणी परिमृद्नन्मनौ
प्रतापयेदग्न आ याहि वीतय इति द्वितीयेन नाना-
गतायां विरमेद् गोजरायुकमहस्तस्पृष्टं शोषयित्वा
प्रियङ्गुकां सहां सहदेवा मध्यगडां भूमिपाशकं
सचां काचकपुष्पीमित्येता उत्थाप्य तदहश्चूर्णानि
कारयेदा नो विश्वासु हव्यमित्येतैर्नविः सम्पातां-
श्चूर्णेपु कृत्वाऽग्न आ याहि वीतय इति रहस्वेनाग्निः
संयूय तानि नाशुचिः पश्येद् वीपस्पृशेद् वा तदनु-
लेपनं तैर्नानुलिप्तो यां या मुपस्पृशते सा सैनं
कामयते गम्यां नास्तात उपस्पृशेदुत्पले बुद्धे प्रिय-
ङ्गुका आवपेद् यदा पर्णानि संहरेदयैर्न मुत्थाप्य

चतुरङ्गुलमुभयतः परिच्छिद्य मध्यमुद्धरेत् तदनुलेपनं
तेनानुलिम्पेद्वाष्णञ्च नि त्वा नन्द्य विश्पत इत्ये-
तेनास्य वैशस्याः प्रव्रजिताश्च वश्या भवन्ति (४)

अथ प्रयोगान्तरमाह—परिप्रियेति । उक्ते 'सामनी
'यां' मम वशे स्यादिति 'कामयेत्', 'तां' आवयेत् । तदैव सा
वशा भवति ।

अथ प्रयोगान्तरमाह—अथ यास्येति । 'अथ' शब्दः
प्रयोगान्तरद्योतनार्थः । 'या' नारी 'अस्य' पुरुषस्य 'न गुणी'
अवशा 'स्यात्', 'तां' स 'ब्रूयात्' । किमिति ? 'मा' माम्
'आचामेति' आचामयेति ; मा मुदकं पापयेत्यर्थः । सा यदा
पापयति पानोपमं, तदा उक्ताभ्यां सामभ्याम् 'आचामेत्' ।
एवं कृते सा गुणी भवतीति ।

अथानैव प्रयोगान्तरमाह—पदपांसूनिमिति । अत्रोक्त-
प्रयोगापेक्षया 'वा'-शब्दो विकल्पार्थः । 'अस्याः' स्त्रियः 'पदपां-
सून्', 'ये ते पय्या इति' एतेन साम्ना 'अग्नौ जुहुयात्' शतकृत्वो
दशावरमिति ।

अथ पूर्वोक्तविषये स्वयं मागमनफलं प्रयोगमाह—तैल
मिति । 'एनां' स्त्रियं प्रत्यक्षं परोक्षं 'वा', 'तैलं' याचित्वा तथा
दत्तेन तैलेन 'पाणी' स्त्रीयां 'परिमृद्नन्' परिमृद्य, तौ पाणी
'अग्नौ प्रतापयेत्' 'अग्नं वा याहि'-इति अस्या मुत्पन्नेन
'द्वितीयेन';—'अनागतायां न विरमेत्' तस्य यावदागमनं प्रता-
पयेदिति ।

अथ प्रयोगान्तरमाह—गोजरायुकमिति । 'गोजरायुकम्'

-इत्यादिः, 'सा सैन' कामयते-इत्यन्तः, एकः प्रयोगः । 'गोजरायु-
कम्' उल्वं जरायु चोमे गर्भवेष्टने । तयोः उल्वेन सह जायते गर्भः,
जरायुः पश्चात्पतति ; तत् । गोजरायुक मिति स्वार्थे क-प्रत्ययः ।
तद् गृहीत्वा 'अहस्तस्पृष्ट' केनचित् पात्रेण गृहीतं 'शोषयित्वा',
तेन साहं 'प्रियङ्गुकाप्रभृतीरोपधीः' 'उत्पाप्य' 'तदहः' तद्विषम मेव
तासां 'चूर्णानि' कारयित्वा कक्किंश्चित्पात्रे निधाय, 'आ नो
विश्वासु हेव्य मितेयतेन' तिस्र आज्याहुतीरग्नौ हुत्वा, तासां
माहुतीनां 'सम्पातान् चूर्णेण कृत्वा', ततो 'अग्न आ याहि वीतये
इति रहस्येन' तानि चूर्णानि 'अद्भिः' 'संशूय' सन्निधाय स्थापयेत्
पात्रे । 'तानि' 'अशुचिः' सन् 'न पश्येत्' नाशुचिरुपस्पृशेत्
तानि । 'तद्' अस्य 'अनुलेपन' भवति । शेषे स्पष्टम् ।

अथात्रैव कश्चिन्मियम साह— गम्या मिति । 'गम्याम्' उप-
गमनीयाम् 'अस्नातः न उपस्पृशेत्'; स्नात एव तेनानुलिप्य गात्राणि
गमनार्थं स्पृशेदित्यर्थः ॥

अथ वेद्यानां प्रयजिताणां च वगीकरणप्रयोग साह—
उत्पले इति । 'बुधे' विक्रमिन्ते 'उत्पले' कमले, तस्य कर्णिकायां
'प्रियङ्गुकाः' प्रियङ्गुबीजानि 'भावयेत्' । यदा तदुत्पलं 'पर्णानि'
'संहरेत्' सद्बोचयेत्, 'अथ' एनम् उत्पलम् 'उत्पाप्य' पाणिनैव
हुत्वा, तस्य 'उभयतः' मूले अथ च 'चतुरङ्गुलं' परिच्छिद्य',
'मध्य' कर्णिकाप्रदेशम् 'उदरेत्' । 'तत्' तस्य 'अनुलेपन' कर्त-
व्यम् । 'तेन' द्रव्येण 'क्त्वा नश्य विगते इत्येतेन' आकानम्
'अनुलिप्सेत्' । 'अवांशं च' निरुष्टं सद्रं निद्रं चानुलिप्सेत् । एवं
कृते कामिताः 'वेगस्याः' वेद्याः, 'प्रयजिताः' पतिकुनाग्निर्गताः
मैराचारिण्यय 'वग्नाः भवन्ति' ॥ (४)

(নারী বশীকরণ)

যে নারীকে বশীভূতা করিতে ইচ্ছা হইবে, তাহাকে 'পবিত্রিমা দিবঃ' ঋকে গীত নামদ্বয় শ্রবণ করাইবে। তাহাতে যদি সে নারী বশীভূতা না হয়, তাহাকে বলিবে, 'আমাকে আচমন করাও'। পরে তদন্ত উদকে 'ইন্দ্রো বিশ্বস্য রাজতি'—এই ঋকে গীত নামদ্বয় পাঠ করত আচমন করিবে; এইরূপে সে তাহার বশীভূতা হইবে। অথবা 'বে তে পন্থা অধো দিবঃ' নামে ঐ নারীর পাদ-খুলি অগ্নিতে নিক্ষেপ করিবে। অথবা স্বতঃ বা পরতঃ সেই নারীর নিকটে প্রার্থনা পূর্বক তৈল লইয়া, নিজের পাণিধয়ে মাখাইয়া, 'অগ্ন আ য়াহি বীতয়ে' ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় গান গান করিতে করিতে সেই তৈলাক্ত পাণিধয়, বাবৎ ঐ নারী দ্বয়ং আগিয়া উপস্থিত না হইবে, তাবৎ অগ্নিতে উত্তপ্ত করিতে থাকিবে। অথবা গো-জরায়ু * আনাইয়া হস্তদ্বারা স্পর্শ না করিয়া অস্ত্র কোন উপায়ে তাহার জল শোধন করাইয়া চূর্ণ করাইবে এবং তাহার সহিত সন্ধ্যঃ-সমুৎপাদিত প্রিয়ঙ্গুকা, সহা, সহদেবা, অধ্যাঙা, ভূমিপাণক, সচা ও কাচকপুষ্পী,—এই গুল্মগুলিও চূর্ণ করাইবে, অনন্তর ঐ চূর্ণগুলির কিয়দংশ লইয়া 'আ নো বিশ্বাঃ সুহব্য' এই নামে অগ্নিতে আহুতিভয় প্রদান করিবে এবং সেই আহুতিভয়েরই শেন ধারা অবশিষ্ট চূর্ণের মধ্যে গ্রহণ করিবে, পরে 'অগ্ন আ য়াহি বীতয়ে' ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় গান গান করিতে করিতে ঐ চূর্ণসমুদয় যথোপযুক্ত জলে মিশ্রিত করিয়া রাখিবে; উহা অশুচি অবস্থায় দর্শন করিবে না, অশুচি হইয়া স্পর্শও করিবে না; তাহাই অনুলেপন প্রাপ্ত হইল। ঐ অনুলেপন গাত্রে লেপন করিয়া যাহাকে স্পর্শ করিবে, সেই বশ হইয়া যাইবে। [ইহাতে আর একটি নিয়ম

* উষ এবং ঘবায়, এ দুইটিই গর্ভ-বেঠন চর্মকোষ। তন্মধ্যে উষের সহিতই বালক ভূমিষ্ঠ হয়, ঘবায়ুও তাহার কিছুকণ পরে পতিত হইয়া থাকে।

এই—] গমনীয়া নারীকে অস্নাত স্পর্শ করিবে না (অর্থাৎ স্নানানন্তর ঐ অনুলেপন গাত্রে লেপন করিয়া গমনীয়াকে স্পর্শ করিবে)।

(বেশ্যা বা প্রভজিতা নারীকে * বশীভূতা কবিত্তে হইলে—)
বিকসিত উৎপলেন মধ্যে প্রিয়দু-বীজ বপন করিবে, দিনান্তে গেই উৎপল বখন নিম্নীলিত হইবে, তৎপরে উহা তুলিয়া, উহার মূল এবং অগ্রভাগ চারি-অঙ্গুল ছেদনপূর্বক মধ্যভাগের কর্ণিকা প্রদেশটি উদ্ধৃত করিয়া, তাহানই অনুলেপন প্রস্তুত করিবে। ঐ অনুলেপন 'নি ভা নক্ষ্য বিশৃপতে' এই ঋকে গীত নামে নর্কাদে, বিশেষত গোপনীয়াদে লিপ্ত করিবে। বেশ্যাই হউক, প্রভজিতাই হউক, এই প্রয়োগকাবীর অবশ্য বশীভূতা হইবে ॥ (৪)

কন্যাপ্রবহণ একরাত্রীপোষিতো ঽমায়াস্যায়া
নিগি চতুষ্পথ এঙ্কু পু ব্রবাণি ত ইত্যেতিনাভিষিচ্ছেত্
ত্রিরভিষিক্তা প্রদীয়ত আ তে বক্তা ইতি পুংসঃ (৫)

অথ কন্যাকাং বিবোদুং কাময়িতুঃ প্রয়োগ মাছ— কন্যাপ্রব-
হণ ইতি। 'কন্যাপ্রবহণে' স্বকন্যায়াঃ অন্যেন বিবাহে কৰ্ম্মণ্যে
স্বয়ম্ 'একরাত্র মুপোষিতঃ' সন্ 'অমায়াস্যায়া' নিগি চতুষ্পথে
এঙ্কুখিত্যেতিন ত্রিঃ অভিষিচ্ছেত্'; এষা সা 'অভিষিক্তা' গুণা-
ন্বিতায়া ধরায় 'প্রদীয়তে' ॥

অথ কন্যালাভার্থে প্রয়োগ মাছ— আ তে বক্তা ইতি পুংসঃ
ইতি। কন্যাং কাময়িতুঃ 'পুংসঃ' পুরুষস্য। একরাত্রীপযাসাদিরভি-
ষেকান্তঃ পূর্বপত্; এঙ্কুখিত্যেতস্য স্থানে 'আ তে বক্তা ইতি'
বিশেষঃ ॥ (৫)

(কন্যার ও পুত্রের বিবাহার্থ)

কন্যার ভাল বিবাহ দিতে হইলে অগ্নাবাস্তা-তিথিতে দিব্যব্রাহ্ম উপনাম করিবে এবং গেই নিমিত্তেই চতুঃপথে 'এছা বু' শব্দকে গীত গানদ্বয়ে কন্যাকে স্নান করাইবে। কন্যা এইরূপে বারত্রয় অভিসিক্ত হইলে অবশ্যই উৎকৃষ্ট বরে প্রাপ্ত হইবে। পুত্রের ভাল বিবাহের জন্যও ঐরূপ করিতে হইবে। কেবল 'এছা বু' নামের পনিবর্ধে 'আ তে বৎস' নাম প্রয়োগ করিতে হইবে, এইমাত্র বিশেষ ॥ (৫)

ত্রিরাত্রোপোপিতঃ কৃষ্ণচতুর্দশ্যাৎ শব্দাদঙ্কার
মাহুত্ব চতুষ্পথে বাধক মিধম উপসমাধায় মতস্য
ক্রকর মিত্যেতৌ শুভ্রয়াদগ্নে মৃড় মহাৎ অসীতি
পূর্বেণাগ্নির্বৃৎচেতি দ্বিতীয়াং তে আচুতী কৌশে কৃৎবা
হরিতালেন গোহৃদ্যশোণিতেন চেতুচ্চরেণ সন্নয়েদ্ যং
দ্বিধ্যাত্মমহিষ্টীয়েনাস্থ শয্যা মবকিরেদগার' চ
মস্মনা নৈকগ্রামে বসতি (৬)

অথ ভ্রাতৃব্যস্ব স্বস্বস্যানাদুচ্চাটনার্থং প্রয়োগ মাহ—
ত্রিরাত্র ইতি। সাধকঃ আদৌ 'ত্রিরাত্রোপোপিতঃ' সন্, তদন্তে
'কৃষ্ণচতুর্দশ্যাং' দৃষ্টমানাচ্ছব্দাদ্ 'অঙ্কার মাহুত্ব', 'চতুষ্পথে'
'বাধকং' রোগপীড়কং চতুরঙ্গুলদারুময়ম্ 'মিধম', তম্ 'উপসমা-
ধায়' আধায়, 'মতস্য', 'ক্রকর' পশ্চিবিশেষম্,—'মিত্যেতৌ' হৌ ;
'অগ্নে মৃড়তি-পূর্বেণ' মতস্য 'শুভ্রয়াত্', 'অগ্নির্বৃৎচাণীতি-দ্বিতীয়াং'
ক্রকরাচুতি 'শুভ্রয়াত্'। ততঃ 'তে আচুতী' ই মতস্যক্রকর,
তদগ্নৌ 'কৌশে' সমুদকে 'কৃৎবা', পূর্ণাচুতৌ 'হরিতালেন' হরিতাল-

पूर्णमिथितेन 'गोहृदयशोणितेन' 'च' सह 'उत्तरेण' अग्निर्वृत्तेत्येतेन
 'सन्नयेत्' सङ्गमयेत् । तथाक्षतेन 'भस्मना', 'यं विध्यात्' 'अस्य'
 तस्य 'शय्याम्', 'अगार' तदुगृह्य, 'प्रमं हिष्ठीयेन' साम्ना 'अव-
 क्तिरेत्' । एवं सति अस्य हेष्टा 'नैकयामे वसति' किन्तु स्थान-
 भ्रष्टः सन् देशान्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ (६)

(उल्लाटेन-प्रयोग)

विराजोपवागं पूर्वकं कृष्ण-चतुर्दशीते शनैव अग्नौ आह-
 रणं कविषा चतुष्पथे स्थापनं पूर्वकं चतुरङ्गनं कार्धगमूहे उवा प्रथ-
 मितं करिष्या 'अग्ने रुद्र गहै अग्नि' एहे श्रुते गीत गामे प्रथमे
 उवाते मन्त्राहति प्रदानं करिषे, अनन्तरं द्वितीयाहतिते 'अग्नि-
 रुद्राग्निं जज्जन' एहे श्रुते गीत गामे क्रकन पक्षी प्रदानं करिषे ।
 तदनन्तरं ए आहति-मन्त्रं मन्त्रां ओ क्रकन, इति तालपूर्ण-विमिश्रं गो-
 हृदय-शोणितेन गहितं कोशे लहेया 'अग्नि रुद्राग्नि' श्रुते गीत
 उत्तर गामे भाङ्गिया पूर्णं प्रस्तुतं करिषे । ए पूर्णं याश्रुते उल्लाटितं
 करिषे इहेवे, सेहे शक्रन शयाग, एवमेव सेहे उवा उवा गृहे
 'अमं हिष्ठीय' गामे छडाहेया दिवे । एहेकप कृत इहेले शक्र एक-
 ग्रामे वागं कविषे पात्रिषे ना, ताश्रुते शान्तिहे इहेते इहेवे ॥ ७

अधातो यशस्यानां त्व मिन्द्र यशा असि पवते
 हर्यतो हरिर्यश इत्येतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा
 प्रयुञ्जानो यशस्वी भवन्ति प्रियङ्गुका वा पुष्येणाभि-
 जुहुयात् यशो मेति तदनुलेपनं तेनानुलिम्पेत्
 संवत्सरं यशस्वी भवति यशस्वी भवति (७) ॥ ६ ॥

অথ যশস্কামস্য প্রয়োগ সাহ— অথাৎ ইতি । উক্তৌ
অথাৎ-শব্দৌ । প্রয়োগ উচ্যতে ইতি শेषঃ । শিষ্টং স্পষ্টম্ ॥

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর সাহ— প্রিয়ঙ্কুকা ইতি । ‘বা’-
শব্দঃ প্রয়োগান্তরদ্ব্যুতনার্থঃ । ‘প্রিয়ঙ্কুকাঃ’ প্রিয়ঙ্কুখীজানি
‘পুণ্ড্রোণ’ নক্ষত্রেণ যুক্তৌ চন্দ্রমসি ‘যশো.মেতি অভিযুজুয়াৎ’ । ‘তৎ’
প্রিয়ঙ্কুপিষ্ট মেব ‘অনুলেপনং’ ভবতি । ‘তিন’ ‘সংবৎসরং’ সং-
বৎসরপর্যন্তং প্রতিদিনম্ ‘অনুলিম্বেৎ’ । एवं ক্ততে ‘যশস্কী
ভবতি’ ॥

অভ্যাসঃ স্বৰ্ণসমাস্যর্থঃ (৩) ॥ ৬ ॥

ইতি শ্রীসায়ণার্য্যবিরচিত্তে মাধবীয়ে বৈদার্য্যপ্রকারে

সামবিধানাঙ্খ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ে

পঞ্চঃ স্বৰ্ণসঃ ॥ ৬ ॥

(যশোলাভের জন্য)

অতঃপর যশস্কী হইবার জন্য কতিপয় গামেব বিধি বলিব । ‘ত্ব
মিহ্মং যশা অসি’, ‘পবতে হর্য্যতো হরিঃ’ ও ‘যশঃ’ এই ঋক্ভঙ্গ-মূলক
নামগুলির একটি বা দুইটি অথবা সকলকয়টি প্রতিদিন যথানিয়মে
প্রয়োগকারী ব্যক্তি যশস্কী হইবে । অথবা কতকগুলি প্রিয়ঙ্কু পৌরী
পূর্ণিমায়া ‘যশো মা’ মন্ত্রে হবন করিবে । সেই ছতশেষের দ্বারা
অনুলেপন প্রাপ্ত করিবে । উহাই এক বৎসর আত্মশরীরে লেপন
করিলে যশস্কী হইবে, অবশ্য যশস্কী হইবে (৭) ॥ ৬ ॥

আবশ্যক শ্রীমত্যাভ্রত নামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-বর্ত্তমণ্ডলের

যথাক্রম বঙ্গানুবাদ মনান্ত ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो ब्रह्मवर्चस्यानाम् (१)

अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयोग माह— अथात इति । ‘अथ’-
शब्दोऽधिकारे । ‘अतः’-शब्दो हेतुवचनः । यतो ब्रह्मवर्चस्यानां
ब्रह्मवर्चसार्थिनां प्रयोगानभिधाने तदप्राप्तिः, अतो ‘ब्रह्मवर्च-
स्यानां’ श्रुताध्ययनजन्यतेजस्कामिनां प्रयोग उच्यते इति शेषः ।
शिष्टं निगदसिद्धम् ॥ (१)

(७) अथ ब्रह्मवर्चस्यानि-नामाभावेनैव विधिः ।

अतः परं ब्रह्मवर्चसो अस्तुति इहेवाव जगत् कतिपयं नात्रैव अथा-
शब्देन विक्षेपं वलित्वा ॥ (५)

रथन्तरं वामदेव्यं नौधसं श्यैतं महानाम्नो
यज्ञायज्ञीय मित्येतेषा मेकं मनेकं वा सर्वाणि वा
प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति कस्तु मिन्द्रेति द्विकं
प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति यद्वा चास्य भवति
जगद्धा त इति वर्गं * प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी
भवति (२)

अथ ब्रह्मवर्चसस्य यदायाद्य उभयकामस्य प्रयोग माह—
कस्तुमिन्द्रेतीति । निगदसिद्धं मेतत् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरमाह— जगद्धा त इतीति । यद्यप्यत्र

* मद्दृष्टवर्धपुस्तके ‘वर्गं’ इति पाठः, सायणसम्मतं ‘वर्गं’ इति ।

ઘન્દોગાઃ પદ્મવર્ગ મેવાધીયતે, તથાપિ 'પદ્મવર્ગમ્'—ઇત્યેતદ્વાદ્વય-
વલાત્ પદ્મવર્ગઃ ૭ ; શાસ્ત્રાન્તરગતઃ પદ્મવર્ગો વા ગૃહીતવ્યઃ ॥ (૨)

(અંશરર્કગૌ શહેદાર ધના)

ગ્રથસ્થત્વ, ગામદેવા, નોમન, યોગ્ય, મશાનામ્ની ૭ વજામજીય, —
એ કયેક ગામનર એકઠિ રા દૂરે તિનજિ અથવા નદનગુનિરે અતિ-
નિન થથાનિયત્તેમ ગામ કરિતે શાકિતે અક્ષવર્કગૌ શહેદેવ । 'કસ્ત-
ગિય્મઃ' શ્વદે ગીત ગામવયેતર અયોગકારીઃ અક્ષવર્કગૌ શહેદેવ એવ
દેશતર અક્ષાઠ જંગિતે । 'જગ્મ્ના ડે' એ શ્વદે ગીત ગામગુનિર
અયોગકારીઃ અક્ષવર્કગૌ શહેદેવ ॥ (૨)

અષ્ટરાત્રોપોષિતો બ્રાહ્મી મુત્યાપ્ય પ્રજાપતેર્હૃદયે-
નાભિગીય સહસ્રકૃત્વઃ પ્રાગ્નીયાચ્છુતનિગાદી ભવતિ
પુષ્પાણિ વાસ્યા ઉદકેન સંવત્સરં યજ્ઞેન પ્રાગ્નીયા-
ચ્છુતનિગાદી ભવતિ માસઃ સોમભજ્ઞઃ સ્યાત્સદ-
સસ્પતિ મહુત મિત્યેતેન શ્રુતનિગાદી ભવતિ સદા
વૈતત્પ્રયુજ્ઞીત શ્રુતનિગાદી ભવતિ મારદ્વાજિકાયા
જિહ્વા મુત્યાપ્ય તદહશ્ચૂર્ણં કારયિત્વા મધુસર્પિર્ભ્યાં
સંયૂય પ્રાગન્નપ્રાશનાત્ કુમારં પ્રાશવેદિન્દ્રમિદ્ધાધિનો
વૃહદિત્યેતેન શ્રુતનિગાદી ભવતિ હરિદ્રાયામુલાવ-
રાદ્ધિં ચૂર્ણયિત્વૈતેનૈવ કલ્પેન સંવત્સરં યજ્ઞેન પ્રાગ્નીયા
ચ્છુતનિગાદી ભવતિ વચા મેતેન કલ્પેન વાચોવ્રતેન

पूर्वेण प्राश्नीयाच्छ्रुतनिगादी भवति मत्सप्राज्ञक-
 शङ्खपुष्पोवचाकेरडीघृतानि वाहंङ्गिरेणाभिजुहुयात्
 सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनैव प्राश्नीयाच्छ्रुतनिगादी
 भवति (३)

अथ सक्तच्छ्रुतस्याभिधानसामर्थ्यार्थं प्रयोग माह— अष्टरात्रो-
 पोषित इति । अष्टरात्रोपवासानन्तरं 'ब्राह्मीम्' 'उत्थाप्य' सम्पाद्य
 उक्तेन साम्ना सहस्रवारम् 'अभिगीय' 'प्राश्नीयात्' । सक्तच्छ्रुतशब्द-
 समूहस्य निगदनसामर्थ्यं श्रुतनिगादित्वम् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरम्— पुष्याणि वेति । अत्र 'वा'-शब्दः
 प्रयोगान्तरद्व्योक्तनार्थः । 'अस्या' ब्राह्मणः 'पुष्याणि वा', 'उदकेन'
 पिष्ट्वा 'संवत्सर' संवत्सरपर्यन्तं 'यत्नेन प्राश्नीयात्' प्रतिदिनम् ।
 तथा सति 'श्रुतनिगादी भवति' इति ।

अथ प्रयोगान्तरम्— मासं सोमभक्ष इति ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— सदा वैतदिति । पूर्वार्थे
 मासनियमः, अत्र तु ताफलस्यातिशयाय 'सदा वैतम् प्रयुञ्जीत' ।

अथ पुत्रादीनां बाल्ये प्रयोक्तव्य माह— भारद्वाजिकाया
 इति । भारद्वाजः पक्षिविशेषः । स्त्रीजातीयायास्तस्याः 'जिह्वा
 मुत्थाप्य' आनीय 'तदह्यपूर्णं कारयित्वा' मधुसर्पिर्भ्यां 'संयुय'
 मिश्रयित्वा 'अन्नप्राशनान्नाग्' 'इन्द्र मित्राघिनी सहदित्येतेन'
 साम्ना 'कुमारं' प्राशयेत् । तथा सति सः 'श्रुतनिगादी भवति' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— हरिद्राया इति । 'हरिद्रायाः'
 'तुलार्क' प्रभृति यावच्छर्का 'चूर्णयित्वा', 'एतेनैव कस्मेन'-इत्युक्त-

ত্বাৎ-মধ্বাজ্যাभ्यां संयुक्तं संवत्सरपर्यन्तम् प्रतिदिनं 'यথেন
 प्राश्यात् श्रुतनिगादी भवति' ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তরং মাহ— মক্ষরাচকেতি । 'বার্হ-
 দ্বিरेण' সাম্না সংবৎসরপর্যন্ত' প্রতিদিন' তদ্বর্ণ 'প্রাশ্রীয়াৎ' তথা
 সতি 'শ্রুতনিগাদী ভবতি' । শेषঃ স্পষ্টোऽর্থঃ ॥ (২)

(শ্রুতিধর হইবার জন্য)

অষ্টেরাতি উপবাসানন্তর 'ব্রাহ্মী' শাক্ সম্পাদন করিয়া
 রাখিবে । পরে 'প্রজাপতের্হৃদয়' নামক গাম গান পূর্বক ঐ শাক
 সহস্রবার ভোজন করিবে ; ইহাতে শ্রুতিধর হইবে । এক বৎসর
 প্রতিদিন ব্রাহ্মীশাকের কতকগুলি পুষ্প জলে পেষণ করিয়া 'যথ'
 নামক গাম গান পূর্বক ভোজন করিবে । ইহাতেও শ্রুতিধর
 হইবে । 'গদগম্পতিগভুতম্' এই নামের গান পূর্বক এক মাগ গোম-
 রস পান করিলেও শ্রুতিধর হইবে । অথবা চিনকানই ঐকপ
 অনুষ্ঠান করিবে, অত্যাংকৃষ্ট শ্রুতিধর হইবে । তারদ্বাজিকা পক্ষি-
 গীত জিহ্বা সম্পাদন করিয়া চূর্ণ করাইয়া সেই দিনেই মধু ও ঘৃতেন
 সহিত মিশ্রিত করত অন্নপ্রাশনের পূর্বে 'ইন্দ্র মিদগাধিনো বৃহৎ'
 এই নামে বালককে লেহন করাইবে ; ইহাতে সে বালক শ্রুতিধর
 হইবে । সংবৎসর কাল প্রতিদিন অনূন তুলাকি হরিদ্রার চূর্ণ
 ঐ নিয়মে 'যথ' নাম গান পূর্বক ভোজন করিবে ; তাহাতে শ্রুতিধর
 হইবে । এই নিয়মে প্রথম বাচোত্রত নাম গান পূর্বক বচচূর্ণ
 সেবন করিলে, শ্রুতিধর হইবে । ঘৃতেন সহিত মিশ্রিত মৎস্যাকক,
 শঙ্খপুষ্পী, বচ ও কেবড়ী বচ 'বার্হদ্বিষ' নামক নামে সহস্রাবধি
 অনূন একশত আহুতি প্রদান করিবে এবং ঐ নামগান পূর্বকই
 ঐ চূর্ণ একবৎসর প্রতিদিন লেহন করিবে, এ নিয়মেও শ্রুতিধর
 হইবে ॥ (৩)

वचायास्त्रिहृतं कारयेन् मणिं मग्निं प्रतिष्ठाप्या-
वृता हुत्वा मणिं निधाय वाचोव्रतेनोत्तरेणाभि जुहु-
यात् सहस्रकृत्वः शतावरं तम् मणिं कण्ठेन शिरसा
वा धारयन् कथासु श्रेयान् भवति (४)

अथ वागादिकथासु अधिकवादित्वसाधनप्रयोग माह—
वचाया इति । ; 'वचायाः' मूल माहृत्य 'त्रिहृतं' त्रिपर्वाणं
मणिं 'कारयेत्' । तं 'मणिं' पार्श्वे 'निधाय', 'मग्निं' प्रतिष्ठाप्य,
'आवृता' आच्यतन्त्रेण पुरस्तात् तन्त्रं कृत्वा, 'वाचोव्रतेनोत्तरेण'
'सहस्रकृत्वः शतावरं' हुत्वा, सम्पातन मणौ 'अभिजुहुयात्' ।
'तं' हुतं 'मणिं' 'कण्ठेन शिरसा वा धारयन्' 'कथासु श्रेयान्'
अधिकवादी 'भवति' ॥ (४)

(वाचक इहेवाग्र जना)

वचनेन मूल आह्वय कविग्रा ताशर त्रिपर्वा मणि करारिबे, ऐ
मणि पात्रे स्थापन करत अग्रिस्थापन पूरक आश्रित क्रमे अर्थात्
आज्यातज्जे व्यावृत्ति होमानंतर 'वाचोव्रत' नामक उच्चर नामे
एकशत इहेते नहत्यावधि आवृत्ति प्रदान कविबे, ऐ शोधित मणि
कण्ठे वा शस्तके धारण करिले वाक्पटुता अग्रिबे ॥ (४)

वचां मधुक मित्येते आस्ये ऽवधायापाम्फेनेनेत्येतं
मनसानुद्रुत्यान्ते स्वाहाकारेण निगिर्य राजन्वानह
मराजकस्त्वमसीत्युक्ता विवदेत् पर्पदि * राजनि
चोत्तरवादी भवत्युत्तरवादी भवति (५) ॥ ७ ॥

অথ পৰ্পদাদি রাজসভায়াং কেনচিত্ বিবাদে সতি অময়জয়-
হেতুপ্রয়োগ মাহ— বচা মিতি । ‘বচা মধুক মিত্যেতি’ ‘আস্মে’
‘অবধায়’ স্থাপয়িত্বা ‘অপাম্ফেনৈন নসুচে: গির ইত্যেতত্’ সাম
‘মনসা’ ‘অনুদ্রুত্’ উচ্যায় ‘যন্তে’ মন্ত্রান্তে ‘স্বাহাকাৰেণ’
‘নিগির্য’ নিগরণং কৃৎবা, আত্মানং ‘রাজন্বানহম্’-ইত্যুক্তা
‘অরাজকস্বমসীতি’ প্রতিবাদিনম্ ‘উক্তা’ ‘বিবদেত্’ তেন সহ
বিবাদং কুর্যাৎ । তথা সতি স বক্তা ‘পরিপদি রাজনি চোত্তর-
বাদী ভবতি’ ইতি ॥

অভ্যাস: ঋগ্বেদসমাল্যর্থ: (৫) ॥ ৩ ॥

ইতি ত্রীশাযশাচার্য্যবিরচিতৈ মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে

সামবিধানাস্থ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে দ্বিতীয়াধ্যায়ে

সমম: ঋগ্বেদ: ॥ ৩ ॥

(সভাপ্রবী ইহেবার জনা)

বচ ও মধু, মুখের মধ্যে ধারণ করিয়া ‘অপাম্ফেনেন’ এই
সামটি মনে মনে গান করিবে, এবং ঐ গানের শেষেই স্বাহা বলিয়া
(ঐ মুখমধ্যস্থ মধুসিক্ত বচাচূর্ণ) নিগিষণ করিয়া ‘আমি রাজন্বান্,
তুমি অরাজক’ বলিয়া সভা-বিবাদে প্রবৃত্ত হইবে ; এ নিয়মে সে
বক্তা, সে সভাতে,—রাজসমিধানেন (অর্থাৎ সমাজে) উত্তরবাদী
হইবে,—অবশ্য উত্তরবাদী হইবে (৫) ॥ ৭ ॥

আবশ্যক ক্রীতান্তরত সামগ্রী ভট্টাচার্য্যের কৃত,

সামবিধান আশ্রমে দ্বিতীয়াধ্যায়-সপ্তমখণ্ডের

যথার্থ বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ अटमः खण्डः ॥

अथातः पुत्रियाणाम् (१)

अथ पुत्रार्थिनां प्रयोग माह— अथात इति । ‘अथ’ शब्दो
 अधिकारान्तरार्थः । ‘अतः’ यतः पुत्रार्थिनां प्रयोगापेक्षा, अतः
 ‘पुत्रियाणां’ पुत्रार्थिनां, प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः ॥ (१)

(८) अथ पूज्यशक्ति-गामांशान्नैव विधि ।

अनस्रव एवेष्टन इहेने पूजार्थी अहृति कामिदिनेन मनोरथ
 निश्चित कृत्वा कृतकृति नामेन अभ्यासनेन विधान बलिब ॥ (१)

नि त्वानक्ष्य नि त्वा मग्ने प्र.यो राये ऽय मग्निः
 सुवीर्यस्य जातः परेण न हि वद्यरमञ्चन सोमः पवते
 जनिता मतीना मिति सर्वाण्यपत्यं नित्यवत्सा रथ-
 न्तरं व्याहृतिवर्गीं ऽरुचदिति द्वे एतेषा मेक मनेकं
 वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः सूरूपान् दीर्घायुषः पुत्रा-
 ल्लभते रोहिण्यां वा रोहिण्या गोः सूरूपवत्सायाः
 पयसि रक्तशालीनां स्थालीपाकं श्रपयित्वा पर-
 मेष्ठिनः प्राजापत्यस्य व्रतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः
 शतावर मेतेनैवाभिगीयोद्भूत्य सभार्यः प्राश्नीयात्
 सूरूपान्दीर्घायुषः पुत्राल्लभते कृष्णाया गोः सूरूप-
 वत्सायाः पयसि कृष्णपटिकानां स्थालीपाकं
 श्रपयित्वा कृष्णपञ्चम्या मुदिते सोमे त्वमिमा ओष-

धीरित्येतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनै-
वाभिगीयोऽदृत्य सभार्यः प्राशनीयात् सुरुपान्दीर्घायुषः
पुत्रांस्तभते कौम्भ्यं घृतं पुरुषव्रतेनाभिजुहुयादनु-
गानश उत्तरेण सदा प्राशनीयात् सुरुपान्दीर्घायुषः
पुत्रांस्तभते (२)

नित्वानद्येत्यादीनि सोमःपयतेजनितेत्यन्तानि 'सर्वाणि' सप्त
सामानि 'प्रयुञ्जानः', अपत्य मित्यादीनां अरुरुचदितिद्देश्य-
न्तानां मेतेषां मध्ये 'एक मनेक' वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः', 'सुरु-
पान् दीर्घायुषः पुत्रान् तभते' इति ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— रोहिण्या मिति । 'वा'-
शब्दः प्रयोगान्तरव्योतनार्थः । 'रोहिण्यां' नक्षत्रे 'रोहिण्याः'
रक्तवर्णायाः 'सरूपवत्सायाः' रक्तवर्णवत्ससंयुक्तायाः 'गोः' 'पयसि'
घोरे 'रक्तगालीनां' तण्डुलैः 'स्थालीपाक' अपयित्वा 'परमेष्ठिनः
प्राजापत्यस्य व्रतं' साम्ना आज्यं 'सहस्रकृत्वः शतावर' हुत्वा,
सम्पातेनाभिहुतं स्थालीपाकम् 'एतेनैव' उक्तेनैव साम्ना सङ्ग्रा-
क्रमेणैव 'अभिगीय' तद्विः 'उदृत्य', 'सभार्यः प्राशनीयात्', 'सुरुपान्
दीर्घायुषः पुत्रान् तभते' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— कृष्णाया इति । पूर्ववद्
व्याख्येयम् । 'कृष्णपट्टिकानां' पट्टिदिवृषफलितानां कृष्णवर्णानां
ब्रोहिण्यां तण्डुलैरित्यर्थः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— कौम्भ्यं घृत मिति ।
'कौम्भ्यं' 'कुम्भे पूरितं घृतम्, अग्निसमीपे निधाय 'पुरुषव्रतेन'

साम्रा ० सहस्रकृत्वः शतावरम् आज्येन हुत्वा, तदा कुम्भोपरि सम्पातेन 'अभिजुहुयात्', ततस्तेनैव साम्रा उक्तसङ्ख्याया तदाज्यम् अनुगौत्वा, तदनुगोत माज्यं प्रतिदिनम् 'उत्तरेण' पुरुषव्रतेन किञ्चिक्लिञ्चित् 'प्राग्योयात्' । एवं सति उक्तगुणान् पुत्रान् लभते ॥ (२)

(श्रुप दीर्घादी बहूत्र नातार्थ)

'निश्चानक्य', 'निश्चामत्रे', 'अयोवाये', 'अयमग्निःश्रुवीर्यग', 'जातःपरेण', 'नहिबश्चरमङ्गन', 'सोमपवतेज्जनितामतीनाम्',— এই সাতটি এবং 'অপত্য', 'নিত্যবৎসা', 'রক্তবর্ণ', 'ব্যাহতিবর্গ' ও 'অকল্পচৎ' ঋতু মূলক সামগ্র্য, — এইগুলির কোন একটি বা কোন দুই-তিনটি অথবা সকলকয়টি (যথাশক্তি) নিয়মিত প্রয়োগকারী শ্রুপ দীর্ঘাযু বহুপুত্র লাভ করিবে। বোহিণী নক্ষত্রে, সক্রপ-বৎসা ৭ ব্রহ্মবর্ণা গাভীর ছুঁকে, রক্তবর্ণ ধান্যের কতকগুলি তণ্ডুলের স্থালীপাক (চর) পাক করিয়া 'পবমেষ্টিপ্রাজাপত্য্য ব্রত' নামক নামে সহস্রাবধি অনুন্ন একশত আহতি প্রদান করিবে এবং এই নামেই ঐ ছতাবশিষ্ট স্থালীপাকের তুলিয়া মস্ত্রীক ভোজন করিবে, এ নিয়মেও শ্রুপ দীর্ঘাযু বহুপুত্র লাভ করিবে। কৃষ্ণা পঞ্চমী তিথিতে চন্দ্রোদয়ের পবে, সক্রপ-বৎসা কৃষ্ণবর্ণা গাভীর ছুঁকে

* হি চি পুত্রবধি ; তথ পঞ্চাশতাব্দী পূর্বন্ত, একাশতাব্দী পুত্রবধি (আ. প্রা. ২. ২.), উপরিপ্রাপ্তবধিবিধিবিধানাদিহ পুত্রবধি বহুত্ব মিতি 'সাম্রা'—ইত্যাদ্য স্থানী সামবধিক-নীতির বক্তব্যম্। অন্যত্র নীমিলীমি ব্রহ্মবর্ণমুদ্রি পুত্রবধিপঞ্চাশতাব্দী মিতি সাম্যাবধি নির্দিষ্টাৎ সামবধিকানা মিত বহুত্ব মিতবধি ॥

† যে গাভীর স্বীক বর্ণের সমান বর্ণ বৎস হইয়াছে, তাহাকে সক্রপবৎসা বলা যায়। যথা ব্রহ্মবর্ণ বৎসের জননী ব্রহ্মবর্ণা গাভী ইত্যাদি।

কৃষ্ণবটিক * ধানের কতকগুলি তুলের স্থালীপাক পাক করিয়া
 'অগ্নিমাংসধীঃ' এই গানে নৃহত্যাবদি অনূন একশত আত্মি প্রদান
 করিবে এবং এই গামেই ঐ ছতাবশিষ্টে স্থালীপাক তুলিয়া নত্মীক
 ভোজন করিবে ; এ নিয়মেও অরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে ।
 প্রতিদিন পুরুষত্বত নামে প্রসিদ্ধ নামপঞ্চকের গান পূর্বক কোষ্ঠ্য
 দ্বত হোম করিয়া অপর পুরুষত্বত গান গানের গময়ে প্রতি
 যতিতে ঐ ছতাবশিষ্টে দ্বত কিছু কিছু ভোজন করিবে ; এ নিয়-
 মেও অরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে ॥ (২)

উড়ঙ্গবানাং যোগ্যে গচ্ছেত্ তং গৃহীত্বা তদহ-
 স্ত্রিবৃতং কারয়েন্মণি মগ্নি প্রতিষ্ঠাষ্যাবৃতা হুত্বা
 মণি নিধায়োচ্চা তে জাত মম্বস ইতি তৃতীয়েনাভি-
 জুহুয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ শতাবরং তং মণি কারুণে
 শিরসা বা ধারয়চ্ছতানুচরো ভবতি শতানুচরো
 ভবতি (৩) ॥ ৮ ॥

অথ বহ্নুচরকামস্য প্রয়োগ মাহ— উড়ঙ্গবানা মিতি ।
 'উড়ঙ্গবানঃ' ধান্যবিশেষাঃ, তেপাং ফলিতানাং মধ্যে যঃ স্তম্বী
 'অগ্নে গচ্ছেত্' 'তং গৃহীত্বা', 'তদহঃ' তদ্বহ্নুহরণদিবসে এব পিষ্টা
 'ব্রিত' মণি কারয়েত্ । অগ্নি প্রতিষ্ঠাষ্যেত্যাदि সিদ্ধপ্রায়
 মিতি ॥

* কাল বাটিয়া ধান, ঐ ধান বাইটে দিনে পচিপক হয় এবং কৃষ্ণবর্ণ, এই-
 জন্য উহাকে কৃষ্ণবটিক বলা যায় ।

अभ्यासो ऽध्यायसमाख्यर्थः (३) ॥ ८ ॥

इति श्योसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

‘वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

प्रमथोऽथतुरो देयाद्विद्यातीर्थमद्वैतेश्वरः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(दह अश्चव नातार्थ)

উত্তরদ নামক ধানের মধ্যের শিশু গ্রহণ করিয়া সেই দিবসেই
পেচনপূর্বক ত্রিপুর্কা মণি করিবে, অনন্তর পূর্ববৎ অগ্নিস্থাপন ও
তৎপশ্চাৎ মণিস্থাপন করিয়া ‘উচ্চা তে জাত মক্ষমঃ’-এই ঋত্মূলক
তৃতীয় নামে আবৃতক্রমে সহস্রাবদি অনূন শতবার হোম করিবে ;
পরে সেই দিক্‌মণি কণ্ঠে বা মস্তকে ধারণ করিলেই শত শত অনু-
চর লাভ করিবে, অবশ্য লাভ করিবে (২) ॥ ৮ ॥

আবশ্য ত্রিভাষিত নামশ্রমী ভট্টাচার্যের দ্বত,

নামবিধান বাস্তবে দ্বিতীয়াধ্যায়-অষ্টমখণ্ডের

দ্ব্যধঃ বরাহুবাণ মনান্ত ॥

॥ ইতি দ্বিতীয়ঃ প্রপাঠকঃ ॥

॥ अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥

(३१)

—०००—

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ३म् ॥

अथातो धन्यानां शुक्लवाससा प्रयोगः स्नान
सवलेखनं मणिष्ठीवनं सदा चाञ्जनं सत्यवचनं
सुमनसां धारणं कैशश्मश्रुरोमनखानां तु नान्यत्र
व्रताद्वारानेवीपेयात्काले (१)

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तं महं चन्द्रे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

अथ धान्यलाभजन्यैश्वर्यादिधनप्रयोगान् विवक्षुरादौ प्रति-
जानीते— अथातो धान्यानां मिति† । ‘अथ’-शब्दोऽधिकारान्तर-
द्योतनार्थः । ‘अतः’-शब्दो हेतुवचनः ; यतः प्रयोगानभिधाने
वक्ष्यमाणफलानवामिः, अतो ‘धान्यानां’‡ धान्यफलसाधकानाम् §,
प्रयोगां उच्यन्ते इति शेषः ॥

अथ श्रीरादिसाधनप्रयोग माह— शुक्लवाससेति । ‘शुक्ल-
वाससा’ शुभ्रवस्त्रयुक्तेन, प्रयोगो वक्ष्यमाणः कार्यः । प्रयोगात् पूर्वं

*, †, ‡ ‘धान्यानां’-इति दीर्घादिपाठः आकाशेन्दुः ।

§ धान्यानां मिति पाठे धनाय हितं धनम्, धनफलसाधनानां मिति ।

शुद्ध्यर्थं स्नानं कर्त्तव्यम् । 'अवलेखनं' भूखननं कर्म । अव-
लेखनशब्दस्य प्रथमाचरस्य "वष्टि भागुरिरल्लोप मवाप्योरुपसर्गयोः"
-इतिवचनाल्लोपे वलेखन मिति रूपम् ; तच्च नञा समासे अव-
लेखन मिति भवति ; भूम्यवलेखनं नृकर्त्तव्य मित्यर्थः । 'अनि-
ष्टीवनं' व्रतकाले निष्टीवनस्याकरणम् । 'सदा चाञ्जनं' सर्वदा
अञ्जनधारणम् । 'सत्यवचनं' यथार्थभाषणम् । 'सुमनसां' पुष्पाणाम्
'धारणञ्च' सर्वदा कर्त्तव्यम् । 'केशश्मश्रुरोमनखानान्तु नान्यत्र
व्रतात्' ; व्रतेषु दर्शपूर्णमासाद्यङ्गत्वेन विहितेषु केशादीनां न
धारणम् ; तत्र वचनं स्यादेव । 'काले' 'दारानिव' भार्या मेव
'उपेयात्' । अनेन निषिद्धकाली भार्याव्यतिरिक्तप्रदेशेष्वेतुभयं तत्र
निषिध्यते ॥ (१)

(२) अथ धना-नामाधारणनेत्र विधिः ।

अनष्टव एहैश्वर्य इहेते (विविध धन) अर्थात् धनमात्रेण अथ
नामाधारणनेत्र अङ्गोपग बलिव । धनेन अन्य अशुभान्कावी गतत
शुद्ध वद्ध पविधान करिबे, प्रतिदिन प्रातःकाले स्नान कविबे,
नखेव द्वारा छूमि-खननादि करिबे ना, चक्षुष्ये गर्कदा अञ्जन धारण
करिबे, गतावाप्ती इहेबे, पुष्पादि अङ्गक वद्ध व्यवहार करिबे,
व्रत वा अशौचादि कोन कारण व्यतिबेके केश आच्छादनं नख रोम
मूत्रन कराहेबे ना, यथाकाले शीषणव्रीते उपगत इहेबे । (१) .

एवंव्रतो यदुदीरत आह्वयतायेति वर्ग एतेषा
मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः श्रीमान्यशस्त्री
पुष्टिमान्धन्यो भवति गिर्वयः पाहि नः सुत मिति

चैतत्सदा प्रयुञ्जीत मयि श्रीरिति चास्य निधनं
 कुर्याच्छ्रीमान् भवति वीन्वोदकाञ्जलीन्त्सदा ऽऽचामे-
 दयः सहस्रमानव इत्येताभ्यां श्रीरिति चोत्तरस्य
 निधनं कुर्याच्छ्रीमान् भवति (२)

एवंव्रतः सन् 'यदुदीरत इत्येतत्साम, आह्वयतायेति वर्गश्च,
 'एतेषां' मध्ये 'एकम्', 'अनेकं' द्वे त्रीणि, 'सर्वाणि वा' 'प्रयुञ्जानः',
 'श्रीमान्' बहुश्रययुक्तः, 'यशस्वी' बहुकीर्तिः, 'पुष्टिसान्' बहु-
 पोषणयुक्तः । 'धान्यः' ० धनवांश्च 'भवति' । ननु धान्यानां प्रयोग
 उच्यत इति प्रतिज्ञातम्, अत्र तु श्रीरादिश्रुतिफल मुच्यते, अतो
 विरुद्धम् ? इति चेत्, नैष दोषः ; उक्तफलानां मपि धान्यसमृद्धि-
 लभ्यत्वात् ॥

अथ श्रीसाधनं प्रयोगान्तरमाह— गिर्वण इति । 'गिर्वण
 इत्येतत्साम प्रयुञ्जीत' । उक्तनियमापेक्षः 'च'-शब्दः । 'अस्य' हरि-
 योरितिनिधनस्य स्थाने 'मयियोरिति निधनं कुर्यात्' । एवं कृते
 'श्रीमान्' अन्नादिसमृद्धिमान् 'भवति' ॥

अथ श्रीकामस्य प्रयोगान्तरमाह— वीन्वेति । 'वा'-शब्दो
 विकल्पार्थः, स च पूर्वप्रयोगापेक्षः । 'वीन्वोदकाञ्जलीन्' 'सदा'
 प्रतिदिनम् 'आचामेत्' । केनेतुगच्यते— 'अथ सहस्रमानव इत्ये-
 ताभ्यां' । विहितयोः 'उत्तरस्य' साम्नोऽन्ते 'श्रीरिति निधनं
 कुर्यात्', 'श्रीमान् भवति' इति ॥ (२)

* यद्यप्येष दीर्घादिपाठः साम्प्रदायिकदृष्टः परमसाधुः, सम्प्रदायविदा मन्त्रासम्प्रतैरर्था-
 सङ्गतैः । 'अस्य' दृष्टेः तु सर्वेष्वेव उक्तकेषु 'धन्यः' इत्येव ।

(श्रीनाम्नर खन)

उक्त नियमे धाकिया, 'बहुदीवत' एहे नाम एव 'आहर्षात्तर' एहे शब्दे गीत वर्ग, हेतार एकटि वा छुहे तिनटि किंवा मकल कयटि नाम नियत प्रयोग करिले श्रीमान्, यशस्वी, पूष्टिमान् ओ धन्याम्पद हईवे । अथवा हे नियमे धाकिया 'गिर्गणः पाहि नः मृतम्' एहे शब्दे गीत नामेर निधन-भाग 'मयि श्रीः' शब्दे परिवर्द्धन करिया नर्कदा प्रयोग करिबे, ए नियमेओ श्रीमान् हईवे । अथवा 'अयं नश्यमानवः' शब्दे गीत नामद्वयेर निधन-भाग श्रीशब्दे परिवर्द्धित करिया प्रतिनियत अश्लिष्ट अन्न पान करिबे, ए नियमेओ श्रीमान् हईवे ॥ (२)

सक्तुमन्यं दधिमधुघृतमिष्य मा त्वा विशन्त्विन्दव इत्येतेन सन्नये दामाविशन्त्विन्दवो न मा मिन्द्राति-
रिच्यत इत्येतेन पिवेदलक्ष्मीं नुदते तिष्येण घृतं
क्रीणीयादायाहि सुपुमाहित इत्येतेन पिवेदलक्ष्मीं
नुदते गौरान्त्सर्पपाट् स्तिष्येण चूर्णं कारयित्वेन्द्रेहि-
मरस्यन्धस इत्येतेन संयूय तैर्मुखं प्राणी पादौ च
सर्वाणि चाङ्गानि सर्वाण्य सण्शेषानुत्सादयन्नलक्ष्मीं
नुदते (३)

अथालक्ष्मीनोदनप्रयोग माह— सक्तुमन्य मिति । 'सक्तु-
मन्य' दधिमियाः सक्तयः सक्तुमन्याः । अत मिथितानि द्रव्या-
णीतृहित्वा 'एतेन' मन्त्रेण तं मिथितं मन्यं 'पिवेत्' । एवं
कुर्वन् 'अलक्ष्मीं नुदते' यदुलक्ष्मीको भवतीत्यर्थः ॥

अथात्रैव प्रयोगान्तर माह— तिथ्येण घृत मिति । ‘तिथ्येण’ नचत्रेण ‘युक्ते’ चन्द्रमसि ‘घृत’ क्रीष्योयात् । तत्र क्रीतं घृतं पात्रे निधाय प्रतिदिन मनेन साम्रा पिबेत् । गिष्टं स्पष्टम् ॥

अथात्रैव प्रयोगान्तर माह— गौरान् सर्पपानमिति । ‘संश्लेषाः’ सन्धयः । सुखादिसन्ध्यन्तानि उक्तद्रव्यम्, ‘इन्द्रेहोत्पन्नेन’ ‘संयूय’ मन्मिथ्या ‘तैः’ चूर्णितैः सर्पपैः प्रतिदिनम् ‘उक्तादयन्’ संवत्सरपर्यन्तं मुहूर्त्तयन् ‘अलक्ष्मीं’ नुदते । एव मुत्तरत्र यत्र कालावधिर्न, तत्र सर्वत्र संवत्सरपर्यन्त मिति द्रष्टव्यम् । शेषः स्पष्टोऽर्थः ॥ (२)

(मारिष्या मूवीकृतार्थ)

‘आ वा विशद्विन्दवे’ श्लोकେ गीत गाने मधि मधु मिश्रित मज्जू (छात्र) ଓଲିଆ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିବେ, ପରେ ‘ଆ ମା विशद्विन्दवो न मा मिश्रातिरिच्यते’ এই মতে, অতিদিন উহা পান করিবে ; ইহাতে অনক্ষী (মারিষ্যা) মূবীভূত হইবে । তিব্বানক্ষ্যে ঘৃত কল্প করিবে, ‘আ গ্রাহি অয়ুনাহিত’ শ্লোকে গীত গানে অতিদিন তাহা কিছু কিছু সেবন করিবে, এ নিয়মেও অনক্ষী মূবীভূত হইবে । তিব্বানক্ষ্যে স্নেহ মর্ষপ চূর্ণ কৰাইয়া ‘ইন্দ্ৰে হি মংগাদকনঃ’ এই শ্লোকে গীত গানমেব গান পূৰ্ব্বক এক বৎসর অতিদিন নিজের মুখ অর্ভুতি মগল আদে এবং মগল মক্ষি-হানে মর্দন করাইবে ; ইহাতেও অনক্ষী মূবীভূত হইবে ॥ (৩)

गौरान्ससर्पपानग्नौ जुहुयाद्यदीडादिन्द्र यत् स्थिर इत्येतेन हिरण्यं लभते व्रीहियवानग्नौ जुहुयात् सुनीथोघा समर्त्तत्र इत्येतेन धान्यं लभते व्रीहियवौ सर्पिर्मधुमिश्रा वास्ये ऽवधाय सपूर्यौ महोना

मित्येतं मनसानुद्भूतान्ते स्वाहाकारेण निगिरे-
 देवः सदा प्रयुञ्जानः सहस्रं लभत इम उ त्वा
 विचक्षत इत्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सहस्रं
 लभते मासोपोषितो वित्त्वानां दधिसधुघृताक्तानां
 श्रायन्तीयेनाष्टसहस्रं जुहुयात् सिद्धे सौवर्णान्यसिद्धे
 राजतानि नैयग्रोधं दन्तप्रवनं घृतमधुलिप्तं गव्यो
 पु ण इत्येताभ्या मनिष्ठीवन्त्सवत्सरं भक्षयन्त्सहस्रं
 लभते सहस्रं लभते (४) ॥ १ ॥

अथ हिरण्यार्थं प्रयोग माह— गौरानिति । 'गौरान् सर्पपान्
 अग्नौ जुहुयात्' अतश्चाग्नी दद्यावर मिति ॥

अथ सहस्रसङ्ख्यादिलाभस्य प्रयोग माह— ब्रीहियवाविति ।
 'ब्रीहियवौ' तयोस्तण्डुलानित्यर्थः । सिद्धं मन्यत् ॥

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— इम उ त्वेति । उक्तमाग्ना
 श्राज्याहुतिसहस्रं संवत्सरपर्यन्तं जुहुयात् । एवं सति सहस्र-
 सङ्ख्याकं धनं लभते ॥

अथ हिरण्यार्थिनः प्रयोग माह— मासोपोषित इति ।
 'मासोपोषितः' सन् 'वित्त्वानां' तत्पुष्पाणां फलानां वा दध्याद्य-
 भ्यक्तानाम् 'अष्टसहस्राणि' उक्तेन माग्ना 'जुहुयात्' । 'सिद्धे'
 सम्पूर्णव्रताङ्गयुक्ते कर्मणि 'सौवर्णानि' सुवर्णसङ्खान् लभते ;
 'असिद्धे' कर्मवैकल्ये मति 'राजतान्' रजतमङ्खान् लभते ॥

अथ सहस्रहिरण्यार्थिनः प्रयोग माह— नैयग्रोध मिति ।
 'नैयग्रोधं' न्यग्रोधसम्बन्धि काष्ठं 'दन्तप्रवनं' दन्तधावनं 'घृत-

মধুলিস্তম্" দৃতেন মধুনা চ লিস্তম্, তেন 'গব্বী শু ণ ইত্যেতাম্ভ্যাম্'
 'ধনিষ্ঠীবন্' নিষ্ঠীবনরহিতং যথা ভবতি তথা 'সংবতসরং' সং-
 তসরপর্য্যন্তং প্রতিদিনং 'ভচয়ন্' দন্তধাবনং কুর্বন্ 'সহস্র'
 সহস্রসহস্রাকং ধনং 'লভতে' ॥

দ্বিরুক্তিঃ খণ্ডসমাস্যর্থ্য (৪) ॥ ১ ॥

इति त्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 सामविधानाख्ये ढतीये ब्राह्मणे ढतीयाध्याये
 प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(দ্বিগুণাদিগ্ন নাভার্থ)

একবৎসর প্রতিদিন 'যদীড়াবিচক্ষতে' এই ঋকে গীত নামে
 কতকগুলি যেতগর্বপ সহ আবধি অনূন শতবাব অগ্নিতে হোম
 করিবে, এই ক্রিয়াকালে স্তবর্ণ লাভ হইবে । 'সুনীথোযানমর্জ্য' এই
 ঋকে গীত নামে এক বৎসর প্রতিদিন মহাব্রাহ্মি অনূন শতবাব
 কতকগুলি ধান্য ও যব হোম করিবে, ইহাতে ধান্য লাভ হইবে । দ্বুত
 ও মধু মিশ্রিত করেবটি দান্ততুল ও যবতুল মুখমধ্যে ধারণ পূর্বক
 মনে মনে 'সপূর্ন্যোমহোনান্' ঋকে স্তব নামের গান সমাপ্ত করি-
 য়াই 'স্বাহা' বলিয়া গলাধঃকরণ করিবে ; এইরূপ সতত প্রয়োগ-
 কারী বহুতর লাভ করিবে । 'ইমউরাবিচক্ষতে' ঋকে গীত নামে
 এক সৎবৎসর প্রতিদিন মহাব্রাহ্মি প্রদান করিবে, ইহাতেও বহু-
 তর লাভ করিবে । এক শাস প্রতিদিন উপবাস পূর্বক 'শ্রাবস্তীর্ন'-
 নামক নামে দধি, মধু ও ঘূতে গিদ্ধ, বিদপুঙ্গ বা বিবকল বা বিধ-
 কার্ঠের অষ্টসহস্র আহুতি প্রদান করিবে । যদি এই প্রয়োগ গিদ্ধ
 হয়, তবে যথেষ্ট স্তবর্ণ লাভ হইবে ; যদি অঙ্গবৈকল্যাदि দোষে
 অনিদ্ধ হয়, তথাপি নিষ্ফল হইবে না, যথেষ্ট বজ্র লাভ হইবে ।

गव्योद्गो' इदं गौत नामधेये एक व०नर द्रुत-मधु-लिप्त नाथोऽथ
 कार्त्ते निष्ठीवन-शून्य इहेया मद्यमार्जन करिष्ये वत्ता इहेवे,—
 ए नमस्तु निगमे अदशा वत्ता इहेवे (४) ॥

आवसथ त्रिपदादत नामधेयो त्रिपदाधेयः कृतः,
 नामविधान आश्वमेध तृतीयाध्याय-अथयथोक्त
 यथाशक्तः यथाशक्तः यथाशक्तः ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

विरात्रोपोषितो भद्रो नो अग्निराहुत इत्ये-
 तेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सहस्रं लभत औदुम्बरीर्वा
 समिधो घृताक्ताः सहस्रं जुहुयाद्वा लभते व्रीहिय-
 वानग्नौ जुहुयाद्धान्यं लभते द्वादशरात्रोपोषित एवा
 ह्यसि वीर्युरित्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयाद् ग्रामं
 लभत एताञ्च सर्वान् कामानवाप्नोति अत्ताष्टकं
 प्रयुञ्जानः प्रथमेन हिरण्यं लभते द्वितीयेन धान्यं
 तृतीयेन पशून्चतुर्थेन पुत्रान् पञ्चमेन ग्रामं षष्ठेन
 यशः सप्तमेन ब्रह्मवर्चसं अष्टमेन स्वर्गं लोकं मवा-
 प्नोति संवत्सरं गोर्गांस माहरेद्भावश्चिद्वा स मन्यव
 इत्येतेनानन्त्यां विन्दते श्रियं वैरूपाष्टकं नित्यं प्रयु-
 ञ्जानं लक्ष्मोर्जुषते ऽन्यं वा जानुदघ्न उदके तिष्ठ-

नाभिदधे धान्यं कक्षं दधे षण्णूनास्यदधे पुत्रान् ग्रामं
चानपेक्षितो वा ऽसकृद् गौत्वोत्तीर्णः सहस्रं लभत
आहुतिसहस्रं वा जुहुयात् सामान्तेषु स्वाहाकारै-
रेतेषां कल्पानां यथा भूयस्तथा श्रेयस्तथा श्रेयः ॥२॥

अथ सहस्रधनार्थिनः प्रयोगान्तर माह— त्रिरात्रोपोषित
इति । त्रिरात्रेण उपोषितः सन् उक्तेन साम्ना आज्याहुति-
सहस्रं जुहुयात् ; तथा सति सहस्रसङ्ख्याकं धनं लभते ।

अथ गोकामस्य प्रयोगान्तर माह— औदुम्बरीर्वेति । अत्र
'वा'-शब्दः पूर्वोक्तेन कल्पेन सह विकल्पार्थः । त्रिरात्रोपोषितः
पूर्वेणैव साम्ना आज्याहुतिसहस्रेण वा हृताक्त मौदुम्बरसमिक्तहस्रं
वाग्नी जुहुयात् । तथा सति गाः प्राप्नोति ।

अथ धान्यार्थिनः प्रयोग माह— त्रीह्रियवानिति । उक्त-
नियमः सन् पूर्वोक्तेनैव साम्ना 'त्रीह्रियवान् अग्नी जुहुयात्' ।

अथ ग्रामकामस्य प्रयोग माह— द्वादशरात्रोपोषित इति ।
'द्वादशरात्रोपोषितः' सन् 'एवाह्वसि'-इत्युक्तेन साम्ना 'आज्या-
हुतिसहस्रं जुहुयात्' । एवं कृते सति 'ग्रामम्' अवाप्नोति, पूर्वो-
क्तान् 'सर्वान् कामान्' महस्त्रहिरण्यादिकान् 'च' 'अवाप्नोति' ।

अथ हिरण्यादिकामिनां प्रयोग माह— अत्ताष्टक मिति ।
'अत्ताष्टकम्'-इति सामान्यवचनम् ; 'प्रथमेन'-इत्यादि विशेषवच-
नम् । उक्ताष्टकमध्ये प्रथमं साम, नित्यं 'प्रयुञ्जानः' 'हिरण्यं
लभते', 'द्वितीयेन धान्यम्' इत्यादि स्पष्टम् ।

अथानन्तर्योकामस्य प्रयोग माह— संबन्धर मिति । 'गाव-
विद्धा-इत्येतेन' साम्ना संबन्धरपर्यन्तं मेकस्या गोः पर्याप्तं ग्रामम्

‘माहरेत्’ आहृत्य दद्यादित्यर्थः । तथा सति ‘आनन्त्याम्’ इत्युत्तर-
रहितां तां ‘श्रिय’ विन्दते’ लभते ।

अथ लक्ष्मीकामस्य प्रयोग माह— वैरूपाष्टक मिति ।
स्पष्टोऽर्थः । ‘श्रीः’ सर्वकामसमृद्धिः, ‘लक्ष्मीः’ दर्शनीयत्वसहिता
समृद्धिरिति भेदः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— अन्यं वेति । ‘वा’-शब्दः पूर्व-
प्रयोगेण सह विकल्पार्थः । उक्तमान्नां मध्ये ‘अन्यं’ साम ‘जानु-
दध्ने’ जानुप्रमाणे ‘उदके तिष्ठन्’ नित्यं प्रयुञ्जानो लक्ष्मीं लभते ।

अथोक्तं साम धान्यादिफलसाधनतया विनियुङ्क्ते— नाभि-
दध्ने इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ सहस्रधनकामिनः प्रयोग माह— अनपेक्षित इति ।
‘वा’-शब्दः पूर्वोक्तस्यैव सान्नः प्रयोगान्तरसाधनत्वद्योतनार्थः । ‘अन-
पेक्षितः’ उदके तिष्ठन् ‘असकृद्’ बहुवारं वैरूपस्यान्यं साम
‘गोत्वा’, उत्तीर्णः उदकादुत्थितः सन् ‘सहस्र’ धनं ‘लभते’ ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— आहुतिसहस्रं वेति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथोक्तकाम्यप्रयोगप्रकरणे फलविषयं कश्चिद्विशेष माह—
एतेषां कल्पानां मिति । ‘एतेषां’ काम्यप्रकरणोक्तानां ‘कल्पानां’
‘श्रीमान् भवति’, ‘अलक्ष्मीं नुदते’, ‘सहस्रं लभते,—‘इत्यादीनाम्’
एकफलसाधनानां बहूनां प्रयोगाणां श्रिया येन प्रकारेणाहृत्यादि-
लक्षणेन ‘भूयः’ प्रयोगस्य भूयस्त्व’ भवति, ‘तथा’ फलं ‘श्रेयः’
अतिप्रशस्यं भवति ॥ ०

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सामविधा-
नाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(বিবিধ লাভার্থ)

তিন দিবস (প্রতিদিন) উপবাসপূর্বক ‘ভদ্রো নো অগ্নিরাহুতঃ’
 ঋকে গীত গানে সহস্রাহুতি প্রদান করিবে ; ইহাতে বহুতর লাভ
 হইবে । বিশেষতঃ ঐ নিয়মে ঐ গানেই উড়ুস্বরের সঙ্গিৎ দ্ব্যতীকৃত
 করিয়া সহস্রাহুতি প্রদান করিলে, অনেক গো-লাভ হইবে, এবং
 ব্রীহি ও যব অগ্নিতে হোম করিলে, বহু ধান্য লাভ হইবে । দ্বাদশ-
 দিন (প্রতিদিন) উপবাসপূর্বক ‘এবাহাগিবীরযু’ মন্ত্রে সহস্রাহুতি
 প্রদান করিবে, তাহাতে গ্রাম লাভ হইবে । যে এই নিয়মে
 ‘শ্রুতীষ্টক’ প্রয়োগ করিবে, সে এ সমস্ত কামনীয়ই লাভ করিবে ;
 —প্রথম গানের ফলে হিরণ্য, দ্বিতীয়ের ফলে ধান্য, তৃতীয়ের
 ফলে সহ পশু, চতুর্থের ফলে বহু পুত্র, পঞ্চমের ফলে গ্রাম, ষষ্ঠের
 ফলে যশ, সপ্তমের ফলে ব্রহ্মবর্চস, অষ্টমের ফলে স্বর্গপ্রাপ্ত হইবে ।
 ‘গাবশ্চিদ্ব্যাসমন্যব’ ঋকে গীত গানে এক বৎসর গো-গ্রাম প্রদান
 করিবে, তাহা হইলে অশেষ ধন লাভ করিবে । প্রতিদিন ‘বৈরূপ’
 নামক নাগাষ্ট্রকের প্রয়োগকারী অচলা লক্ষ্মী লাভ করিবে । এবং
 জানুপরিমিত জলে দণ্ডায়মান হইয়া নিয়ত ঐ অষ্টকের শেষের
 নামটি গানকারীও অচলা লক্ষ্মী লাভ করিবে । নাভিপরিমিত জলে
 বহু ধান্য, কণ্ঠপরিমিত জলে পশুনজ, মুখপরিমিত জলে বহুপুত্র
 অথবা গ্রাম লাভ করিবে এবং অগাধজলে দণ্ডায়মান থাকিয়া
 ঐ মন্ত্র অগণিত বহু বার গান করিয়া তবে উঠিলে বহু লাভ
 হইবে ;—অথবা প্রত্যেক নামের গানান্তে সহস্র আহুতি প্রদান
 করিলেও বহু লাভ হইবে ॥

উক্ত নিয়ম সকলের অধিক্যানুগারেই কলাধিক্য হইবে ॥ ২ ॥

আবশ্যক ক্রীতান্তরত সামশ্রনী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
 সামবিধান গ্রন্থেরে তৃতীয়াধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের
 যবাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

गाः प्रकाल्यमानाश्चोपकाल्यमानाश्च सदोपतिष्ठेत
 गव्यो पु ण इत्येताभ्यां स्फीयन्ते बहुला भवन्ति
 सदा भोजनस्योपनीतस्याय मग्नौ जुहुयादग्ने विवस्व-
 दुषस इति पूर्वेण वलिं चोत्तरेण कुर्याद् बहुपशुधनः
 धान्यो भवत्यष्टरात्रोपोपितो ऽमावास्यायां निश्येक-
 वक्षे क्षीरिण्यरण्ये मांसं सुसंस्कृतं मेकदश्राव-
 राहं माणिभद्रायोपहरेदेष स्य ते मधुमां इन्द्र
 सोम इत्येतेन हिरण्यद्रोणं लभते त्रिरात्रोपोपितः
 शुक्रचतुर्दश्यां सौमं मांसं पायसं वोपहरेत् त्रिरक्षै
 सप्त धेनवो दुदुहिर इत्येतेन दैवान् पोषान् पुष्यति
 बहुपुरुषञ्चास्य भवति क्रियाश्चानेन कुरुते त्रिरात्रो-
 पोपितः कृष्णचतुर्दश्यां मत्स्यानुपहरेन्महाराजाय
 सस्ववस इति वर्गेणासुरान् पोषान् पुष्यति बहु-
 पुरुषञ्चास्य भवति क्रियाश्चानेन कुरुते (१)

अथ गोसमृद्धिसाधनप्रयोग माह— गाः प्रकाल्यमाना इति ।
 गवां शरीरपुष्ट्यपत्योत्पत्तिद्वारेणाभिहृदि कामयमानः, 'गाः'
 'प्रकाल्यमानाः' सञ्चारदेशं प्रति चाल्यमानाः 'च', 'उपकाल्यमानाः'
 पुनर्गृहं प्रति चाल्यमानाः 'च', 'गव्यो पु ण इत्येताभ्यां
 सदोपतिष्ठेत' । एवं कृते गावः 'स्फीयन्ते' प्रवर्धन्ते, प्रसवैः
 'बहुलाः' च 'भवन्ति' ।

अथ पश्वादिवाहुल्यकामस्य प्रयोग माह— सदा भोजन-
स्येति । 'भोजनस्य' भोजनार्थम् 'उपनीतस्य' पञ्चमहायज्ञशेष-
स्यैव 'अग्रम्' अग्रभागं 'सदा' प्रतिदिनम् 'अग्नी' श्रीपासनाग्नी
'जुहुयात्', 'अग्नेविवस्वदिति' अस्य प्रथमेन साम्ना ; 'बलिञ्चो-
त्तरेण कुर्यात्' । एवं कृते पश्वादिवाहुल्यं भवति ।

अथ द्रोणपरिमितहिरण्यार्थं प्रयोग माह— अष्टरात्र मिति ।
'अमावास्यायां निशि' । 'एकहृदे क्षीरिण्यरण्ये' एक एव विजा-
तीयहृच्चान्तररहितः क्षीरो न्यग्रोधादिः यस्मिन्नरण्ये, तत्र ।
'मांसम्' अजवराहादिसाध्यम् । एकस्य हस्तिर्येन मांसेन भवेत्,
तदेकहृति, तदेवावराहं मध्यं यस्मिन्, तद् 'एकहस्तावराहम्' ;
एकपुरुषहस्तिपरिमितान्न न्यूनं भवितव्यं, ततोऽधिकं भवतु वा
मा वैत्यर्थः । तन्मांसं 'सुसंस्कृतम्' अन्नादिवत् पाकादिभावेन
सुगुप्तम् । 'माणिभद्राय' महाराजातुचरायोद्दिश्य 'उपहरेत्'
उक्तेन साम्ना । एवं सति हि 'हिरण्यद्रोणं लभते' ।

अथ दिव्यभोगार्थिनो बहुपुरुषार्थिनश्च तत्साधनं प्रयोग
माह— चिरातोपोषित इति । 'चिरातोपोषितः' तदन्ते 'शुक्ल-
चतुर्दश्यां' रात्रौ 'सौनं' * मांसं पायसं वा इच्छया माणिभद्रायैव
संवत्सरं 'तिरस्ते' सप्तं धेनव इत्येतेन साम्ना 'उपहरेत्' । एवं
सति 'दैवान् पोषान्' देवसम्बन्धिनीः पुष्टोः 'पुथति' प्राप्नोति ।
'अस्य' प्रयोक्तुः 'बहु पुरुषः च भवति' बहवः पुरुषाश्च भवन्ति ।
'अनेन' बहुपुरुषेण 'क्रियाय' स्वेन कर्तव्यानि कर्माण्यपि
'कुरुते' ।

* "हृन्ना ऽभोजिजिह्वा ऽपि च"—इत्यमरः १.१.११२ । 'रुपिग्रन्थात् पुत्रां वधस्थाने-
ऽपि'—इति तत्पामरविवेकः

অথাসুরভোগার্থিনো বহুপুরুষার্থিনশ্চ তত্কাধনপ্রয়োগ মাহ—
 তিরাত্তোপোষিত ইতি । সংবৎসরং 'তিরাত্তোপোষিতঃ' তদন্তে 'কৃষ্ণ-
 চতুর্দশ্যাং' রাত্রী 'মহারাজায়' 'সংবৎসরে' ইতি বর্গেণ 'মত্স্যান্'
 'উপহরেৎ' । 'আসুরান্' 'পোষান্' অসুরসংস্বন্ধিনীঃ পুটীঃ 'পুথতি'
 প্রাপ্নোতি । শ্রেয়ং পূর্ববদ্ব্যখ্যেয়ম্ । (১)

(গাভী প্রভৃতিবৎ বাহ্যার্থ)

যে ব্যক্তি গাভীৰ পুষ্টি ও অপত্য-বৃদ্ধি কামনা করিবে, সে
 অগ্নি গোমেষার নিযুক্ত থাকিয়া প্রতিদিন 'গব্যোৎসবঃ' এই মন্ত্রে
 গোচারণে যাইবে এবং পুনঃ গোশালায় আনিবে ; এই নিয়মে
 গোমকলের পুষ্টি ও বংশবৃদ্ধি সাধিত হইবে । সৰ্ব্বদাই ভোজনে
 উপনীত অগ্নের অগ্রভাগ 'অগ্নেবিবস্বতুৰ্গমঃ' এই ঋকে গীত 'পূর্ব
 গামে অগ্নিতে বলি প্রদান করিবে, ইহাতে পুত্র, ধন ও ধান্যের
 বৃদ্ধি হইবে ।

অষ্টরাত্রি উপবাস করিয়া, যে অরণ্যে একমাত্র দ্বিতী, বৃক্ষ
 আছে, তাহা দৃশ্য স্থানে অমাবাস্যায় নিশিতে উপস্থিত হইয়া, এক
 ব্যক্তির সূক্ষ্মরূপে উদয় পূরণ হয়, এতাদৃশ পৰিমাণ মাংস, অগ্নি-
 পক্ষ করিয়া 'মণিতজ্র' নামক মহারাজেন অনুচরকে ঐ নামে উৎসর্গ
 করিবে ; এ নিয়মে জ্ঞানপরিমিত স্বর্ণ লাভ করিবে । ত্রিরাত্র
 উপবাস করিয়া ঐরূপ স্থানে শুক্লা চতুর্দশীতে সৌম্য মাংস অথবা
 পায়স 'ত্রিবৈশ্বং গম্ভ ধেনবো দুহুহিবে' এই নামে ঐ রাজানুচরের
 উদ্দেশে উৎসর্গ করিবে ; ইহাতে দৈবী পুষ্টি লাভ করিবে এবং
 এতৎফলে অনুষ্ঠানকারীর ঋতু পরিবার হইবে ও এই ব্যক্তি বহু-
 ক্রিয়াবান্ হইবে । ঐরূপ ত্রিরাত্র উপবাস করিয়া ঐরূপ স্থানে
 বৃক্ষা চতুর্দশীতে 'সংবৎসরে' এই ঋকের সামগুলি গান পূর্বক সেই
 মহারাজের উদ্দেশে মংগ্য উৎসর্গ করিবে ; ইহাতে আমুরী পুষ্টি

નાહ કરિને એવં એ અનુક્રીનકારીનં રહ પરિવાર રહેને એ એ વાકીં રહતર ક્રિયા કરિને ॥ (૧)

અથાતો વાસુશમનમ્ (૨)

અથ વાસુપ્રયોગ માહ—અથાતો વાસુશમન મિતિ । ‘અથાતઃ’ -શબ્દો પૂર્વવદવગન્તયો । ‘વાસુ’ નૂતનં ગૃહાધિઠાનમ્, તસ્ય ‘શમન’ તત્ત્વરચઃપ્રશ્નતીનાં, વારણ મિત્યર્થઃ । તત્કાલ્પ ઉચ્યતે ઇતિ શ્રેષ્ઠઃ । (૨)

(૧૦) અથ વાક્યશાલિ ।

અનુક્રીન એ શ્રીન રહેલે વાક્યશાલિ-અર્થાત્તેષાં આત્મક રહેને । (૨)

પ્રદક્ષિણં પ્રતિદિશં રજ્વા યષ્ઠેદવાન્તરદેશેષુ
 ચ યજ્ઞામિસમેયુસ્તત્રોપલિખ્યેદ્ રજ્વન્તેષુ ચ શમી-
 પલાશશ્રીપર્ણીનાં પૃથૈર્વાસ્તુપકિરેદજ્જતૈશ્ચ સુમનોભિશ્ચ
 પૂર્વેઃ પ્રોષ્ઠપદૈર્ગૃહે ઽગ્નિં પ્રતિષ્ઠાપ્ય ધાનાવન્તં કર-
 મ્ભિણ મિત્યેતદ્ગૃહીત્વા પાયસ મગ્નો બુહુયાત્ પરેપાઞ્ચ
 પલાશપર્ણમધ્યમેષુ વલ્યુપહારઃ પ્રજાપતયે સ્વાહેતિ
 મધ્ય ઉપહરેદિન્દ્રાયેતિ પુરસ્તાદ્વાયવ દ્વિત્યવાન્તરદેશે
 યમાયેતિ દક્ષિણતઃ પિતૃશ્ચ દ્વિત્યવાન્તરદેશે વરુણા-
 યેતિ પશ્ચાન્મહારાજાયેત્યવાન્તરદેશે સોમાયેત્યુત્તરતો
 મહેન્દ્રાયેત્યવાન્તરદેશે વાસુકય દ્વિત્યધસ્તાદૂર્ધ્વં નમો
 બ્રહ્મણ ઇતિ દિવિ વહુપશુધનધાન્યહિરણ્યમાયુષ્મ-

त्युक्तं वीरसूः सुभगा अविधवस्त्रीकः * शिवं पुण्यं
 वास्तु भवति चतुर्षु मासेषु प्रयोगः संवत्सरे वा पुनः
 प्रयोगः पुनः प्रयोगः (३) ॥ ३ ॥

तस्य वास्तुनः 'प्रतिदिशं प्रदक्षिणं रज्ज्वा यच्चेत्' निगृह्णीया-
 दित्यर्थः । तत्प्रकारस्तु— प्राच्यां दिशि उदगग्रा रज्जुः कार्या,
 दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रा, प्रतीच्यां दिश्यप्युदगग्रा, उत्तरस्यां
 दिशि प्रागग्रा रज्जुः स्थापनीया । तथा 'अवान्तरदेशेषु' विदित्तु
 चतुरस्तायतस्रो रेखाः कार्याः । 'यवाभिसन्नेयुः' रज्जवः सङ्गता
 भवेयुः, मध्यदेशे इत्यर्थः, 'तत्रोपलिम्पेत्' तत्र प्रदेशे गोमयेनो-
 पलिम्पेत् । 'रज्ज्वन्तेषु च' प्राच्याद्यष्टदिक्षु इत्यर्थः ; तेषु चोप-
 लिम्पेत् । तद् 'वास्तु' सर्वतः 'शमीपलाययोपर्षीणां पत्रैः' 'उप-
 किरेत्' । योपर्षीं विल्वम् । तथा 'प्रक्षतैः च' 'सुमनोभिः' सुग-
 न्धिभिः पुष्पैः 'च' सर्वतो 'विकिरेत्' । 'पूर्वः प्रोठपदेः' युक्ते चन्द्रमसि
 'गृहे' क्वादिहेमे 'अग्निं' प्रतिष्ठाप्य घानावन्त मित्येतद्गीत्वा पायस
 मग्नौ जुहुयात् वस्त्रमाणेन "प्रजापतये स्वाहा"—इति मन्त्रेण ।
 'परिपाञ्च'—इति । एतस्माच्छ्रद्धादिन्द्रवायुप्रभृतीनां लोकपालानां
 साम गीत्वा चतुर्थन्तैः स्वाहान्तैर्नामभिर्जुहुयात् । होमान्ते प्रजा-
 पतिप्रभृतीनां पलाशपर्णमध्ये बलिः कार्यः । 'प्रजापतये स्वाहेति'
 उपलिप्ते 'मध्ये' मध्यदेशे बलिं विकिरेत् । 'इन्द्राय स्वाहेति'
 पुरस्ताद् उपलिप्ते देशे बलिं हरेत् । एतदादिमहेन्द्राय-
 स्वाहेत्यन्तस्य सप्तोऽर्थः । 'वासुकये स्वाहेति' वास्तुमध्ये 'अध-
 स्ताद्ध्वं' च वस्तुपहारः । अनाधस्ताद्ध्वमिति शब्दयोर्मध्यहलेः

প্রাক্-পথাদিত্যর্থঃ ; উপর্যধ্বং বলিহরণস্তাশক্যত্বাৎ । 'নমো
ব্রহ্মণ ইতি' 'দिवি' অন্তরিবে বলি মুপচ্চিপেত্ । † । 'এব' ক্তে তদ্
'বাস্তু' 'বহুপশুধনধান্যহিরণ্যম্' 'भवति' । বহুশব্দঃ প্রত্যেকং
সম্বध्यতে পশ্বাদিষু । ধনশব্দো মণিমুক্তাদিপরঃ । তথা তদ্বাস্তু
'आयुश्चतुरूप' বহুায়ুৰুপেতপুত্রমৃত্যুদুপেতং भवति । তথা
'वीरसूः सुभगा अविधव-स्त्रीक' (?) উক্তগুণবিशिष्टস্ট্রীকম্ উক্তং
भवति । 'शिवम्' अशिवानां रचःप्रभृतीनां निवारणात्, मङ्गलो-
पेतम् । अतएव 'पुण्य' बहुपुण्योपेतं 'भवति' । 'एवं' कृत्वा
'चतुर्षु मासेषु' गतेषु 'प्रयोगः' वास्तुप्रयोगः ; 'संवत्सरे वा'
सम्पूर्णं 'पुनः प्रयोगः' कार्यः ॥

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

বাস্তব প্রতিদিক্ প্রদক্ষিণ কৰে, চতুদ্দিকে ও বিদিকে রজ্জু-
ক্ষেপণ করিবে । যে স্থলে রজ্জুব মুখদ্বয় মিলিত হইবে, তাহার মধ্য
স্থলে লিম্পন করিবে, ঐ রজ্জুপাতের বাহিরেও কিয়দূর পর্য্যন্ত
লিম্পন করিবে । শমী, পলাশ অথবা বিবরক্ষের কতকগুলি পত্র
সেই গৃহে ছড়াইয়া দিবে, পরে তত্পরি কতকগুলি অঙ্গত ও সুগন্ধ
পুষ্প উত্তমরূপে ছড়াইয়া দিবে, পরে পূৰ্ণভাদ্রপদ নক্ষত্রে ঐ বাস্তব
প্রধান গৃহের এক দেশে অগ্নিস্থাপন করিয়া 'ধানাবস্তং করস্তিগম্'
অকে গীত নাম গান পূৰ্ব্বক সেই অগ্নিতে পায়স হোম করিবে ;
ইন্দ্র বায়ু প্রভৃতি লোকপালদিগকেও ক্রমে আহুতিপ্রদান করিবে ।

বলি রূপ উপহাবগুলি পলাশপত্রের মধ্যে প্রধান করিবে। 'প্রজা-
পত্যে স্বাহা' বলিয়া মধ্যভাগে বলি প্রদান করিবে, 'ইন্দ্রায়'
বলিয়া পূর্বে, 'বায়বে' বলিয়া 'অগ্নিকোণে, 'যমায়' বলিয়া দক্ষিণে,
'পিতৃভ্যঃ' বলিয়া নৈঋত কোণে, 'বরুণায়' বলিয়া পশ্চিমদিকে,
'মহারাজায়' বলিয়া বায়ুকোণে, 'সোমায়' বলিয়া উত্তরে, 'মহে-
ন্দ্রায়' বলিয়া ঈশানকোণে, 'বাসুকয়ে' বলিয়া অধোভাগে, 'নমো
ব্রহ্মণে' বলিয়া উর্দ্ধভাগে ছালোক। এইরূপে বাস্তব শোধিত হইলে
সেই বাস্তবে বহুতর পশু, ধন, ধান্য, হিরণ্য ও দীর্ঘায়ু পুরুষ (পুত্রাদি)
লাভ হইবে এবং স্ত্রীগণ বীরপ্রসবিনী, গৌভাগ্যবতী, অবিধবা
হইবে; ঐ বাস্তব নতত কল্যাণযুক্ত হইবে এবং পুণ্যস্থান হইবে।

নূতন ভবন নির্মিত হইবার চানিমাংস পরে এই বাস্তব-প্রয়োগ
করিবে, এবং বৎসরান্তে পুনঃপ্রয়োগ করিবে (৩) ॥ ৩ ॥

আবশ্য ত্রীমতাবৃত্ত নামধর্মী ভট্টাচার্য্যের দ্বত,
নামবিধান প্রাপ্তের তৃতীয়াধ্যায়-হতীরখণ্ডের
যথাক্রম বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ অথ চতুর্থঃ স্বতঃ ॥

অথাतोऽदृष्टदर्शनानाम् (১)

অথ বাস্তববিধানানন্তর মহত্ৰদর্শনায়ং প্রয়োগান্বক্ষ্যামীতি
প্রতিজানীতে— অথাतोऽদৃষ্টেতি । 'অথ'-শব্দোঃধিকারব্যোতনাযঃ ।
'অতঃ'-শব্দো ইত্যর্থঃ । 'অতঃ' যতোঃদৃষ্টদর্শনানি অর্থিনাং প্রয়োগা-
নবিধানী তদন্বয়সিঃ, অতঃ; 'অদৃষ্টদর্শনানাম্' মহত্ৰাঃ দৃষ্টদৃষ্ট-

भावात्स्वप्नजागरितविषया देवताः यैर्दृश्यन्ते, तान्यदृष्टदर्शनानि
तेषाम्, प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः । (१)

(১১) অথ অদৃষ্টদর্শনং নামাধানেন বিধি ।

অনন্তর এই স্থান ইহেতে অদৃষ্টদর্শনের (অর্থাৎ ভাবী ফল বিজ্ঞাত
ইহেবার) কন্তু কতিপয় নামাধানেন অশ্রোগ বলা যাহেতেছে । (১)

सङ्करात् सङ्करेवासिनी मावहेच्छूर्पेणाक्षतान्
गन्धान्त्सुमनसश्चात्र कृत्वा संविष्टः प्राक्शिराः शुचौ
देशे शिरस्तः कृत्वा क इमं मुहुवेत्येतङ्गीत्वा वाग्यतः
प्रस्वपेत् पश्यति ह गरगोलिकां वा समुद्गे ऽवधाय-
याहि सुपुमा हि त इत्येतङ्गीत्वा वाग्यतः प्रस्वपेत्
पश्यति ह (२)

अथ स्वप्नविषयं प्रयोग माह—सङ्करात्सङ्करे इति । ‘सङ्करात्’
सम्मार्जनीतः सकाशात् ‘सङ्करेवासिनीम्’ एतत्तंज्ञां तदभिमानि-
• देवतां ‘शूर्पेण’ ‘आवहेत्’ आवाहयेत् । सप्तम्यर्थे तृतीया । ‘अत्र’
अस्मिन्देवतायुक्ते शूर्पे अक्षतादीन् ‘कृत्वा’ तैस्ता मभ्यर्च्य, ‘शुचौ’
देशे प्राक्शिराः संविष्टः, ‘शिरस्तः कृत्वा’ स्वशिरोदेशे तं शूर्पं
निधाय ‘एतत्’ साम यथाशक्ति ‘गीत्वा’, ‘वाग्यतः प्रस्वपेत्’ ।
एवं कृते भाविफलसूचकं स्वप्नं ‘पश्यति’ ‘ह’ खलु ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— गरगोलिका मिति । ‘गर-
गोलिकां’ विषगोलिकां ‘समुद्गे’ सम्पुटे ‘अवधाय’ निधाय, अक्ष-
तादिभिरभ्यर्च्य शिरस्तः कृत्वा, प्राक्शिराः संविष्टः, ‘आयाहीति’
साम ‘गीत्वा’ ‘वाग्यतः प्रस्वपेत्पश्यति’ दिदृक्षित मिति । (२)

(यज्ञविज्ञान) .

एकथानि शूर्पे सम्पार्जनी ह्येते तदधिष्ठात्री देवताके आवा-
हन करिष्या ताहातेह अर्घ्यतुल्यं, गन्ध, पुष्प प्रदान पूर्वक पवित्र-
प्रदेशे शिरोभागे राखिष्या, 'कहेममूत्रवे' এই নাম গান করিষ্যা
পূর্বশিরা হওত স্থিরচিত্তে নিদ্রিত হইবে । এ নিয়মে ভাবিকল-
সূচক যন্ত্র দেখিবে ।

অথবা শূর্পে গ্রহীত সম্পুটে (অর্থাৎ নুটিতে বা খুন্টিতে) একটি
বিষেরগুলি রাখিষ্যা, ঢাকিষ্যা, উহাতেও একপ অর্ঘ্যাदि স্থাপন
পূর্বক স্বীয় শিরোভাগে রাখিষ্যা 'আগ্নাহিসুগ্নাহিত' এই স্বক
গীত গান গান করিষ্যা পূর্বশিরক হওত স্থিরচিত্তে নিদ্রিত হইবে ।
এ নিয়মেও ভাবিকল-সূচক যন্ত্র দেখিবে ॥ (২)

कन्यां वीपवासये दृष्टरजसमादर्शञ्चाय मग्निः
श्रेष्ठतम इत्येतेन व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय
परिमृज्य ब्रूयात् पश्येति पश्यति . होदशरावं वीप-
वासयेत् प्रमित्राय प्रार्यम्णा इत्येतेन व्युष्टायां
रात्रावेतेनैवाभिगीय प्रोक्ष्य ब्रूयात् पश्येति पश्यति
ह वण्मम्यौ वा शलाके गन्धैः प्रलिप्य मध्यमेनोप-
वासयेद् व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय परिमृज्य
ब्रह्मचारिणौ ब्रूयाद्वारयत मिति सन्नमत्योः सिद्धिं
विद्याद् यष्टिं वान्तेग्रनं चतुरङ्गुलशो मनीयोपवासयेद्
व्युष्टायां रात्रावेतेनैवाभिगीय परिमृज्य प्रमृणुया-
दङ्गुलिपर्वभिः पूर्यमाणेषु सिध्यत्यापादरां पौर्ण-

मास्यां वीजानि धारयित्वोपवासयेत् तुलाञ्चेन्द्र-
 मिद्वेवतातय इत्येतेन बुष्टायाऽ रात्रावेतेनैवाभि-
 गीय परिमृज्य प्रोक्ष्य धारयेत् यानि गरीयाऽसि
 तान्यृध्यन्ते ऽजतानां द्वौ राशी कुर्याद् भावाभाव-
 योरा नो विश्वासु हव्य मित्येतेन बुष्टायाऽ रात्रा-
 वेतेनैवाभिगीय प्रोक्ष्य ब्रूयादालभस्वेति भाव मालभ-
 माने सिध्यति ज्योतिष्मतां विधूमाना मङ्गाराणां
 द्वौ राशी कुर्याद् यावन्तो वा स्युस्तेनार्धिनः शुष्टग्ने
 नवस्य म इत्येतेनैनान् युगपहृतेनाभिपिञ्चेद् यः
 पूर्वः प्रज्वलितो विधूमेनाच्चिंषा प्रदक्षिण मभिपर्या-
 वर्त्तते स जयतीति विद्याज्ज्योतिष्कान् कुर्यान्मानु-
 षीणां घृतेन सद्योमयितेन प्र सोम देव वीतय इत्ये-
 तेनैनां ज्वलयेद् यः पश्चाच्छाम्यति स चिरं जीवति
 . स चिरं जीवति (३) ॥ ४ ॥

अथ जाग्रद्विषयं प्रयोग माह— कन्यां वोपवासयेदिति ।
 'वा'-शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः । 'कन्याम्' अप्राप्तपुंयोगाम्
 'अष्टष्टरजसं' रजोदर्शनरहिताम्, 'आदर्शं च' 'अय मग्निरित्येतेन'
 अभिमन्त्रा 'उपवासयेत्' रात्रौ स्वसमूपा धारयेत् । 'बुष्टायां
 रात्रौ' प्रभाते जाते सति 'एतेनैव' एतेनैव साम्ना कन्यां सहस्र-
 कृत्वः शतावरम् 'अभिगीय', मुखं 'परिमृज्य' आदर्शं 'पश्येति'
 तां 'ब्रूयात्',— सा 'पश्यति' । सा च आदर्शं दृष्ट्वा ययार्थं ब्रूते ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरम्—उदगराय मिति। पूर्ववद्योज्यम्।
 आदर्गस्थाने उदकपूरितः शरावः। अयमग्निरित्यस्य स्थाने 'प्रमि-
 षाय प्रार्यग्ने' इत्यस्य 'प्रयम' सामेति विज्ञेयः।

अथ सौधिकं वैदिकं वा कर्म चिकीर्षितश्चेत्तत्सिद्धिसिद्धि-
 परोक्षाकरणप्रयोग माह—वण्शमयी वेति। 'वंशमयी' त्वक्कार-
 निमित्ते दृढे हे 'शलाके' कृत्वा, 'गन्धैः' अगुरुचन्दनादिभिः
 'प्रलिप्य', 'मध्यमेन' विशेषायवणात् प्रमिषायेत्यस्य मध्यमेन।
 ते शलाके, उभौ ब्रह्मचारिणी च रात्री 'उपवामयेत्'। ततो
 'व्युष्टायां रात्री' 'एतेनैव' साम्ना 'अभिगीय' 'ब्रह्मचारिणी' इमे
 शलाके 'धारयत मिति ब्रूयात्'। ताभ्यां प्रयत्नपूर्वक मसन्नमय-
 ज्ञाम्, अयतो धार्यमाणे शलाके, यदि स्वयमेव मध्ये सन्नते स्यातां,
 तदा तयोः 'सन्नमत्योः' सिद्धिं विद्यात् भाविनः कर्मणः सिद्धिं
 जानीयात्। अत्र केचिच्छलाकयोरेवोपवासनं, ब्रह्मचारिणी तु
 मातराद्येतव्यावित्याहुः।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह—यष्टिं वान्त्वेनेति। 'वा'-शब्दः
 पूर्ववत्। 'यष्टि' वंशमयीं प्रमिषायेत्यस्य 'अन्त्येन' 'चतुरङ्गुलशो
 निमोयोपवासयेत्'। कृत्स्नां यष्टिं 'निमोय' नितरां मात्वा,
 गन्धैः प्रलिप्य, रात्री स्वसमोपे धारयेत्। 'व्युष्टायां रात्री' ताम्
 'एतेनैवाभिगीय' हस्तेनैव 'परिगृह्य' 'अङ्गुलिपर्वभिः' 'प्रमितुयात्'।
 अङ्गुलिपर्वसु 'पूर्यमानेषु' यावद्भिः अङ्गुलिपर्वभिः उपवामनकाले
 प्रमोतम्, यष्टौ ततोऽधिकप्रमाणायां सत्यां स्वकार्ये 'सिध्यति' इति
 जानीयादित्यर्थः॥

अथ बीजावपनकाले तेषां भाविफलसिद्धयुपायज्ञान माह—
 आपादयां पौर्णमास्या मिति। 'आपादयां पौर्णमास्यां' 'बीजानि'

यवत्रोह्यादीनि 'धारयित्वा', 'तुलाच्च' ; 'च'-शब्दाद् वीजानि च 'उपवासयेत्' । 'इन्द्रमिद्वेतातयद्रत्येतेन' साम्ना । व्युष्टाया-
मित्यादि स्पष्टम् । पश्चात्तुलायां धारितानां त्रोह्यादीनां मध्ये
'यानि' 'गरीयांसि' गुरुतमानि भवन्ति, 'तानि ऋध्यन्ते' तस्मिन्
संवत्सरे तानि ग्रहद्वानि भविष्यन्तीति जानीयात् ॥

अथ कार्याणां फलसिद्धिभावाभावपरीक्षा माह— अक्षताना
मिति । 'अक्षतानां' 'भावाभावयोः' भाविकार्यसद्भावामद्भावयोः
निमित्तभूतौ 'द्वौ राशी कुर्याद् चानोविश्वेति' साम्ना । 'व्युष्टायां
राशौ' 'उक्तेनैव साम्ना 'अभिगीय' राशौ 'प्रोक्ष्य', कन्यां ब्रह्म-
चारिणं वा 'आलभस्वेति' 'ब्रूयात्' ; तस्मिन्नालभ्यरि 'भाव
मालभमाने' सति कार्यं 'सिध्यति' इति विद्यात् ; इतरथा
वैपरीत्यज्ञानीयात् ॥

अथ जयपराजयपरिज्ञानोपाय माह— ज्योतिष्मता मिति ।
'ज्योतिष्मतां' तेजोयुक्तानां 'विधूमानां' धूमरहितानाम् 'अङ्गाराणां'
द्वयोरर्थिनोर्निमित्तभूतौ 'द्वौ राशी कुर्याद्' । 'वा' अथवा 'तेन
क्रियमाणराशिना 'यावन्तो ऽर्थिनः स्युः' यावत्सङ्ख्याका जय-
कामिनो भवेयुः, तावत्सङ्ख्याकान् राशीन् कृत्वा, असावमुष्येति
निर्दिशेत् । 'युष्टग्नेद्रत्येतेन' साम्ना 'एतान्' अङ्गारराशीन् युगपद्
'घृतेनाभिपिञ्चेत्' । तेषां मध्ये यस्य राशिः 'पूर्वं प्रज्वलितः'
सन्, 'विधूमेन' धूमरहितेन तेजसा 'प्रदक्षिण मभि पर्यावर्त्तते',
'स जयतीति विद्यात्' ।

अथ चिरजीवनपरिज्ञानोपाय माह— ज्योतिष्कानिति ।
'ज्योतिष्कान्' अङ्गारराशीन् ज्योतिर्युक्तान् 'कुर्यात्' । कथं तत्कार-
णम् ? इति चेत्, तत्प्रकार उच्यते— 'मानुषीणां घृतेन' योषिता

माज्येन ; तासाम्पय एकीकृत्य दधि कृत्वा तेन, 'सद्योमयितेन' सद्य एव मयितं मुत्पन्नं नवनीतं घृतं कृत्वा तेन, घृतेन 'एनान्' अमुष्याय ममुष्याय मिति निर्दिष्टानङ्गारराशीन् 'युगपत्' ज्वलयेत् । तेषु यस्याङ्गारराशिः 'पद्याच्छाम्यति', 'स चिरञ्जीवति', यस्ततः पूर्वं शाम्यति, स ततोऽनुजीवति । एवं सर्वेषां मपि जीवनपौर्वापर्यं भवमन्तव्यम् ॥

द्विरुक्तिः खण्डसमाप्त्या (३) ॥ ४ ॥

इति श्रोसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(आदर्शविज्ञान)

रजश्वला इयं नाई, एकप कन्याके 'अग्रमग्निः' এই স্বকে গীত নামে অভিযুক্ত করিয়া রাজিকালে একখানি আদর্শ মহা স্বীয় নগীপে রাখিবে ;—রাজি-শ্রীভাতে এই নামদ্বারা এই উহাকে পুনর্বপি অভিযুক্ত করিয়া, তাহাব মুখমার্জনা কবাইয়া, তাহাকে বলিবে— 'এই আদর্শে স্ব-মুখ দর্শন কর' । পরে সে সেই আদর্শ দেখিয়া যথার্থ ভাবী ঘটনাসকল বলিতে পারিবে ।

অথবা ঐরূপ কন্যাকে 'প্রমিত্রাথ প্রার্থ্যম্বে' স্বকে গীত প্রথম নামে অভিযুক্ত করিয়া রাজিকালে একপাত্র নির্মল জল মহা স্বীয় নগীপে রাখিবে ;—রাজি-শ্রীভাতে এই নামের গান দ্বারা এই উহাকে পুনশ্চ অভিযুক্ত করিয়া, তাহাব মুখ মার্জনা কবাইয়া, সেই এক পাত্রস্থ জলে মুখ-দর্শন করিতে বলিবে । পরে সে সেই আদর্শ দর্শন-কালে যথার্থ ভাবী ঘটনাসকল বলিতে পারিবে ।

বংশময়ী শলাকাধর, অশ্রুচন্দনাদি সুগন্ধি দ্রব্যে পরিলিণ্ড করিয়া, ঐ ক্ষেপে গীত মধ্যম নামে অভিমন্ত্রিত করিবে, পবে রাত্রিকালে ঐ শলাকাধর সহ ব্রহ্মচারিহরকে খীর সমীপে রাখিবে ;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ নামগানেই সেই শলাকাধর পরিশুদ্ধ করিয়া, ঐ ব্রহ্মচারিহরকে ধারণ করিতে বলিবে, যদি ঐ শলাকাধর নষ্ট হয়, তবে কার্যনিদ্ধি জানিবে ।

অথবা একগাছি বংশময়ী ঐ নামে অভিমন্ত্রিত করিয়া, চতুৰ্দশ ক্রমে নাপিয়া, রাত্রিকালে খীর সমীপে রাখিবে, —রাত্রি-প্রভাতে ঐ নাম গানেই উহা পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া, পুনর্বার সেই-রূপেই নাপিবে ;—যদি কিঞ্চিৎ পরিবর্দ্ধিত হয়, তবেই কার্যনিদ্ধি জানিবে ।

আষাঢ়ী পূর্ণিমাৰ রাত্রে তুলানও তুলিত দব, ধান্য প্রভৃতি প্রয়োজনীয় বীজ সকল এবং তুলানও 'ইন্দ্রমিন্দেবতা' ঋকে গীত নামে অভিমন্ত্রিত করিয়া খীর সমীপে রাখিয়া শয়ন করিবে ;—রাত্রি-প্রভাতে সেই সামগান দ্বারাই সে সমস্ত পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া তুলানও তুলিত করিবে ;—তাহাতে যে শস্য বর্দ্ধিত হুই হইবে, তাহাই তদ্বর্ষে বৃদ্ধিযুক্ত হইবে ইহা জানিবে ।

নিদ্ধি ও অনিদ্ধি মনে ভাবিয়া, 'আ নো বিদ্বা সুহব্যাং' ঋকে গীত নামে অভিমন্ত্রিত করিয়া, দুইটা তুণ্ডরাশি রাত্রে খীর সমীপে স্থাপন করিবে, —রাত্রি-প্রভাতে সেই নামগানেই প্রোক্ষণ-পূর্বক ঐ রাশিহর অভিমন্ত্রিত করিয়া, ব্রহ্মচারী অথবা কুমারীকে যথেষ্টক্রমে কোন এক বাশি স্পর্শ করিতে বলিবে, তাহাতে যদি নিদ্ধিমানসে সঞ্চিত বাশিটি তদ্বাবা স্পৃষ্ট হয়, তবেই কার্যনিদ্ধি জানিবে ।

ধূমশূন্য জ্যোতির্লিপিষ্টে অঙ্গারের দুইটা বা যতগুলি অর্থী তত-গুলি রাশি করিবে এবং কাহার কোন রাশি এটি নিজেব মনে

स्थिर राखिबे, 'श्रुष्ट्याग्रे नवन्य मे' श्रुके गीत गामे एककाले
नमस्त राशिते द्युत अभिसिद्धन कविबे;—ताहाते बे राशिगी
अधमे प्रखलित हईया धूमधूना-झालाय प्रदक्षिण-भावे आवर्तन
कविबे थाकिबे, सेई जयी हईबे ।

ज्योतिर्निशिष्टे अङ्गारेर कतकगुलि राशि करिया 'एईगी अनु-
केर, एई अमुकेर' एईरूप निजेर मनै स्थिर राखिबे; पने
'अमोमदेववीतरे' गामे गद्योमयित ननुषाद्वन्द्व-विकृत द्युतेव
आहतिबे सेई सकल राशि एककाले प्रखलित करिबे,—ताहाते
याहान अङ्गारराशि यत बिलषे निर्माण हईबे, से ततई दीर्घायु
जानिते पारिबे (३) ॥ ४ ॥

आवसथ त्रिसत्यवत नामश्री डोढाचार्येन द्रुत,
नामविधान द्वापरेण तृतीयाध्याय-चतुर्थधारेण
यथास्मिन् वदामिवाच नमोः ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

राजान मभिपेचयेत् (१)

अथ पुरोहितकर्त्तव्यं राजाभिपेकप्रयोग माह— राजान
मभिपेचयेदिति । पुरोहितः 'राजान मभिपेचयेत्' अभिपिच्छेद्
वक्ष्यमाणैः माधनैः । यद्यपि राजगण्डः अभिपेकसंस्कृतस्य लक्षि-
यस्य वाचकः, तथापि भाविनीं संज्ञा मायित्य "यूपं तक्षति",
"आहवनीय मधिवसति"—इत्यादिवत् अभिपेक्षार्थं राजान मित्यु-
पचारप्रयोगः । (१)

(१२) अथ नाम्नादित्येकान्तिष्ठ नामावाहनेन विधिः ।

पुत्रोद्दिष्ट, राजादिके अभिषेके कर्त्तव्ये, उ९थाग्रांथे वसितः । (१)

तिष्येण श्रवणेन वा त्रीह्रियवैस्तिलमापैर्दधि-
मधुसुमनोजातरूपैर्यशस्विनीभ्यो नदीभ्यः समुद्रा-
च्चोदकान्याहृत्यौदुम्बरे भद्रासने वैयाघ्रे चर्मण्यु-
त्तरलोम्नासीनं जीवन्तीनां गवां शृङ्गकोशैरभि-
पिञ्चेदभ्राह्म्य इति रहस्येन यं कामयेतैकराजः
स्यान्नास्य चक्रं प्रतिहन्येतेत्येकवृषेणाभिपिञ्चेदभि-
षेक्ते दद्याद् ग्रामवरं दासीशतं सहस्रं तदधीनञ्च
भवेद् (२)

तस्य काल माह— 'तिष्येण श्रवणेन वा' तिष्यः पुण्यः,
तस्मिन्वा, श्रवणे वा, अभिषेकः कार्यः । अथ तस्माधनद्रव्याणां
— त्रीह्रियवैरित्यादीनि । त्रीह्र्यादिजातरूपान्तैर्द्रव्यैर्मिश्रितैर्द-
कैरभिपिञ्चेत् इत्युत्तरञ्च सम्बन्धः । 'यशस्विनीभ्यः' पावमान-
प्रयुक्तस्यातिशुक्ताभ्यो गङ्गातुङ्गभद्रादिभ्यः 'नदीभ्यः' । 'समुद्रा-
च्चोदकानि' पृथक् पृथगानीय, 'औदुम्बरे' उदुम्बरसम्बन्धिनि 'भद्रा-
सने' चतुष्पदीपते सिंहासने, तत उपरि आसृते 'वैयाघ्रे' व्याघ्र-
सम्बन्धिनि 'चर्मणि' 'उत्तरलोम्नि' लोम्नप्रदेश उत्तर उपरिभागे
यस्य तादृशे 'आसीनं' 'जीवन्तीनां' जीवोपेतानां 'गवां' 'शृङ्ग-
कोषैः' गवां शृङ्गाणि हित्वा तन्निर्मितैः कोशैः, पूर्वोक्तैर्जलैः
'अभ्राह्म्य इति रहस्येन' साम्ना 'अभिपिञ्चेत्' । उदकानि

कोयैरित्युभयत्र बहुवचनश्रवणात् पृथक् पृथग् गङ्गादुदकैरभि-
पिञ्चे दित्यभिप्रायः ॥

अथ तत्रैव प्रयोगे कामनाभेदेन मन्त्रभेद माह— यं काम-
येतेति । पुरोहितः 'यं' राजानं 'एकराजः स्यात्' छत्त्रस्य
भूमण्डलस्य एक एव राजा भवेदिति 'अस्य' 'चक्र' भूमण्डल'
'न प्रतिहनेय' केनचिदपि वैरिणा प्रतिहतं न भवेद् 'इति'
'कामयेत', तं राजानं रहस्यस्थाने 'एकहृषेति' सान्ना 'अभि-
पिञ्चेत्' । प्रयोगः पूर्वोक्त एव ॥

अथ पुरोहिताय प्रदेयं द्रव्यं तदधीनकरणञ्चाह— अभि-
पेक्ते इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (२)

पूजा वा श्रवणं नक्षत्रे अभिषेकं करिषे । धान्य, यव, तिल,
गायकलाह, मधु, मधु, पुष्प, सुवर्ण एव आर्चनीयं द्रव्यं अभिषेक
करिषे । गङ्गा, यमुना, गनयती प्रवृत्ति यशस्विनी नदीगुलि हस्ते
एवं मनुज हस्ते पृथक् पृथक् पात्रे जलाशयं करत अभिषेक
करिषे । उद्वर-कार्त्त निर्मित सिंहासने उपरि-लोम व्याज्जर्चने
उपविष्टं करिष्या अभिषेकं करिषे । जीवितं गात्रीयं शुद्धं कर्तुं
करिष्या ताहा द्वावा कतिपयं कोशा निर्माणं करिष्या, ए ए जल,
तत्राग्नौ लभ्या तन्मन्त्रेण द्वावा 'अजात' नाम गानं पूर्वक
अभिषेकं करिषे । पुरोहितं याहाके एकाधिपतिं करिष्ये इच्छा
करिष्ये,—इहां रथं च कोनं व्यक्तिं कर्तुं निरुद्धं नाहं ! एकप
इच्छा करिष्ये, ताहा अभिषेककाले विहितं सामं पविष्ये
'एकहृषे' नाम व्यवहारं करिष्ये । अभिषेककारीके उत्तमं एक-
थानि ग्राम, एक शतं दागी, नहस्यन्त्यं हिवं प्रदानं करिष्ये एवं
तिरकाले ताहा अधीनं थाकिया वाजकार्यं करिष्ये ॥ (२)

अद्भुते यवद्रोणं जुहुयाद्वात आ वातु भेषज
मित्येतेन शाम्यति ह (३)

अथाद्भुतशान्ति माह—अद्भुते इति । ‘अद्भुत’ भूतपूर्वं न
भवति, अकृतहेतुक मित्यर्थः, तस्मिन् ; सूर्यमण्डलच्छिद्राद्यु-
त्पन्ने सति ‘वात आ वात्वित्येतेन’ सान्ना ‘यवद्रोण’ यवानां द्रोण-
परिमाणसमाप्तिपर्यन्तं होमोचितपरिमाणेन विभज्य, तावत्सङ्ख्यां
जुहुयात् तेनाद्भुतजनितपोऽङ्गं ‘शाम्यति ह’ नश्यत्येव ॥ (३)

(अयुऽङ्गादि)

अकृत्र्यां कौन अद्भुत शान्तिने गेहे दोषेन शान्तिर जन्य
‘वात आ वातु’ शान्ते ज्योतिषनिमित्तं यव शोग कतिवे । हेतोऽपेदे
ने दोषेन उपशम हरेवे ॥ (३)

कृष्णांस्तिक्ष्णानग्नी जुहुयात् प्र दैवोदासी
अग्निरित्येतेन नैनं कृतानि हिंसन्ति तान्येव प्रति-
गच्छन्ति व्रीहियवानग्नी जुहुयात् पञ्चनिधनेन वाम-
देवान नैनं कृतानि हिंसन्ति तान्येव प्रतिगच्छन्ति
ताम्ररजतजातह्रस्वायसीं मुद्रां कारयित्वा ते जात
मन्त्रस इति चतुर्थेनाभिंजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतां-
वरं तां मुद्रां दक्षिणेन पाणिना धारयन्नेन कृतानि
हिंसन्ति तान्येव प्रतिगच्छन्ति तान्येव प्रति-
गच्छन्ति (४) ॥ ५ ॥

অযাভিচারশাস্তিপ্রয়োগ মাহ— কৃষ্ণানিতি । অম্ভিচারি-
কাভির্ভূতানুগুণ' সহস্রকৃত্বস্তদধিক' যা 'প্র দৈবোদাস ইতি'
সাম্বা 'অগ্নৌ' 'কৃষ্ণান্' অতিশ্যামান্ 'তিলান্ জুহুয়াৎ' । 'তানি
কৃতানি' অম্ভিচারিকাণি কৰ্ম্মাণি 'এনম্' অম্ভিচর্য্যমাণা-
পুরুষ' 'ন হিঁসন্তি' ন পোড়য়ন্তি । ন কেবল মম্ভিচর্য্যমাণা-
পোড়ন মেব, কিন্তু 'তানিও' প্রযোক্তৃন্ 'প্রতিগচ্ছন্তি' ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— ব্রোহ্মিয়বানিতি । অষ্টোঃর্থ্যঃ ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— তাম্ররজতেতি । তাম্রাদি-
লৌহচতুষ্টয়ময়ী 'মুদ্রাম্' অঙ্কুলীয়ক' 'কারযিত্বা' 'উচ্চা তে
জাত মন্বস ইতি' অস্থা 'চতুর্থ্যন' সাম্বা সহস্রকৃত্বঃ শতাধরম্
আন্যেণ হুত্বা সম্পাতেন মুদ্রায়াম্ 'অম্ভিহুহুয়াৎ' । সিদ্ধঃ
গিষ্টপ্রয়োগ ইতি (৪) ॥ ৫ ॥

ইতি শ্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিতৈ 'মাধবীয়ে বৈদার্য্যপ্রকাশে
সামবিধানাত্ম্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণ্যে তৃতীয়াধ্যায়ে

পঞ্চমঃ খণ্ডঃ ॥ ৫ ॥

(অভিচারের অভিপ্রায়োগ)

'ঐদৈবোদাগোঅগ্নিঃ' শ্লকে গীত নামে কতকগুলি ক্লকগুলি
অগ্নিতে হোম করিবে । তাহা হইলে কোনরূপ অভিচার তাহার
হিসা করিতে পারিবে না , প্রভুত তাহার কল, অভিচারকারীর
প্রতিই বর্তাইবে । পঞ্চ-নিহন বায়দেব্য নামে কতকগুলি ধান্য ও যব
অগ্নিতে হোম করিবে । তাহা হইলেও কোনরূপ অভিচার তাহার
হিসা করিতে পারিবে না ; প্রভুত তাহার কল, অভিচার-
কারীতেই প্রতিগমন করিবে । তাম্র, রজত, স্তবর্ণ ও লৌহ,—এই

ଧାତୁଚତୁଷ୍ଟୟେର ମୁଦ୍ରା (ଶୀଳ-ଆଂଶୁ) ନିର୍ମାଣ କରାହେଲା 'ଉଚ୍ଚାତେଜାତ-
 ସନ୍ଧନଃ' ଶବ୍ଦେ ଶୀତ ଚତୁର୍ଥ ନାମେ ମହତ୍ୟାବଧି ଅନୁମାନ ଶତବାର ଆଜ୍ଞା-
 ହତିମାନେବ ଘାତା ଓହା ଅଭିନବିତ କରିଲା ଶ୍ରେୟ ମନ୍ଦିତ୍ତ ପାଣିତେ
 ଧାରଣ କରିବେ । ଏହିକମ ଚତୁର୍ଥାତୁର ମୁଦ୍ରାଧାରଣକାରୀକେ କୌନରୂପ
 ଅଭିଚାରହେ ହିଂସା କରିତେ ପାରିବେ ନା ; ଥାତୁତ ମେହି ମମସ୍ତ ଅଭି-
 ଚାର, ଅଭିଚାରକାବୀନ ଥାତିହେ ଥାତିଗମନ କରିବେ (୧) ॥ ୫ ॥

ଆବଦ୍ୟ ଶ୍ରିମତାଦତ ମାମସ୍ୟା ଗଢ଼ାଚାର୍ଯ୍ୟେବ କୃତ,
 ମାମସିଧାନ ବ୍ରାହ୍ମଣେର ଚୂଡ଼ୀଶାଧାର-ମଂଜୁସଂହାର
 ସଧାକ୍ତର ବସାବ୍ରବାସ ମମାଓ ।

॥ ଅଥ ପଃଃ ଶୁଦ୍ଧଃ ॥

ସଂଗ୍ରାମଂ ଯୁୟତ୍ସମାନସ୍ୟୋଦକ ମସି ଜୁହୁୟାତ୍ସୋମଂ
 ରାଜାନଂ ବରୁଣ ମିତ୍ୟେତେନ ତତ ଏନଂ ପାୟୟେଦ୍ୟୋ ରାଜା
 ଶର୍ପଣୀନା ମିତି ପୂର୍ବେଣ ଯେ ଚାଚ ମୁଧ୍ୟାଃ ସ୍ୟୁସ୍ତାନୁତ୍ତରେ-
 ଣାମିପିଚ୍ଛେଦୟ ହେନଂ ସନ୍ନାହୟେତ୍ ମସେନାନୀରିତି ବର୍ଗେ-
 ଣାଥାସ୍ୟ ରଥଂ ଯୁଜ୍ଞାଦା ତ୍ବା ସହସ୍ର ମାଶତ ମିତି ବର୍ଗେଣ
 ବୃହଦ୍ରଥନ୍ତରାଭ୍ୟାଂ ଚକ୍ରୋ ବାମଦେବେନାଧିଷ୍ଠାନଂ ସ ଘାତଂ
 ବୃଷଣଂ ରଥ ମିତ୍ୟେତେନାଧିତିଷ୍ଠେତ୍ ପ୍ରଥାନ୍ତଞ୍ଚେନ ମନୁ-
 ଗାୟେଦିନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ନୁ ବୀର୍ଯ୍ୟାଣୀତ୍ୟାନିଶୌର୍ଯ୍ୟଂ ଗତ୍ତ୍ବା ଶ୍ଚିନିଷୁ-
 ନସ୍ତେଦୁତ୍ତା ମନ୍ଦନ୍ତୁ ସୋମା ଇତ୍ୟେତେନଂ ଜୟତି ନ ପରାଜୀୟତେ
 ସନ୍ଦର୍ଶନେଧୁମ୍ବାୟାଗୋଃ ସଂରୂପବତ୍ସାୟା ପ୍ରତଦ୍ରୋଣଂ ଜୁହୁୟାତ୍
 ସତ୍ୟମିତ୍ୟେତି ରହସ୍ୟେନ ଜୟତି ନ ପରାଜୀୟତେ ବାଧକ-

मयीनां समिधां घृताक्तानां सहस्रं जुहुयादभित्वा
पूर्वपीतय इति वषट्कारश्चास्य निधनं कुर्याज्जयति
न पराजीयते सैध्रकमयीनां समिधां घृताक्तानां
सहस्रं जुहुयादभित्त्वं नेप मित्तीन्द्र इव दस्यूरमृश
इति चास्य निधनं कुर्याज्जयति न पराजीयते (१)

अथ युद्धजयार्थिनो राज्ञः प्रयोग माह— संग्राम मिति ।
'संग्राम' युयुत्समानस्य' योद्धु मिच्छतो राज्ञो जयार्थं पुरोहितः
आज्यतन्त्रेण महाव्याहृतिपर्यन्तं हुत्वा 'सोम' राजानं वरुण
मित्येतेन' साम्ना, आज्येन सहस्रकृत्वः शतावरं हुत्वा, सम्पातिन
'उदक मभिजुहुयात्' । 'ततः' अभिहुत सुदकं 'यो राजा चर्प-
णीनामिति' अस्यां 'पूर्वेण' साम्ना 'एन' पाययेत् । 'अत्र' योद्धुणां
मध्ये 'ये च सुखाः' प्रधानपुरुषाः सेनापतयः 'स्युः', 'तान्'
'यो राजेति' अस्याम् 'उत्तरेण' साम्ना अभिहुतिनैवोदकेन
'अभिपिबेत्' ।

अथ सन्नाहमन्त्र माह— अथ ह्येन मिति । 'अथ' उदक-
पानानन्तरम् 'एन' राजानं 'प्रसेनानीः शूर इति वर्गेण' कवचा-
दिभिः साधनैः 'सन्नाहयेत्' युद्धसन्नद्धजुर्यात् पुरोहितः ।

अथ रथयोजनस्य प्रयोग माह— अथास्य रथ मिति ।
'अथ' सन्नहनानन्तरम् 'अस्य' राज्ञः 'रथम्' 'आ त्वा सहस्र मिति
वर्गेण' 'युज्याद्' अग्नादिभिः साधनैर्योजयेत्पुरोहितः ।

अथ चक्रयोरधिष्ठानस्य चाभिमर्शनमन्त्र माह— बृहद्रथन्त-
राभ्या मिति । स्पष्टम् ।

अथ राज्ञो रथारोहणं मारुह्य गच्छतो ऽनुगानश्चाह—
स घातमिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ संग्रामान्तिकं प्राप्तवन्तः आदौ समन्त्रकं मिषुत्रयं
क्षेपणीयमित्याह— आजिशीर्षं मिति । 'आजिशीर्षं' संग्राम-
शिरःप्रदेशं 'गत्वा' । शिष्टं स्पष्टम् । 'एतेन' स राजा संग्रामं
'जयति' ; न कदाचिदपि शत्रुभिः 'पराजीयते' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरं माह— सन्दर्शने इति । यत्र युद्धार्था
परसेना सन्दृश्यते, तत् स्थानं सन्दर्शनम् । तत्रोक्तलक्षणायाः
गोः सम्भूतं घृतं 'द्रोणं' द्रोणमानपरिमितं 'सत्यमित्येति' अनेन
साम्ना 'क्षुड्यात्' । शिष्टं मुक्तम् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरं माह— बाधकमयीना मिति ।
'बाधकः' राजवृद्धः । शिष्टं मुक्तप्रायम् ।

अथ प्रयोगान्तरम्— सैध्रकमयीना मिति । 'सैध्रकम्' महा-
सारवृक्षविशेषः ॥ । 'अभित्यमित्यस्य' अन्ते 'इन्द्र इव दस्यू-
रमृण इति निधनम्' । शिष्टं मुक्तम् ॥ (१)

(शुक्लपत्र-अंशोप)

शुक्ले अत्रुक्तं राज्ञोऽङ्गैरनिमित्तं, पुरोहितं आज्यतद्धे महा-
दाक्षिण्य-होमं पर्याप्तं करिष्या 'गोमं राजानं वरुणम्' रुक्मे गीतं
नामे कलं अभिमद्वितं करिष्या, ऐ मध्ये गहव्यावदि अनूना शतदाव
आह्वितं आदानं करिष्ये । तदनन्तरं 'यो राजा चर्षणीनाम्, अके
ल्लुतं अथवा गोशतिं गानं पूर्णकं ऐ कलं वाजाके पानं करिष्ये ;
एवं पीतावशिष्टे कलेन घाता शुक्लाङ्गोऽङ्गेन वीशत्रा नूत्वा, जेहे

• "सैध्रकी महासारवृक्षः, सद्य इत्यस्य मध्ये मीढसमानं सारं क्षयावपादिवर्णं युक्तं
विद्यते"—इति तै० भा० २.८४ सा० भा० । कात्या० श्रौ० १०.२०.१४०. द्रष्टव्यम् ।

সকল সেনাপতিদিগকেও সেই স্বকৈবল্য দ্বিতীয় নাম গান পূর্বক
অভিবিশ্বন করিবে। অনন্তর 'প্রসেনানী' স্বকৈ গীত নামসমূহের
গান পূর্বক তাহাকে কবচানিধি দ্বারা সজ্জিত করিবে। তৎপরে
'আত্মানহন্ত' স্বকৈ শ্রুত নামসমূহ গান পূর্বক রথে অশ্বাদি যুক্ত
করিবে। পরে বৃহৎ ও রথন্তর নামক নামদ্বয় গানের দ্বারা সেই
রথের চক্রদ্বয় অভিমুখিত করিবে এবং 'বানদেব্য' নাম গান করিয়া
রথে আবোহণ করাইবে ও 'ন বা তৎ বৃহৎ রথম্' স্বকৈ শ্রুত নাম
গান করিয়া উহাতে অধিষ্ঠান করাইবে। তদনন্তর 'ইন্দ্রস্য নু
বীৰ্য্যানি' স্বকৈ শ্রুত নাম গান করিয়া রথ চালাইয়া দিবে।
রণপ্রাক্ষণেব মুর্দ্ধদেশে উপস্থিত হইয়াই প্রথমেই 'উ বা মন্দন্ত
সোমাঃ' স্বকৈ গীত নাগে বাণত্রয় নিষ্ক্ষেপ করিবে। এ নিয়মে
যে রাজা অবশ্য জয়ী হইবে, পরাজিত হইবে না।

যে স্থলে দণ্ডায়মান হইলে বিপক্ষ-সৈন্য দেখিতে পাওআ যায়,
সেই স্থলে, ধূম্রবর্ণ-বৎস-বিশিষ্ট ধূম্রবর্ণা গাভীর দুক্ষজাত স্রোণপব-
নিত হুতে, 'সত্যমিথ্যা' স্বকৈ রহস্যে গীত নামের দ্বারা অনান
শতাজিতি প্রদান করিবে। এ নিয়মেও যে অবশ্য জয়ী হইবে,
পরাজিত হইবে না।

অথবা তাদৃশ স্থলে, রাজরক্ষের সনিঃ সূতাক্ত করিয়া 'অভি
ত্বা পূর্বগীতয়ে' স্বকৈ শ্রুত নামের গান পূর্বক মহত্ব আকৃতি
প্রদান করিবে এবং ঐ নামের নিধন ভাগ বন্টনকার হইবে।
ইহাতেও অবশ্য জয়ী হইবে, পরাজিত হইবে না।

অথবা তাদৃশ স্থলে সৈন্যক * রক্ষের সনিঃ সূতাক্ত করিয়া
'অভি ত্বা দেবস্' স্বকৈ গীত নামে মহত্ব আকৃতি প্রদান করিবে,
এবং 'ইন্দ্র ইব দণ্ডা বনুগে' এইটি উহার নিধনভাগ হইবে। ইহা-
তেও অবশ্য জয়ী হইবে, পরাজিত হইবে না। (১)

* হৈন্দ্রীয় প্রাচ্যের ভাষ্যেও ব্যাখ্যাচার্য্য নির্দিষ্টাছেন—'সৈন্যক = মহাসার'।

सप्तरात्रोपोषितः सप्तमुखानुद्दिश्य सद्यःपीडि-
तेन सर्पपतैलेन सप्तह्वेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सप्त-
रात्रान्न भवन्ति हस्त्यश्वरथपदातीनां पिष्टमयीः प्रति-
कृतीः कृत्वा पिष्टस्वेदं स्वेदयित्वा सर्पपतैलेनाभ्यज्य
'तासां' क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयादभि त्वा शूर
नोनुमं इति रहस्येन यत्र ह्रीं शब्दो यावतां जुहोति
सर्वे न भवन्ति (२)

अयं मुख्यसप्तपुरुषवधकामस्य प्रयोग माह— सप्तरात्रोपोषित
इति । 'सप्तह्वेन' साम्ना 'आहुतिसहस्रं' जुहुयात् । तथाकृते
'सप्तरात्रात्' तावत्कालस्त्रीवन्तो 'न भवन्ति' इत्यर्थः ॥

अथ चतुरङ्गसैन्यवधकामस्य प्रयोग माह— हस्त्यश्वरथेति ।
हस्त्यादीनां चतुरङ्गबलानां मध्ये यावतां प्रतिकृतीः स कर्तुं
शक्नोति, तावतीः 'पिष्टमयीः प्रतिकृतीः कृत्वा' ताम् मध्ये
एकैका मसावमुष्य प्रतिकृति रसावमुष्येति निर्दिश्य 'पिष्टस्वेदं'
येन 'पाकेन पिष्टं' स्विद्यते, तया 'स्वेदयित्वा', ताः प्रत्येकं 'सर्पप-
तैलेनाभ्यज्य', 'तासाम्' 'अङ्गानि' मुख्यानि हस्तपादादीनि 'क्षुरे-
णावदाय' खण्डयित्वा 'अभि त्वेति रहस्येनाग्नौ जुहुयात्' । 'यत्र
ह्रीं शब्दः' तादृशेन अभि त्वेत्यनेन, 'आहुतिसहस्रं' जुहुयात् ।
एवं कृते 'यावतां' हस्त्यादीनां प्रतिकृतीः 'जुहोति', ते 'सर्वे न
भवन्ति' ॥ (२)

गङ्गाय उपवाग पूर्वकं मुख्य (मेनानात्रक) गात्रकान्तर उद्देशेन
गङ्गा-निष्प्रेषित गर्वपट्टेन शत्रा 'गङ्गा' नामक गात्रे नश्य

আহুতি প্রদান করিবে। এ প্রয়োগি করিলে নগ্নাহ মধ্যোই উহাবা
বিনষ্ট হইবে। হস্তি, অশ্ব, নথ, পদাতি,—এই চতুৰঙ্গিণী সেনার
(যথেষ্ট কতকগুলির) পিঠালীর প্রতিকৃতি নির্মাণ পূৰ্ণক যেদিত
করিবে; পরে সেইগুলিকে সর্বপ তৈল মাখাইবে, তাহাব পর
সেইগুলির অঙ্গমকল ফুরের দ্বাৰা খণ্ড খণ্ড করিয়া, ‘অভি দ্বা শূর
নোমুনঃ’ ঋকে রহন্যে ঐক্য গায়ের গান পূৰ্ণক যতগুলি সৈন্য নাথ
কবিত্তে হইবে, ততগুলি আহুতি প্রদান করিবে। এ প্রযোগে
উদ্ভিষ্ট নগ্নাহ সৈন্যই বিনষ্ট হইবে ॥ (২)

त्रिरात्रोपोपितः कृष्णचतुर्दश्यां शवादङ्गार
माहृत्य चतुष्पथे बाधक मिथ्य मुपसमाधाय वैभी-
तकेन सुवेण सर्पपतैलेनाहुतिसहस्रं जुहुयात्स-
म्भील्येन यत्र वृक्षशब्दः स्यात् तत्र पुरुषः शूलहस्त
उत्तिष्ठति तं ब्रूयादमुञ्चहीति हन्त्येन मामगर्भस्य वा
क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयात् कक्षवर्गाद्यैश्चतुर्भिः
सपत्नं मनसा ध्यायन्त्सद्यो न भवति सद्यो न
भवति (३) ॥ ६ ॥

অধৈকপুরুষপ্রয়োগাভিচার মাহ— ত্রিরাত্রোপোপিত ইতি ।
ত্রিরাত্রোপোপিত ইত্যাদি স্পষ্টম্ । ‘সম্ভীল্যেণ’ ‘যত্র বৃক্ষশব্দঃ স্যাৎ’
—ইতি । যবিসম্ভি পঞ্চ মহামামানি সম্ভীল্যানি । তেষু যত্র
বৃক্ষশব্দঃ স্যাৎ “ক্ষুরে দুরে দুরে দুরঃ (বিঃ) বৃক্ষপ্রহর্য” —ইতি ০ ;

অনেন 'আহুতিসহস্রং' জুহুয়াৎ । হোমান্তে 'তত্র' এব হোম-
স্থানে 'শূলহস্তঃ' কথিত্ব 'পুরুষঃ উচ্চিষ্টতি' । 'তং' সমুখিত'
পুরুষং 'অমুং' জহীতি ব্রূয়াৎ । স এব মুক্তঃ পুরুষঃ 'এনং' বৈরিণ'
'হন্তি' ।

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— আমগর্ভস্যেতি । 'আমগর্ভস্য'
আমঃ অপক্কঃ, গর্ভঃ উদরপ্রদেগঃ, যযা ন পক্কো ভবতি তথা স্বেদি-
তায়াঃ প্রতিহতেরিত্যর্থঃ । 'বা'-শব্দঃ পূর্বপ্রয়োগেণ সহ বিক-
ল্যার্থঃ । তস্য 'অঙ্গানি' চুরেণাবদায় 'অগ্নী' জুহুয়াৎ । 'কক্ষ-
বর্গাদ্যে'—ইत्याদি স্যষ্টম্ (৩) ॥ ৬ ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

দ্বিতীয় উপবাস করিয়া, রুক্ষ চতুর্দশীতে বলিচ্ছিতা হইতে
অশ্রম আহার্য পূর্নক চতুর্দশীর মধ্যে গমিৎ প্রস্তুত করিয়া,
বিভীতক-দাষ্ট-নির্মিত ক্ষেত্র দ্বারা 'গম্মীলা' নামক গান গান পূর্নক
গর্ভপটেলেন আচ্ছতি প্রদান করিবে । ঐ নামের অন্তর্গত 'ব্রহ্ম'
শব্দটি গীত হইবাগাদ শূল-হস্ত একমনা বীরপুংস্ব উচিত হইলে;
সেই বীরকে বলিবে— 'ইহাকে নাশ কর', সে সেই বাক্যকে
অব্যাহত করিবে । অবশ্য প্রতিক্রিতিগুলি এরূপ করিয়া পাক
করিবে যাহাতে সেগুলির উদরপ্রদেশ পরিপক না হয় । পরে উহার
অঙ্গসকল কুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া মনে মনে শব্দকে ধ্যান
সহ রুক্ষবর্গ প্রহৃতি গানচতুষ্টিয়ে, গান পূর্নক অধিতে অনুদান

शताहति प्रदान करिबे । ईहातेओ से उद्दिष्टे वाक्ति सदाई विनष्टे
हरेवे (३) ॥ ७ ॥

आवगथ जीवतावत नामशरी उद्घोषार्थे कृत,
नामविधान आश्वमेध कृतीयाध्याय-वर्षाखण्डे
वशाक्य वज्राश्रयान् समाल ।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथ यः कामयेतामुह्यन्त्सर्वाण्या जनित्राणि परि-
क्रामेय मिति महे नो अद्य बोधयेत्थेतत् सदा प्रयु-
क्षीतान्तवेलायां चैतत् स्मरेदमुह्यन्त्सर्वाण्या जनि-
त्राणि परिक्रामति (१)

अथ भाविजनसु अज्ञानाभावकामिनां प्रयोग माह— अथ
य इति । ‘अथ’-शब्दोऽधिकारे । ‘यः’ पुमान् ‘कामयेत’ ।
किमिति ? ‘अमुह्यन्’ मोह मद्धान ममाश्रुवन् ‘सर्वाणि जनि-
त्राणि’ सर्वकर्मप्राप्याणि भावीनि दृग्गयादिजन्मानि ‘आ’ सर्वतः
‘परिक्रामेयम्’ इति ॥ (१)

(३०) अथ निश्चितं नाशायामनेर विधि ।

ये कामना करिबे,—ज्ञानशून्य ना हरेहाई जन्मजन्मांतर परिक्रमण
करिब, से गर्भदा ‘महे नो अद्य बोधय’ रुके गीत गानजी गान
करिते धाकिबे एवः निशावसाने सेहे नामेर अद्वैत मर्ष

সহস্রকৃত্ব আহুতিযেত্বেতদ্ব প্রাপ্নোতি ; অযাচিতস্য পুনর্বিধানেন
কপালে মৈত্রচরণাদিপ্রয়াসো নোপগচ্ছতি । শিষ্টং স্পষ্টম্ ।

অথ গন্ধর্বাধরসাং দর্শনার্থং প্রয়োগ মাহ— সংবৎসর মिति ।
স্পষ্টোৎথঃ ।

অয়েন্দ্রাদিদর্শনার্থং প্রয়োগ মাহ— অযাচিতমिति । ‘এতেন
কল্পেন’-ইত্যতিদেয়েন অযাচিতমিতিনিয়মপ্রত্যাশ্রয়ানাৎ পাণিভ্যাং
পাত্রার্থং মিত্যেতদ্ব্যতিরিক্তং নিয়মজাতং প্রবর্ত্ততে ; অষ্টমকালস্য
তু অযাচিতেনাবিরোধাত্ অনুহন্তিঃ । ‘দ্বিতীয়’ “ব্রহ্মস্ব ত্বা”-
ইত্যেতস্যা দ্বিতীয়ম্ ॥ (২)

যে ইচ্ছা করিবে,— পিণ্ডাচরণকে বশীভূত দেখিব, সে এক
বৎসর ঘট-কপালে তিফাধারণ করিয়া চতুর্ধকালে ভোজন করিবে ।
এবং প্রতিদিন ‘প্রাণাঃশিশুঃ’ স্বকৈ গীত গানটির সহজাহুতি করিবে ।
(এইরূপে নববৎসর যাপিত হইলে পিণ্ডাচরণকে) দেখিতে
পাইবে ।

কপালে তিফা ব্যতিরিক্ত উক্ত নিয়মেই এবং ঐ স্বকৈরই দ্বিতীয়
নামের প্রযোগে পিণ্ডাচরণকে দেখিতে পাইবে ।

একবৎসর অষ্টমকালে পাণিভ্যকে পাত্র করিয়া তিফা পূর্বক
ভোজন করিলে এবং প্রতিদিন ‘ব্রহ্মস্ব ত্বা স্বগধাদীসমাগা’ স্বকৈ
গীত গানদ্বয়ের প্রথমটির সহজাহুতি করিলে গন্ধর্বাধর ও অঙ্গরো-
গণকে দেখিতে পাইবে ।

তিফা ব্যতিরিক্ত উক্ত নিয়মেই এবং ঐ স্বকৈরই দ্বিতীয় নামের
প্রযোগ করিলে দেবগণকে দেখিতে পাইবে ॥ (৩)

যদ্বচ্ছ’ভূতি দিশাব্রতন্দ্যানুগান মেতেন কল্পেন
চত্বারি বর্ষাণি প্রযুক্তানি যে দেবাস্তাস্তেন মাস

मुपवसेदेक मेक मयाचितं भुञ्जीत मयि वर्चस इत्य-
नेन कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जीत निधयोऽस्य
प्रकाशन्ते ये पृथिव्याम् (४)

अथ दिव्यनिधिदर्शनसाधनप्रयोग माह— यद्वर्च इति ।
'यद्वर्च इति' एतत् दिशाव्रताख्यं साम संवत्सरं प्रतिदिनं दशवारं
मनुगानं कुर्वन् । 'एतेन कल्पेन' इति,— अष्टमे काले भोजनं
पात्रार्थं करय गृह्यते । 'एवं चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानः', 'ये'
देवलोकसम्बन्धिनो निधयः सन्ति, 'तान्' 'तेन' नियमेन,
प्राप्नोति ।

अथ पार्थिवनिधिदर्शनसाधन माह— मास मुपवसेदिति ।
'मासम्' एकम् 'उपवसेत्' । 'एक' मासम्, अयाचितभोजी स्यात् ।
'मयि वर्चसः-इति' एतत्साम मास मुपोपणादिनियमः सन्
'चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जीत' । 'एतेन कल्पेन'-इत्येतेनात्र एकमास
मयाचित मिति विहिते भोजनकाले, पात्रार्थं पाणिभ्यां भोजन
मष्टमे काले द्वागनुगाननियमस्य परिगृह्यते । 'अस्य' एवं
कुर्वतः प्रयोक्तुः 'पृथिव्यां' 'ये' निधयः सन्ति, ते 'प्रकाशन्ते' ॥ (४)

• उक्त नियमेन 'सप्तवर्षः' ऋक् भोक्तुः 'दिशां दत्तं दशानुगानम्'
नामकं नामादि चानि वत्सग्नौ अतिदिन अयागं करिते, तैत्तिरीय निधि-
गुरुत्वात् शीघ्रं गन्तुं चेत्तदा पादेषु ।

• एक मास उपवासं करिते, अनन्तर एक मास अयाचित-भोजी
होवे, — एतेनियमे चारि वत्सग्नौ अतिदिन 'सप्तवर्षः' ऋक्
वह्मणा दत्तं नाम अयागं करिते । एते अयागकारीर गन्तुं
पृथिवीर गन्तुं निधि अयागं पादेषु । (५)

अष्टरात्रोपोषितो ऽमावास्यायां मुखं आज्यं
 कृत्वा अग्निं नर इत्येतयोः पूर्वं मनसानुद्रुत्वान्ते
 स्वाहाकारेणाग्नौ जुहुयाद् व्युष्टायां रात्रौ भूतौ
 पञ्च हास्य कार्पापणा भवन्ति व्ययकृताश्च पुन-
 रायन्ति मूलमशून्यं कुर्याद् गवां प्रविशन्तीनां या
 पश्चात् स्यात्तस्याः शिरोऽभ्यनुमृज्य पुच्छमनुमृज्य
 पाणी संहृत्यानङ्गमेजयस्त्रिष्टेत् सर्वाष्टरात्रिं द्वितीय
 मावर्त्तयन् जम्भका हास्य सार्वकामिका भवन्ति
 सार्वकामिका भवन्ति (५) ॥ ७ ॥

अथ भूतवशीकरणलभ्यधनसाधनप्रयोगमाह— अष्टरात्रो-
 पोषित इति । सप्तमीप्रभृति चतुर्दशीपर्यन्तम् उपोषितः सन्,
 ‘अमावास्यायां मुखे आज्यं’ ‘कृत्वा’ निधाय ‘अग्निं नरो इत्येतयोः
 पूर्वं’ साम ‘मनसा’ ‘अनुद्रुत्व’ उच्चार्य ‘अन्ते’ सामान्ते ‘स्वाहा-
 कारेणाग्नौ’ मुखस्य माज्यं ‘जुहुयात्’ । ‘रात्रौ व्युष्टायां’ सत्यां हौ
 ‘भूतौ’ पश्यति । तयोर्हस्ताद् ‘अस्य’ ‘पञ्च कार्पापणा भवन्ति’
 भूतौ तान् प्रयच्छत इत्यर्थः । ते च ‘कृतव्ययाः पुनरायन्ति’ । तेषु
 मध्ये ‘मूलं’ किञ्चिद् ‘अशून्यं’ कुर्यात् अवशेषयेत् ; मूलांगं
 स्थापयित्वा शिष्टं विनियुञ्जीत । तयासति अवशेषितो मूलांगो
 व्ययकृतमंगं तस्मात्पुनराकर्षतीत्यर्थः ।

अथ जम्भकाख्यभूतविशेषाणां वशीकरणप्रयोगमाह— गवां
 प्रविशन्तीनामिति । ‘गवां’ गौठं ‘प्रविशन्तीनां’ ‘या’ पश्चात्
 ‘स्यात्’, ‘तस्याः शिरः’ ‘अभ्यनुमृज्य’ अभितः अनुक्रमेण मार्जनं

कृत्वा, ततः 'पुच्छ मनुमृज्य' ; एतावता सर्वाज्ञान्यनुमृज्येतुक्तं
भवति । 'पाणी' 'संहत्य' संहतौ कृत्वा, 'अनङ्गमेजयः' शरीर-
कम्पन मकुर्वन्, 'सर्वा' रात्रि' गोष्ठे 'तिष्ठेत्' । 'द्वितीयम्' अग्नि-
वर इत्येतयोर्द्वितीयं साम 'आवर्त्तयन्' । 'जम्भकाः' नाम भूत-
विशेषाः 'अस्य' प्रयोक्तुः 'सार्वकामिकाः' सर्वकामसाधकाः 'भवन्ति'
इति ॥ (५)

अभ्यासः खण्डसमाख्यः ॥ ७ ॥

इति श्रोतायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(गङ्गानी इहेते चतुर्दशी पर्याख्य) अष्टेवात्र उपवागी धाकिशा
अमावास्याते मूत्रे द्रुत नहेया 'अग्निमरो'-श्रुके गीत गामचय्येर
अथम गामाटि मने मने गान करिशा एव गामांछे आशंकार योग-
पूर्वक मुखश्च ऐ द्रुत अग्निते होम कनिवे । वाजि-प्रभाते छे छे द्रुत
देखिते पाहेवे । ताशामेर हस्त इहेते मेहे आयोकाव निकट
पाँचटी कार्वापण आगिया उपस्थित इहेवे ; मेहे कार्वापणशुलि
वाय करिलेओ पुनर्कान कोणे आगिबे, किन्तु ऐ मूल कार्वापण
एकटिओ अवश राखिबे, उहा कथन व्याय कनिवे ना ।

गोष्ठे एवेष काले वै गो पञ्चा९ बाहेतेछे, ताहान मस्तक
इहेते पूर्य पर्याख्य गमस्त अन्न नाखित कविशा, छोड़इछे, शनीर
कम्पित ना हय एकप गावधाने, 'अग्निमरो' श्रुके गीत वितीय
गाम गान पूर्वक गमस्त शर्ननी ऐ गोष्ठे दगागमान धाकिबे ।

अथैरूप आयोगकारीन 'जडुक' नामक छूतगकन वशीकृत इहेदे
एवम् ताशदिगकडूक नर्कविध कामना निष्क इहेदे (५) ॥ १ ॥

आकमथ श्रियतावड नामकमो छोटोछांरुण कृत,
सामविधान आशनेर छुटीडाभाइ-गलमथाउर
यथाकृत वशाश्रवाय मयाह ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथ यः कामयेत पुनर्न प्रत्याजायेय मिति रात्रिं
प्रपद्ये पुनर्भूम्भयोभूङ्गन्याः शिखण्डिनीं पाशहस्तां
युवतिं कुमारिणीं सादित्यद्यक्षुधे वातः प्राणाय सोमो
गन्धायामः स्नेहाय मनोऽनुज्ञाय पृथिव्यै शरीर
सा हैन मुवाचास्मिन्त्संवत्सरे मरिष्यस्यस्मिन्नयने
ऽस्मिन्नन्तावस्मिन् मासे ऽस्मिन्नर्द्धमासे ऽस्मिन् द्वादश-
रात्रे ऽस्मिन् पडरात्रे ऽस्मिन् स्तिरात्रे ऽस्मिन् द्विरात्रे
ऽस्मिन्नहोरात्रे ऽस्मिन्नहन्यस्याः रात्रावस्यां विलाया
मस्मिन् मुहूर्त्ते मरिष्यस्येहि स्वर्गं लोकं गच्छ देव-
लोकं वा ब्रह्मलोकं वा चत्रलोकं वा विरोचमान-
स्तिष्ठ विरोचमाना मेहि योनिं प्रविश नाहं योनिं
प्रवेक्ष्यामि भूतोत्तमाया ब्रह्मणो दुहितुः सप्राग-
वस्त्राया जायते म्रियते सन्धीयते च रात्रिस्तु मा

पुनातु रात्रिः ख मेतत् पुष्यान्तं यत्पुराण माकाशं
तत्र मे स्थानं कुर्वपुनर्भवायापुनर्जन्मन एतावदेव
रात्रौ रात्रेर्व्रतञ्च रात्रेर्व्रतञ्च ॥ ८ ॥

अथ पुनर्जन्माभावकामस्य काश्चिद्रात्रुपासनां विवक्षुस्तत्
प्रतिजानीते— अथ य इति । ‘अथ’-शब्दो ऽधिकारान्तर-
द्योतनार्थः । ‘यः’ पुमाननेकैर्जन्मभिर्दुःखितः सन् ‘पुनर्न प्रत्या-
जायेयम्’ पुनर्जन्मान्तरं न गच्छेयम् ‘इति’ ‘कामयेत’, तस्य
प्रयोगं वक्ष्यामीति शेषः ।

अथ तदुपासनसाधनं मन्त्रमाह— रात्रि मिति । ‘रात्रि’
रात्र्यभिमानिदेवतां ‘प्रपद्ये’ शरणं प्रयन्तोऽस्मि, उपासे इत्यर्थः ।
किदृशीम् ? ‘पुनर्भू’ पुनः पुनः प्रतिदिनं भवित्रीं, जायमानाम् ।
‘मयोभू’ मय इति सुखनाम (निघ० ३. ६. ७.) ; सर्वेषां
प्राणिनां सुखस्य भावयित्रीम् । ‘कन्या’ कमनीयाम्, ग्रह-
नक्षत्रादिभिर्दीप्ता मिति वा ; “कनी दीप्तिकान्तिगतिषु”—इति
(भ्रा० ४६०) धातुः । ‘शिखण्डिनी’ शिखण्डः केशपाशः,
प्रशंसाया मिनिः ७, प्रशस्तकेशपाशाम् । ‘पाशहस्ता’ पशुप्रभृति-
बन्धनाय हस्तेन हृतपाशाम् । ‘युवति’ नित्यतरुणीम्, बाध्य-
बाधकादिक्रिया मित्यर्थः । ‘कुमारिणी’ कुक्षितं मारयन्तीति
कुमारा रक्षःप्रभृतयस्त्रीस्तद्वतीम् । एवहुण्याया रात्रेः प्रसादात् ।
‘आदित्यः’ चक्षुरिन्द्रियप्रभिमानी देवः ‘चक्षुषे’ इन्द्रियाय,
अर्थात्म्यगुदेर्गनाय । “तादर्थ्ये चतुर्थी (पा० १.४.४४ वा० १.)” ।
भवत्विति । तथा ‘वातः’ वायुदेवता ‘प्राणाय’ पञ्चहत्यात्मकाय

महेहात्त्वर्त्तिने अनुग्राहको भवतु ; अस्माच्छरीरादस्मान् मा
त्याक्षीदित्यर्थः । 'सोमः' चन्द्रमाः 'गन्धाय' । 'आपः' अद्देवताः
'स्नेहाय' त्वगिन्द्रियस्यारुचतायै, शरीरस्निग्धत्वाय । 'मनः'
मदीयं मानसं राक्षेरनुग्रहात् 'अनुज्ञाय' अनुज्ञानम् अनुज्ञः,
"घञर्थे क-विधानम्"—इति ॥ भावे क-प्रत्ययः, तस्मै भवतु ; स-
नक्षत्राय ज्ञानविशिष्टं भवत्वित्यर्थः । 'पृथिव्यै शरीरम्' । अत्र
विभक्त्यर्थे प्रत्ययः,—पृथिवी देवता शरीराय, तद्वाक्याय भवतु ।
यद्वा, 'पृथिव्यै' देव्यै 'शरीरं' भवतु, तदधोनरक्षणं भवत्वित्यर्थः ॥

एव सुपासितारं प्रसन्ना सती रात्रिरित्यं ब्रूते इत्याह—
सा हैन। मिति । 'सा ह' सा खलु प्रसन्ना रात्रिः 'एनम्'
उपासकम् 'उवाच' ब्रवीति । लङर्थे ह्यादसो सिट् ॥ किमिति ?
'अस्मिन् संवत्सरे'— इत्यारभ्य 'अस्यां विलायाम्'—इत्यन्तेन ।
संवत्सरे, तदवयवभूतैष्यनादिकालविशेषेषु, त्वं 'मरिष्यसि'—
इत्युक्ता, पुनर्मरणमुद्धत्तं ब्रवीति—अस्मिन् क्षणे त्वं मरिष्यसि—
इति । अतएव 'गच्छ' स्वर्गादीन् लोकान् ययामिलापं
प्राप्नुहि । 'ब्रह्मणा' ब्राह्मणजात्या तपश्चादिना लब्धव्यो लोको
ब्रह्मलोकः । 'क्षत्रेण' क्षत्रियजात्या मजापालनादिभिः प्राप्यो
लोकः क्षत्रलोकः । एष्वभिमतं लोकं गत्वा 'विरोचमानः'
दीप्यमानश्चिरं तिष्ठ । 'अथ' अस्मिन्नेव लोके 'विरोचमानां' दीप्ता
सुत्कृष्टां ब्राह्मणादियोनिं 'प्रविश्य' तदर्थम् 'एहि' आगच्छेति ॥

एवं रात्रोक्त सुपासको निराकुर्यादित्याह— नाहं योनि
मिति । 'अहम्' उपासकस्त्वदुक्तां प्रयस्ता मपि 'योनिं न प्रवे-
क्ष्यामि' । योनिः प्रायस्य सेवाह— भूतेति । 'भूतोत्तमायाः'

प्राणिश्रेष्ठायाः 'संरागवस्त्रायाः' आर्त्तवेन रजसा संरक्तवस्त्रायाः
'ब्रह्मणः' ब्राह्मणजातेः 'दुहितुः' स्त्रिया अपि 'योनि' न प्रवे-
क्ष्यामि'-इति । कुतोऽप्रवेशः ? इत्यत आह— 'जायते' योनि-
मिति ; जातः सन् 'म्रियते' प्राणैर्विद्युज्यते ; मृतः सन् 'सन्धीयते'
देहान्तरेण सम्बध्यते ; अत इत्यर्थः ॥

इत्थं निराकृत्य तां परोक्षेण सुवन् स्वात्महितः मपुन-
र्भव माह— रात्रिरिति । 'तु'-शब्दो बलवत्त्वार्थः । अपितु
'रात्रिः' देवता 'मा' मां, 'पुनातु' जन्मान्तरापादकात् कर्मणः शोध-
यतु । रात्रिरिति पुनरुक्तिरादरार्था, अथवा पक्षोक्तिः । हे रात्रे !
'यत्' 'पुराण' पुरातनं स्वर्गादिविलक्षणम् अर्चिरादिमार्गं प्राप्य
'आ-काशम्' आसमन्तात् काशमानं ब्रह्मलोकाख्यम्, अस्मिन्
'एतत्' 'खम्' आकाशं 'पुष्पान्त' पुष्पं कर्मफलोपेतं फलोपभोग-
स्थानम्, तस्यान्तम् बहिर्भूतम्, 'तत्र' तस्मिन् ब्रह्मलोके 'मे' मम
'स्थान' कुरु । किमर्थम् ? 'अपुनर्भवाय' । अस्यैव विवरणम्
'अपुनर्जन्मने' इति । न खलु ब्रह्मलोकवासिनां पुनरुत्पत्तिः ;
'न स पुनरावर्त्तते'-इति श्रुतिः * । श्रुतिर्य—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्"-इति † ।

पूर्वोक्तमन्त्रसाध्यप्रपदनद्वारेण रात्रुपासनजपानन्तरं प्रयोगा-
न्तरेऽथिवोपोषणादिव्रतान्तरञ्च नास्तीत्याह— 'रात्रौ' विषयेऽसह-
स्येपा ; रात्रिविषयं "रत्रिं प्रपद्ये"-इत्यादिमन्त्रसाध्यं यत्प्रपदन
मुक्तम्, 'एतदेव' 'रात्रेः' देवतायाः प्रसाधनं 'प्रतम्' इयदेव ।

* अतः मा० १४. ८. १. १८ । प्रतीपनिषदि च १. १० ।

† 'ब्रह्मणि' परं पदम्-इति च मा० ख० ११. १२१ ।

यद्वा, 'रात्रौ' इत्यधिकरणसप्तमी ; एतद्भूतं राजावेवं कर्त्तव्यं न दिवेति । यद्वा, 'रात्रिः' अभिमतफलदात्री देवी, 'मा' मां शरणागत मुपासकं 'पुनातु' विलक्षणब्रह्मस्वरूपप्रकाशेन पवित्रीकरोतु । तत्सामर्थ्यं प्रतिपादयति—'रात्रिः खम्' इति । रात्रि ददात्यपुनर्भव मुपासकेभ्य इति 'रात्रिः' । तथाच यास्कः—
 "रात्रिः कस्मात् ? प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि भुवीकरोति ; रातेर्वा स्याद्दानकर्म्मणः"—इति * । तादृशी रात्रिरेव 'ख' परमात्माकाशम् । किं तत् ? उच्यते—
 'एतत् पुष्यान्तम्' एतद् दृश्यमानं जगदेव पुष्यम्, तस्मिन्नन्तः भवसानं यस्य, तदेतत् पुष्यान्तम् । "तत्कृष्टा तदेवानुप्राविशत्"—इति † श्रुतेर्जगदाकारेण पर्यवसन्न मित्यर्थः । तस्मात्सर्वात्मकब्रह्मस्वरूपा 'रात्रिः', 'यत् पुराण' चिरन्तनम् 'आकाशम्' "ओं खं ब्रह्म" ‡ एवं पुराण मिति श्रुतिप्रसिद्धं परब्रह्माकाशम्, 'तत्र' परमात्माकाशे 'मे' मम 'स्थानम्' अपुनरावृत्तिरूपां स्थितिं 'कुरु' करोतु । पुरुषव्यत्ययव्यान्दसः § । किमर्थम् ? 'अपुनर्भवाय' पुनर्भवो जन्म, तद्वाहित्याय । एतदेव विशदीकरोति— 'अपुनर्जन्मने'—इति । द्विरुक्तिरादरायां । एतावदेव ममाभिलषितम्, नातोऽतिरिक्तं किञ्चिदस्ति । यद्वा, यदुक्तं प्राक्, एतावदेव 'रात्रेर्भूतम्' उपासनात्मकं कर्म, नातोऽधिक मिति भावः । तत्र 'रात्रौ' कर्त्तव्यमिति शेषः ॥

অভ্যাস: খণ্ডসমাস্যর্থ: ॥ ৮ ॥

ইতি শ্রীমায়ণাচার্য্যবিরচিত্তে মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাস্থে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে তৃতীয়াধ্যায়ে

অষ্টম: খণ্ড: ॥ ৮ ॥

(১৪) অথ পুনর্জন্মাত্যব কামনায় ব্যতির উপাঙ্গনা ।

যে কামনা করিবে,—পুনর্জন্ম জন্মগ্রহণ করিব না ; সে পুন-
র্জন্মনশীলা, সর্বপ্রাণীর কল্যাণকারিণী, প্রশস্ত-কেশকলাপাধিভা,
পাশহস্তা, যুবতী, কুমাৰী, কন্যারূপিণী ব্রাহ্মি দেবতার শরণাপন্ন
হইবে । (ব্রাহ্মদেবতার প্রসাদে) চতুর্বিম্বিমাভিমানী আদিত্য
দেবতা চতুর্বিম্বিয়েব ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন । বায়ু দেবতা মন্দে-
হাস্তর্জুঁ পঞ্চ প্রাণের ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন । সৌম দেবতা গন্ধ-
গ্রাহক ইন্দ্রিয়ের ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন । জল দেবতা ত্রিগিহ্মিয়েব
চাকটিকা বিধায়ক হউন । মদীয় মানস, নভজতা লাভ করুক ।
পৃথিবী দেবতা মদীয় শরীরের দৃঢ়তা-বিধায়ক হউন । ব্রাহ্মি, প্রসন্ন
হইয়া এই উপাসককে বলিবেন,—অনুক বৎসবে, অমুক অবনে,
অমুক ক্ষত্রে, অমুক মাগে, অমুক গন্ধে, অমুক দ্বাদশাহে, অমুক
ষড়হে, অমুক ত্রিরাত্রে, অমুক দ্বিরাত্রে, অমুক অহোবাত্রে, অমুক
দিনে, অমুক রাত্রে, অমুক বেলায়, অমুক মুহুর্ত্তে তুমি মরিবে ;—
অর্গে গমন কর,— দেবলোকে বা ব্রহ্মলোকে অথবা স্বর্গলোকে
যথাক্রটি তথায় গিয়া অবস্থান কর,—ভোগ্যবস্থানে পুনরাগমন কর,
—যথেষ্ট বোনিতে প্রবেশ কর । তখন তাঁহাকে বলিবে,—জন্মি-
লেই মরিতে হইবে, মরিলেই পুনশ্চ দেহান্তরের গহিত সম্বন্ধ
ঘটিবে ! অতএব আমি ক্ষতুমতী সর্বভূতাত্তম ব্রাহ্মণকন্যাব
বোনিতেও প্রবেশ করিব না । ব্রাহ্মি আমাকে পবিত্র করুন ।

হে রাজে ! এই যে পুষ্পাঙ্ক, পুষ্পাতন, খ-নামক আকাশ, ইহাতেই
আগার স্থান কর, আর যেন আগার উৎপত্তি না হয় (অর্থাৎ
আর আগাকে জন্মাইতে না হয়) । এইমাত্রই রাজির উপাগনা ।
ইহাতে উপবাগাদির আবশ্যক নাই এবং এ উপাগনা রাজিতেই
অনুষ্ঠিত হইবে ॥ ৮ ॥

আখ্যাত জীমত্যজত নামশ্রয়ী ভট্টাচার্য্যেণ কৃত,
নামবিধান ব্রাহ্মণেণ তৃতীয়াধ্যায়-অষ্টমখণ্ডে
যথাক্রমে বঙ্গাবাদ সমাপ্ত ।

॥ অথ নবমঃ খণ্ডঃ ॥

চতুরো মাसान্ পয়োমহৌ গা অনুগত্বা স্রষ্টব্যে
শুচৌ দেশে মঠং কৃৎবা তত্র প্রবিশেৎ কামগড়লু মুদকী-
পস্পর্শনার্থমাধায় ত্রীত্বপ্তরাচাননুদকং উপবসন্ত্চ
সাম যজামহ ইত্যেতয়োঃ পূর্বং সদা সহস্রকৃত্ব
আবর্ত্যন্ যদি দেবতাঃ পশ্যতি সিদ্ধং তদিত্যথোত্থান
মন্তরিচা হ্যস্য সিদ্ধা ভবন্ত্যন্তরিচক্রমণচ্ছ দ্বা-
রাণি চাস্য বিব্লীযন্তে দ্বিতীয় মেতেন কল্পেন প্রযু-
জ্ঞানঃ কামচারী মনোজবা ভবতি শুক্লানুপবসেৎ
সর্বান্ কালান্তসৃষ্টঃ শুক্লবাসাশ্চন্দনেনানুলিপ্তঃ সু-
মনসী ধারয়ন্ত্য মূ পু পূর্বং সদা সহস্রকৃত্ব আব-
র্ত্যন্ যি মানুষাঃ কামাস্তানবাপ্রোতি দ্বিতীয়

मेतेन कल्पेन प्रयुञ्जानो ये दैवांस्ता ए स्तेन मास मुप-
वसेदेक मेक मयाचितम् भुञ्जीत मयि वर्च इत्येतन
कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानस्त्रयाणां लोकाना
माधिपत्यं गच्छति बृहदवप्यस्यैकस्य (१)

अथ स्वेच्छया लोकान्तरगमनानि कामयमानस्य प्रयोग
माह— चतुर इति । मासचतुष्टयपर्यन्तं कर्त्तव्यं मिदं व्रतम् ।
तत्र घोर नेय पिबन् प्रतिदिनं मासत्रयं गा अनुगच्छेत् । तत-
यस्ये मासि 'शुची' अमेध्यादिरहिते विजने 'परण्ये देशे'
गच्छन् 'मठ' लणकुटीं कृत्वा 'तत्र प्रविशेत्' । 'उदकोपस्पर्श-
नायम्' एकं, 'कमण्डलुम्' उदकपात्रम् 'पादाय' । तत्रासीनः 'जीन्
सप्तरात्रान्' एकविंशतिरात्रपर्यन्तम् 'अनुदकः' उक्ताचारव्यति-
रेकेणोदककार्याणि स्नानपानादीन्यकुर्वन् 'उपवसन्' किमप्यनग्रन्
'व्रट्च' साम यजामहे- 'इत्येतयोः' 'पूर्वं' प्रथमं साम 'सदा' प्रत्यहं
'सहस्रं कृत्वः' आवर्त्तयन्, उपासको यदि कस्मिंश्चित्काले 'देवताः
पश्यति' तदा 'तद्' व्रतं 'सिद्धं' फलवदिति जानीयात् । 'अथ'
अनन्तरम् 'उत्थान' परित्यागः । 'अस्य' एवङ्मतवतः उपा-
सकस्य 'अन्तरिक्षाः' अन्तरिक्षचारिणो देवगणाः, अन्तरिक्षा
गन्धर्वादयः 'सिद्धाः' अवधेयाः 'भवन्ति' । न केवल मेतावदेव,
अपितु 'अन्तरिक्षे' निराश्रयने देशे 'क्रमण' पादविक्षेपः, सञ्चारः
'च' 'अस्य' भवति । अथ 'च' स्वर्गादीनां लोकानां 'द्वाराणि'
पिहितान्यपि 'अस्य' 'विब्रूयन्ते' विव्रियन्ते उद्घाटितकपाटानि
भवन्ति । "वृी वरणे"-इति (ऋ० ३०.) धातुः ॥

অথ তত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— দ্বিতীয় মিতি । ‘দ্বিতীয়ম্’
‘ঋত্ব’ সাম যজামহে ইত্যেতযোর্দ্বিতীয়’ সাম ‘এতেন’ চতুরোমাশা-
নিত্যাদিনীক্तेन ‘কল্পেন’ সদা সঙ্কল্পকৃত্বঃ ‘প্রযুক্তানঃ’, ‘কাম-
চারী’ স্বেচ্ছয়া ততল্লোকসম্ভারী, ‘মনোজবাঃ’ মনোবহেগবাংস্ব
‘ভবতি’ ॥

অথ মানুষাণাং রাজাদীনাং ভোগং কাময়মানস্য প্রয়োগ
মাহ— শক্তানিতি । শিষ্টং স্পষ্টম্ ॥

অথ দিব্যভোগকামস্যাহ— দ্বিতীয় মিতি । ত্ব মূ ষ্টিতি
‘দ্বিতীয়’ সাম ‘এতেন’ শক্তানুপবসেদিত্যাদিনীক্तेন ‘কল্পেন’ ।
সিদ্ধ মন্যত্ ॥

অথ ‘বৈলোক্যাধিপত্য’ কাময়মানস্যাহ— ভাস মুপবসে-
দিতি । ‘ভাস’ চতুর্নু ‘একম্’ অয়ুগমন্ ‘অযাচিত’ ‘মুজ্জীত’ ।
‘ময়ি বর্ষস ইতি’ এতচ্চাম । ‘এতেন কল্পেন’ স্পষ্টঃ শক্তবাশা-
ইত্যাদিনিয়মেণ ‘বৎসারি বর্ষাণি’ প্রযুক্তানস্বযাণাং লোকানাং
মাধিপত্য’ ‘গচ্ছতি’ প্রাপ্নোতি । ‘অস্য’ বিহিতস্য প্রয়োগস্য
मध्ये ‘একস্য’ অঙ্গস্য ‘ব্যবহাষপি’ বৈকল্যেঽপি সঙ্কীর্ণিত’ ফল’
ভবত্যেব ॥ (১)

(১৫) বথেষ্মলোক গমনার্থ নামাধায়নের বিধি ।

অরণ্যের মধ্যে পবিত্র প্রদেশে পত্র-কুটির নির্মাণ করিয়া আচ-
মনাদি করিবার জন্য একমাত্র কনকমূল হইয়া তাহাতে প্রবেশ
করিবে । ঐ কুটিরে চারিমাগ বাস করিবে । দুইভোজী হইয়া
গাভীপালের অনুগমনে (অর্থাৎ গো-চারণে) নিযুক্ত থাকিবে । এক-
বিংশতি দিবস নিরধু উপবাস করিবে । ‘ঋত্ব নাম যজামহে’ ঋকে
গীত নামবয়েন অথম্ গান্ধিত্তি নতত নহত্বাহতি করিবে । এইরূপ

করিলে যদি দেবতাদিগকে দেখিতে পার, তবে জানিবে, সেই ব্রত সিদ্ধ হইয়াছে, তদন্তর উত্থান করিবে (অর্থাৎ ব্রত উদ্‌যাপন করিবে) । এইরূপ উপাসনার ফলে অন্তরীক্ষে ভ্রমণক্ষমতা জন্মিবে এবং ইহার সমক্ষে সমস্ত লোকেই দ্বারসকল উদঘাটিত হইবে ।

উক্ত নিয়মেই সেই স্বর্গেরই দ্বিতীয় নামের আবর্তনের ফলে কামচাবী (অর্থাৎ সমস্ত লোকে বিচরণক্ষম) ও মনের ছায় বেগ-গামী হইবে ।

প্রতিমাসেব শুক্লপক্ষেব পঞ্চদশ দিবসেই উপবাস করিবে, এবং প্রতিদিন স্নানাত হইয়া শুক্লবস্ত্র পরিধান করিয়া চন্দনামুলেপন ও পুষ্পাদি ধারণ পূর্বক 'তানুয়'-রূপে গীত নামের প্রথমটি সহস্রবাব গান করিবে । এই নিয়মেব ফলে মনুষ্যালোকে বাহ্যিকিছু বাঞ্ছনীয় মুখ আছে, তৎসমস্তই প্রাপ্ত হইবে ।

এইরূপ দ্বিতীয় নামেব প্রয়োগকারী, বাহ্যিকিছু দেবভোগ্য বস্তু আছে, তৎসমস্তই প্রাপ্ত হইবে ।

এক মাস উপবাস করিবে, এক মাস অযাচিত ভোজন করিবে এবং উল্লিখিত স্নানাতাদি-নিয়মে থাকিয়া 'মথিবর্জন'-নাম প্রয়োগ করিবে । এইরূপ প্রয়োগকারী, লোকজন্মেব আধিপত্য লাভ করিবে । এই প্রয়োগেব কোন এক অঙ্গ বিকল হইলেও নিষ্ফল হইবে না ॥ (১)

अथ यान्यनादिष्टकामकल्पानि तेषां यथा-
श्रुतिस्मृतिलिङ्गैः कामः क्षुरसंयुक्त आभिप्रायिक-
कर्म (२)

কিঞ্চাচ্ছিস্তান্নাং বিধয় ওক্তাঃ, অযাতানুক্তানাং মিতরেণাং
বৃদ্ধিতায়া মনধীতানাং কামান্ কল্যাণ সংগৃহ্যত্ব— অর্থতি ।

‘যানি’ সামানি সামসংহিতায়া সাম্নাতানি ‘অনাদিষ্টকামে-
কল্যানি’ অস্বৈদ’ ফলম্, ‘অস্বায়’ সাধনকলাপঃ, ইत्याদিষ্টোপ-
বন্দ্যানি ন সন্তি, ‘তেषাং’ ‘যথাস্মৃতি’ শ্রুত্যানতিক্রমেণ মন্ত্ৰেণ
শ্রুয়মাণফলানতিক্রমেণ ‘স্মৃতিলিঙ্গৈঃ’ বেদবিদাচার্যাণাং প্রয়োগৈঃ
‘কামঃ চুরসংযুক্তঃ’ অবগন্তব্যঃ ॥

অথ বিহিতানাং বহুনাং মধ্যে তত্ফলকামানুগুণ্যেন প্রয়োগ
ইत्याহ— ‘আমিপ্রায়িক মিতি । ‘কর্ম’ সামাধ্যয়নলক্ষণম্,
‘আমিপ্রায়ানুগুণ’ স্যাৎ, যদ্যস্মৈ রোচতে তেন তৎকার্য্য মিতি ॥ (২).

আহোপনংগার ।

গামবেদীর সংহিতায় অনেক গাম আছে ; তন্মধ্যে কামনা ও
নিয়ম উল্লেখ পূর্ব্বক যেগুলির উপাসনার বিনিয়োগ এ গ্রন্থে বিহিত
হইল না, সেগুলির অর্থীশ্রুতী অথবা আনুমানিকভাবে বিহিত
অন্যান্য শ্রুতি-বাক্য বা বেদবিন্দু-আর্থাগণের সিগি ও ব্যবহারের
দ্বারা কামনাদি জানিতে হইবে ।

এই কর্ম্মসমূহের কর্তব্যতা-অকর্তব্যতা, অনুষ্ঠান আর অভি-
প্রাণেব উপবি নির্ভর করিতেছে এবং যে সকল স্থলে বিকল্প বলা
হইয়াছে, সেসকল স্থলেও প্রযোগকারীর অভিপ্রানানুসারেই এক-
তর বা একতন অবলম্বনীয় হইবে ॥ (২)

সৌঃ প্রাজাপত্যো বিধিস্ত মিমং প্রজাপতিবৃহ-
স্পত্যে প্রোবাচ বৃহস্পতির্নারদায় নারদো বিধ্বক্-
সেনায় বিধ্বক্সেনো ব্যাসায় পারাশর্য্যায় ব্যাসঃ
পারাশর্য্যো জৈমিনয়ে জৈমিনিঃ পৌষ্পিণ্ড্রায় পৌষ্পিণ্ড্রাঃ
পারাশর্য্যায়ণায় পারাশর্য্যায়ণো বাদরাযণায় বাদ-

रायणस्तारिडशाध्यायनिभ्यां तारिडशाध्यायनिनौ
बहुभ्यः (३)

अथास्य सामविधानस्य सम्प्रदायप्रवर्तकानाचार्यानिनुक्रमेण
सङ्कीर्तयति— सोऽयमिति । ‘सोऽय’ “ब्रह्महवाद्दमयन्नासी-
दित्यारभ्यैतत्पर्यन्तो यः साम्नां प्रयोगविधिरुक्तः, सोऽय’ ‘प्रजा-
पत्यः’ प्रजापतिना विश्वसृजा सर्वज्ञेन चतुर्मुखब्रह्मणा दृष्टः ;
न हि तस्योपदेष्टा कश्चिदपि सम्भवति । ‘त मिम’ सः ‘प्रजा-
पतिर्बृहस्पतये प्रोवाच’-इत्यादि ‘बहुभ्यः’-इत्यन्तं स्पष्टम् ॥ (१)

• अत्राविर्भाव-विवरण ।

उपनिष्ठे विधिगमूह अजापति कर्तृक अकाशित इहेसाहे । अजा-
पति बृहस्पतिके, बृहस्पति नारदके, नारद विश्वक्सेनके, विश्वक्-
सेन पराशरायके, पराशर्यायके, ऐ वाग वैश्वदेवके, वैश्वदेव
पौष्पिके, पौष्पिके पाराशर्यायके, पाराशर्यायके वामना-
यके, वामनायके तापि ७ शार्ङ्गायने ऋषिद्वयके, उद्गाता बह्वतर
वाजिके उपदेशं कन्याहिनेन ॥ (७)

सोऽय मनूचानाय ब्रह्मचारिणे समावर्त्तमाना-
याख्येयः (४)

‘सोऽय’ विधिः ‘मनूचानाय’ । “मनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती
गुरोसु यः”-इत्युक्तलक्षणाय • ‘ब्रह्मचारिणे’ अनुष्ठितगुरुकुल-
वासादिनियमाय ‘समावर्त्तमानाय’ गुरुकुलाद् ब्रह्मचर्यं समाप्य
स्वगृहं प्रत्यावर्त्तमानाय ‘आख्येयः’ उपदेष्टव्यः । (४)

सैहै एहै आजापता विभिन्नभू, लक्ष्मर्यावनशने वेदाध्यायन
पूर्वक गमावर्धन गङ्गातरे गङ्गात गार्हपत्ये अयर्धमान शिवादे उप-
देश करिबे ॥ (४)

उपाध्यायाय ग्रामवरं सहस्रं श्वेतश्वाश्वं
प्रदायानुज्ञातो वा यं कामं कामयते त माप्नोति
त माप्नोति (५) ॥ ६ ॥

‘उपाध्यायाय’ सामविधानोपदेशे ‘ग्रामवरं’ श्वेतं ग्रामं
‘सहस्रं’ तस्यैव धनं ‘श्वेतश्वाश्वं’ ‘प्रदाय’ इदं शिष्येण प्रयोक्त-
व्यम् । ‘वा’ अथवा य एतानि दातुं न शक्नुयात्, स सुश्रूषया
अल्पधनप्रदानेन चोपाध्यायं तोषयित्वा तेन, ‘अनुज्ञातः’ सन् ।
उक्तविधानेन सामानि प्रयुञ्जानो ‘यं कामं’ कामयितव्यं फल-
विशेषं ‘कामयते’, ‘तम्’ ‘अवाप्नोति’ ॥ (५)

अभ्यासः खण्डसमाख्यः ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

অহাধ্যয়নেব হক্ষিণা ।

এই সামবিধানের উপদেষ্টাকে উৎকৃষ্ট একখানি গ্রাম, মহত্ব-
সংখ্যক ধন ও শ্রুত অথ প্রদান করিয়া, অথবা (কমতা না
থাকিলে) অল্পধনদান সহ শুশ্রূষাদির দ্বারা তাঁহাকে সন্তুষ্ট করিয়া
তৎকর্তৃক প্রয়োগবিষয়ে অনুজ্ঞাত হইবে । (তাঁহা হইলে) যে
অনুষ্ঠান করিয়া বাহ্য কামনা করিবে, তাহা লাভ করিবে,—
অবশ্য তাহা লাভ করিবে ॥ ৯ ॥

আবশ্য ত্রিশত্যত্রয় সামগ্রী ভট্টাচার্যের কৃত,
সামবিধান গ্রন্থের তৃতীয়ধ্যায়-নবমধ্যস্তকের
যথাক্রম বসানুবাস সমাপ্ত ।

॥ ইতি তৃতীয়ঃ প্রপাঠকঃ ॥

॥ ইতি সামবিধানং ব্রাহ্মণ্যং সমাপ্তম্ ॥

(সামবিধান গ্রন্থেব বসানুবাস সমাপ্ত)